

ВІСНИК

Київського національного
торговельно-економічного університету

Науковий журнал

Виходить шість разів на рік
Уперше вийшов друком у лютому 1998 р.

До жовтня 2000 р. виходив під назвою
"Вісник Київського державного торговельно-економічного університету"

№ 1⁽¹¹⁷⁾ 2018

Журнал визнано ДАК МОН України як фахове видання з філософських наук

З М І С Т

ФІЛОСОФСЬКІ ВИМІРИ СУЧАСНОГО СВІТУ

МОРОЗОВ А.	Нігілізм і псевдодуховність: людство на роздоріжжі	5
ШИП Н.	Практичне слов'янофільство Івана Сергійовича Аксакова	15
ЛПШН М.	Потестарні механізми виробництва "картини світу"	33
ГУДКОВ С.	Філософія економіки: праксеологічне значення для України	45
БОРОВСЬКА Л.	Евристичний потенціал концепту "особистість" в альтернативних дискурсах	55
САРАКУН Л.	Кіберпростір як середовище формування космополітичної світоглядної системи	67
ЛЕВКУЛИЧ В.	Справедливість як предмет дискурсу і діалогу	77
ШНІЦЕР М.	Образно-символічна природа метафори	88

ФІЛОСОФСЬКО-КУЛЬТУРНІ ЦІННОСТІ ОСОБИСТОСТІ

КРАВЧЕНКО А.	Відповідальність у трансформаціях ідентичності: ціннісний аспект	98
БАБІНА С.	Маска та самоідентичність особистості	109
ЛІМОНЧЕНКО В.	Творчість та інновація: пам'ять vs інтерпретація	119

ФІЛОСОФІЯ ОСВІТИ

ХОРУЖИЙ Г.	Компетентнісні моделі у вищій освіті та бізнесі: зарубіжний досвід	131
КРАСІЛЬНИКОВА О.	Компетентнісний підхід як основа філософії освіти	147
ІЛЬІНА Г.	"Візуальна грамотність" у контексті когнітивних та освітніх процесів	156

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ ЖУРНАЛУ "Вісник КНТЕУ"

МАЗАРАКІ А.А. – головний редактор;
ПРИТУЛЬСЬКА Н.В. – заступник головного редактора;
БАЙ С.І., ВЕДМІДЬ Н.І., ГУЛЯЄВА Н.М., ДОБІЯ М. (*Польща*), **КАЛУСЬКІ Я.** (*Польща*),
ЛАГУТІН В.Д., ЛАЦЕ Н. (*Латвія*), **ПАНКОВ Д.О.** (*Білорусь*), **ПИРОЖКОВ С.І.,**
РОМАТ Є.В., СИМОНЕНКО В.К., СОПКО В.В., СУСІДЕНКО В.Т., ТКАЧЕНКО Т.І.,
ФЕДУЛОВА Л.І., ФЛІС К. (*Греція*), **ЧУГУНОВ І.Я.** – члени редакційної колегії
з економічних наук; **БЕЛІНСЬКА С.О., МЕРЕЖКО Н.В., МОКРОУСОВА О.Р.,**
СИДОРЕНКО О.В. – члени редакційної колегії з технічних наук; **ГАЛЯНТИЧ М.К.,**
ГУРЖІЙ Т.О., ЛАДИЧЕНКО В.В., МАРЧУК В.М., МИРОНЕНКО Н.М.,
ЯРМИШ О.Н. – члени редакційної колегії з правових наук; **ІВАНОВА Н.В.,**
КОРОЛЬЧУК М.С., КОРОЛЬЧУК В.М., САМОЙЛОВ О.С., СТАСЮК В.В.,
ТІМЧЕНКО О.В., МАКСИМЕНКО С.Д. – члени редакційної колегії з психологічних наук;
ВАЛУЙСЬКИЙ О.О., ЗАМКОВА Н.Л., КОНВЕРСЬКИЙ А.Є., ЛАТИГІНА Н.А.,
МОРОЗОВ А.Ю., ОПАРА С. (*Польща*), **ОСТАЩУК І.Б., ХОРУЖИЙ Г.Ф.** –
члени редакційної колегії з філософських наук; **БАДАХ Ю.Г., КАЗЬМИРЧУК Г.Д.,**
КОРОЛЬОВ Б.І., КОЦУРА А.П. – члени редакційної колегії з історичних наук
МЕЛЬНИЧЕНКО С.В. – відповідальний секретар

Засновник, редакція, видавець і виготовлювач
Київський національний торговельно-економічний університет.

Заступник директора з наукової періодики ЦПНМВ,
завідувач редакції С.Л. ОЛЮНІНА

Редактори: Е. Ю. КИРИЧЕНКО, І. Й. РАСКАЗОВА
Художньо-технічний редактор С. Л. Олюніна

Свідоцтво про державну реєстрацію серія КВ № 13100-1984ПР від 23.08.2007.

Індекс журналу в Каталозі видань України на 2018 рік – 21910.

Підписано до друку 16.02.2018. Ум. друк. арк. 11,2. Тираж 250 пр. Зам. 121.

Адреса редакції, видавця, виготовлювача: вул. Кіото, 19,
м. Київ-156, Україна, 02156.

Телефон редакції 529-50-24, факс: 513-85-36, e-mail: visnik@knteu.kiev.ua.

Надруковано на обладнанні КНТЕУ.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 4620 від 03.10.2013.

Видається за рекомендацією Вченої ради КНТЕУ (протокол засідання № 6 від 25.01.2018).
Статті проходять рецензування. Передрук і переклади матеріалів, опублікованих у журналі,
дозволяються лише зі згоди автора та редакції

Журнал представлено в міжнародних і національних наукометричних базах: індекс Копернікус (*index Copernicus*);
реферативній базі даних "Україніка наукова", а також у пошуковій системі Академії Google (*Google Scholar*).

СОДЕРЖАНИЕ

ФИЛОСОФСКИЕ ИЗМЕРЕНИЯ СОВРЕМЕННОГО МИРА

МОРОЗОВ А.	Нигилизм и псевдодуховность: человечество на перепутье	5
ШИП Н.	Практическое славянофильство Ивана Сергеевича Аксакова	15
ЛИПИН Н.	Потестарные механизмы производства "картины мира"	33
ГУДКОВ С.	Философия экономики: праксеологическое значение для Украины	45
БОРОВСКАЯ Л.	Эвристический потенциал концепта "личность" в альтернативных дискурсах	55
САРАКУН Л.	Киберпространство как среда формирования космополитической мировоззренческой системы	67
ЛЕВКУЛИЧ В.	Справедливость как предмет дискурса и диалога	77
ШНИЦЕР М.	Образно-символическая природа метафоры	88

ФИЛОСОФСКО-КУЛЬТУРНЫЕ ЦЕННОСТИ ЛИЧНОСТИ

КРАВЧЕНКО А.	Ответственность в трансформациях идентичности: ценностный аспект	98
БАБИНА С.	Маска и самоидентичность личности	109
ЛИМОНЧЕНКО В.	Творчество и инновация: память vs интерпретация	119

ФИЛОСОФИЯ ОБРАЗОВАНИЯ

ХОРУЖИЙ Г.	Компетентностные модели в высшем образовании и бизнесе: зарубежный опыт	131
КРАСИЛЬНИКОВА Е.	Компетентностный подход как основа философии образования	147
ИЛЬИНА Г.	"Визуальная грамотность" в контексте когнитивных и образовательных процессов	156

C O N T E N T

PHILOSOPHICAL DIMENSIONS OF THE MODERN WORLD

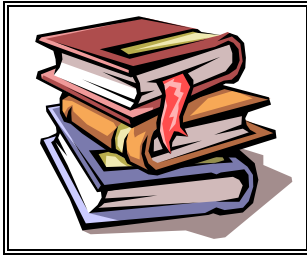
MOROZOV A.	Nihilism and pseudo-spirituality: humanity at the crossroads	5
SHYP N.	Practical slavophilism of Ivan Serhiiiovych Aksakov	15
LIPIN M.	Potostery mechanisms of the production of "picture of the world"	33
GUDKOV S.	Philosophy of economics: praxeological significance for Ukraine	45
BOROVSKA L.	Heuristic potential of a "personality" concept in alternative discourse	55
SARAKUN L.	Cyberspace as an environment for the formation of a cosmopolitan ideological system	67
LEVKULYCH V.	Justice as a subject of a discourse and dialogue	77
SHNIZER M.	Imaginative and symbolic nature of metaphor	88

PHILOSOPHIC-CULTURAL VALUES OF A PERSONALITY

KRAVCHENKO A.	Responsibility in the transformation of identity: the axiological aspect	98
BABINA S.	The mask and self-identity of a personality	109
LIMONCHENKO V.	Creativity and innovation: memory vs interpretation	119

PHILOSOPHY OF EDUCATION

KHORUZHYI H.	Competency models in higher education and business: foreign experience	131
KRASILNIKOVA O.	Competency-based approach as a basis of educational philosophy	147
ILINA H.	Visual Literacy in the Context of Cognitive and Educational processes	156

ФІЛОСОФСЬКІ ВИМІРИ СУЧАСНОГО СВІТУ

УДК 165.721

МОРОЗОВ Андрій, д. філос. н., доцент, професор кафедри філософських та соціальних наук Київського національного торговельно-економічного університету

НИГІЛІЗМ І ПСЕВДОДУХОВНІСТЬ: ЛЮДСТВО НА РОЗДОРІЖЖІ

Досліджено проблему негативних наслідків нігілістичного світогляду та шляхів їх компенсації. Ситуація "смерті бога", екзистенційного вакууму та релятивізації цінностей добра і зла приводить людину до роздоріжжя: або протистояти моральному хаосу через впровадження автономної нормативної етики (Кант), яка містить прихований тоталітарний потенціал, або вдаватися до сумнівних психоделічних псевдодуховних практик, де метафізична ностальгія за вищим смислом набуває антисоціальних деструктивних форм прояву.

Ключові слова: нігілізм, моральний хаос, категоричний імператив, метафізична ностальгія, психоделічні практики, псевдодуховність.

Морозов А. Нигилизм и псевдодуховность: человечество на перепутье. Исследована проблема негативных последствий нигилистического мировоззрения и путей их компенсации. Ситуация "смерти бога", экзистенциального вакуума и релятивизации ценностей добра и зла приводит человека на перепутье: либо противостоять моральному хаосу путём введения автономной нормативной этики (Кант), которая содержит скрытый тоталитарный потенциал, либо прибегать к сомнительным психоделическим псевдодуховным практикам, где метафизическая ностальгия по высшему смыслу приобретает антисоциальные деструктивные формы выражения.

Ключевые слова: нигилизм, моральный хаос, категорический императив, метафизическая ностальгия, психоделические практики, псевдодуховность.

Постановка проблеми. Філософський нігілізм, як показав Ф. Ніцше, є логічно необхідним фінальним етапом розвитку західної філософської думки (ширше – західної історії культури). Тому сучасна людина опинилася в ситуації, яку філософ описав так: "Пустеля росте. Горе тому, хто приховує в собі пустелю" [1]. У філософії ХХ ст. цю "екзистенційну пустелю" старанно і методично розширювали завзяті послідовники Ф. Ніцше – атеїстичні екзистенціалісти, для яких закинута в цей світ людина нічим не обумовлена, позбавлена сутності,

норми, порядку, опори. Стрімко зникає світ Традиції – тобто світ "нормальної культури" (Ю. Евола), вертикально орієнтованої, такої, що керується принципами, які перевищують людський та індивідуальний рівень і націлені на вищий священний духовний світ "не від світу цього". Сфера моралі автономізується від традиції і божественного авторитету, внаслідок чого раціональність формального морального закону втрачає ціннісну складову. Гостро відчуваючи фальш сучасного модерного світу, зокрема бездушний і відчужений світ капіталістичної економіки, молодь з середовища субкультури намагається компенсувати нестачу вищого смислу через звернення до архаїчних домодерних ініціативних практик з використанням психоактивних речовин. Таким чином, сьогодні молода людина опиняється між Сциллою нігілізму і Харібдою псевдодуховності Нью-Ейджу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми нігілізму та його негативним моральним наслідкам присвячено праці класиків світової літератури Ф. Достоєвського, І. Тургенєва, Ф. Ніцше [1], А. Камю, філософів – М. Гайдеггера та Ю. Еволи [2]. Етичні проблеми сучасного постмодерного світу піднімає З. Бауман. Проблему нормативної автономної "етики обов'язку" розглядав І. Кант. Питання компенсації нігілізму в сучасній молодіжній контркультурі досліджує італійський культур-антрополог – Л. Зойя. Нині відсутні наукові дослідження, які б пов'язували філософський нігілізм, з одного боку, з "етикою обов'язку" Канта, а з іншого – із молодіжними субкультурами, де практикується вживання психоделіків. Очевидно, це пояснюється тим, що західна ліберальна філософська думка або дійсно не вбачає своє коріння в нігілізмі, або свідомо приховує цей зв'язок від широкого загалу. Це зумовило необхідність написання цієї статті.

Мета статті – дослідити сутність і негативні моральні наслідки філософського нігілізму, показати існуючі спроби компенсації смислового духовного вакууму, наявні як в академічній етиці, так і в молодіжній контр-культурі, де спроба реалізувати одвічний потяг людини до духовної ініціації-посвячення здійснюється шляхом психоделічних практик.

Матеріали та методи. У ході дослідження використано загальнонаукові методи аналізу і синтезу, індукції і дедукції, аналогії та моделювання, компаративний та історико-філософський методи, а також діалектичний закон "подвійного заперечення".

Результати дослідження. Цінності сучасності прямо протилежні традиційним. Недарма в релігійних індуїстських доктринах сучасність отримала назву "калі-юги", тобто темного віку, якому властива атмосфера занепаду, хаосу, духовної та інтелектуальної деградації. Як зазначає італійський консервативний філософ Ю. Евола у праці "Осідлати тигра" [2], хаос нашої епохи, якщо вірити давнім індуїстським пророцтвам, символічно пов'язаний із пробудженням Калі, богині сексу та оргіастичних обрядів. Тріумф хаосу означає тріумф непри-

критої дикої жіночості, в надрах якої ще не прокинувся сонячний чоловік, що променями логосу її пізнає, оцінить і приборкає. Ліберальний рух за права жінок, широко розповсюджений фемінізм і емансипація – лише один з небагатьох симптомів, що прекрасно вписуються в окреслену картину.

Цікаво, що сучасні філософські, соціологічні та неорелігійні концепції несвідомо відтворюють на своєму рівні ті інтуїції, які висловлював дві з половиною тисячі років назад давньогрецький мудрець Фалес, коли писав, що начало речей – вода [3]. Фалес мав на увазі, що все різноманіття світу не лише генетично виходить з води, але й з необхідністю перетворюється на воду, розчиняється в ній, рано чи пізно повертається в первісний океанічний стан, що потім знову відродиться в нових формах. "Вода" з філософсько-метафізичної точки зору – це першооснова, метафізичний принцип, що означає первісний безформний стан буття, безодню і хаос, але водночас і завершальний стан історії. Сьогодні ми спостерігаємо, що постмодерн як кінець історії або "постісторія" чутливий до образу (метафори) хаосу і води. Якщо взяти сучасні доктрини, наприклад, Нью-Ейдж, то в них пророцтва Фалеса підтвердилися в тому, що сучасна епоха отримала назву "ера Водоля", де головною ознакою є текучий безформний стан світу. Симптоматично, що абсолютно незалежно, працюючи в іншій парадигмі, відомий соціолог З. Бауман охарактеризував сьогодення як "текучу реальність" (*liquid reality*), де в культурі та ідентичності не залишилося нічого фіксованого і сталого [4].

Однак хаос розпочався не сьогодні; його витoki слід шукати 500 років тому – із настанням доби філософського Модерну. Саме тоді сучасна (модерна) людина відчула й усвідомила себе відірваною від коріння у священному ґрунті традиції. Вона почала повністю належати самій собі. Ф. Ніцше вказує на кардинальний поворот європейської цивілізації – нігілізм, "смерть бога", що є началом краху всіх цінностей. Мораль, позбавлена авторитету божественного, заражена скепсисом і невір'ям, поступово руйнується. Єдиною опорою для моралі, що втратила залежність від метафізики і теології, стає розум. Мораль перестає бути гетерономною, заснованою на священній традиції та авторитеті, стає автономною. Людський розум стає абсолютним критерієм істинності суджень. Згадаймо знамените кантівське – "май мужність користуватися своїм власним розумом". Але водночас така мораль дуже скоро виступає об'єктом критики, адже універсальним розумом, за визначенням, може бути лише один – божественний. Людський же розум розпадається на безліч "розумів" – культурно та історично обумовлених, мінливих, ніколи не остаточних. Розум людський може бути яким завгодно – інструментальним, прагматичним, комунікативним, цинічним, шизофренічним, але тільки не універсальним.

Нігілістичний розум може стати відверто божевільним, як це можна побачити на прикладі героїв Ф. Достоевського. Так, божевіль-

ний "ніцшеанець" Кірілов з роману "Біси" в одному зі своїх монологів каже: "Життя є біль, життя є страх, і людина нещасна. Тепер все біль і страх. Тепер людина життя любить, тому що біль і страх любить... Тепер людина ще не та людина. Буде нова людина, щаслива і горда. Кому буде все одно жити або не жити, той буде нова людина. Хто переможе біль і страх, той сам богом буде. А той Бог не буде. Тоді нове життя, тоді нова людина, усе нове. Тоді історію ділитимуть на дві частини: від гори до знищення бога, і від знищення бога до... зміни землі і людини фізично. Буде богом людина і зміниться фізично. І світ зміниться, і справи зміняться, і думки, й усі почуття... Всякий, хто хоче головної свободи, той повинен сміливо убити себе. Хто сміє убити себе, той про таємницю обману дізнався. Далі немає свободи; тут все, а далі немає нічого. Хто сміє убити себе, той бог. Тепер всякий може зробити, що бога не буде і нічого не буде" [5, с. 113] (*пер. М. А.*). Ю. Евола справедливо зазначає, що у світській автономній моралі, відірваній від традиції і змушеній щось відповідати на виклики нігілізму, залишається лише "вихолощене і застигле "ти повинен", якому бажають надати силу закону, здатного приборкати всі природні потяги" [2, с. 32]. Метафізичний бунт знищує релігійні підвалини моралі, утворює ціннісну порожнечу, яку й покликана заповнити автономна "етика обов'язку". Але, намагаючись з'ясувати конкретний зміст цього морального обов'язку ("ти повинен"), людський розум наражається на порожнечу і може задовольнитися лише формою. За універсальним моральним імперативом І. Канта, слід вчиняти тільки згідно з такою максимою, керуючись якою ти в той же час можеш побажати, щоб вона стала всезагальним законом [6]. На перший погляд, Кант фактично переформулював універсальну біблійну заповідь: "Вчиняй відносно інших так, як би ти хотів, щоб вчинили з тобою". Але між Кантом і духом Нового Заповіту (а не його формальною "буквою") принципова різниця. Заповідь ґрунтується не просто на божественному авторитеті (Біблія як Слово Бога, "богонатхненний текст"), але передусім на верховній цінності божественної любові. Адже Бог Нового Заповіту уособлює не вищу Справедливість чи Відплату (як це можна подекуди побачити у ветхозавітних текстах), а саме Любов. Револьюційність Нового Заповіту в тому, що любов оголошується ієрархічно вище справедливості. Саме тому наведений текст першої заповіді неодмінно пов'язаний із текстом другої заповіді: "люби ближнього свого, як самого себе". Якщо ти любиш ближнього, то ти зможеш щиро вчиняти з ним так, як би ти хотів, щоб вчиняли з тобою. Якщо не любиш, заповідь перетвориться на імітацію, ханжество і "фарисейство". Що ж до імперативу Канта, то тут зовсім упускається з виду фактор любові. Замість цього імператив ґрунтується виключно на розумовій процедурі "універсалізації", яка передбачає два формальні питання: "Що, якби всі робили так, як я?"; "Що, якби на місці іншого опинився би я?" Теоретично все ніби правильно. На практиці ж існує висока ймовірність того, що кантівський імператив у ситуації

ціннісного релятивізму та нігілізму (коли теза євангеліста Іоанна "Бог є любов" втратила будь-який сенс), буде інтерпретований таким чином: "вчиняй так, щоб твої дії не вступали у протиріччя з існуючими нормами законодавства (міжнародного права)". За такої трактовки відбувається звуження всього внутрішнього багатства моральної культури до права (закону). Відповідно, людство потрапляє в ситуацію: все те, що не заборонено, дозволено.

Формулюючи імператив, Кант не передбачив, що закони діють не лише в демократіях, але і в тоталітарних державах, і навіть у художніх антиутопіях. Його рідна Німеччина стала через 150 років прикладом того, як законслухняність служить основою соціального конформізму і готовності суспільства до виправдання репресій, масових убивств і переслідувань інакомислячих заради побудови раю на теренах "життєвого простору" арійської раси. Зведення моралі до законодавства означає позбавлення морального виправдання опору тоталітарній системі. У межах кантівської етики таке поняття, як "в'язень сумління" стає непотрібним і абсурдним.

Змоделюймо таку ситуацію. Припустимо, що нацистський режим Третього Рейха на чолі з А. Гітлером переміг у Другій світовій війні та встановив планетарну диктатуру. Кантівський імператив у цій ситуації антиутопії виглядав би так: "Вчиняй так, щоб максима твоєї волі могла би бути основою всезагального законодавства Третього Рейха". Отже, кантівський імператив може служити добру тільки у такій "ціннісній системі координат" (Ч. Тейлор), яка імпліцитно передбачає класичні античні та християнські чесноти – поміркованість, розсудливість, справедливість і головне – любов. В інших ціннісних системах кантівський імператив перетворюється на злу деструктивну силу. Щоб ясніше збагнути цю думку, розглянемо друге формулювання категоричного імперативу: "Стався до людства в своєму обличчі (так само, як і в обличчі будь-кого іншого) завжди тільки як до цілі і ніколи – як до засобу" [6]. Знову ж таки постає закономірне питання: якщо ціллю є "генетично краща людина", "чиста і досконала людська порода", "чиста арійська раса", то яким буде моральний вирок таким діям? Тоді виходить, що сумнозвісні методи євгеніки, в тому числі стерилізація, випробування експериментальних ліків над людьми, масове знищення генетично поганого матеріалу (з точки зору загального законодавства Третього Рейха) – морально виправдані. Так само, як і виправдані дії тих, хто, підпорядковуючись такому законодавству, пише доноси, наклепи, застосовує тортури, дає фальшиві свідчення і т. ін.

Відтак, сфера застосування кантівського морального імперативу обмежена існуючими культурними цінностями. В ситуації нігілізму, ціннісного розмивання виникає небезпека його перекрученого розуміння. В інших випадках, пресловуте кантівське "повинен, тому що повинен" (пор. з християнськими етичними максимами: "повинен, тому що люблю", "повинен, тому що жалкую, відчуваю провину", "повинен, тому що всі винні перед всіма" (Ф. Достоєвський) може викликати не

конформізм, але абсолютно протилежну реакцію бунту і спротиву проти існуючої політичної чи морально-правової системи. Адже природно постають питання – "чому повинен?", "кому повинен?" і т. д. Таким чином, кантівська моральна філософія, латаючи порожнечу метафізичного нігілізму, ще більше примножує його негативні наслідки.

Ю. Евола зазначає, що трагедія європейського нігілізму в тому, що він охоплює не лише сферу моралі, але також сферу істини і світогляду. Смерть Бога означає втрату будь-якого смислу життя і будь-якого вищого виправдання існування. "Істинний світ" або світ верховних цінностей буття, духа, добра і краси, оголошений вигадкою людства в результаті ослаблення життєвих сил і потреби втечі від реальності. Світ життя був оголошений хибним, ілюзорним, проклятим. Нігілізм означає усвідомлення того, що світ духу був завжди ілюзією, плодом людської уяви. Отже, єдиним світом залишається той, що раніше заперечувався і принижувався в ім'я Бога, істини, тобто "в ім'я того, чого немає, але повинно бути". Формула нігілізму така: "Того, що повинно бути, немає; те, що є, суть те, чого не повинно бути" [2]. У цьому весь трагізм нігілізму. Існування не має жодної точки відліку, жодного масштабу поза собою, жодного смислу і цілі. Настає ера симулякрів, що маскують абсурд світу і хаос історії. Ера кризи ідентичності.

Ще один небезпечний аспект нігілізму, який пов'язаний не стільки із втратою ідентичності та орієнтирів, скільки із руйнуванням сім'ї як суспільного інституту. Якщо світ розуміється як воля до влади, то відповідно людина починає сприймати його як репресивність, і далі повстає проти нього. Це ясно на прикладі проявів нігілізму в ХХ ст. – так званої "сексуальної революції" і феномену рок-музики. Американський культуролог А. Блум відзначає, що рок-музика – це варварська апеляція до сексуальних інстинктів, не до любові, не до еросу, а виключно до сексу. З дозволу вищих авторитетів індустрії розваг рок підносить дітям на срібному блюді те, з чим їх примушують зачекати батьки. Неминучий наслідок такого сексуального інтересу – бунт проти репресивної влади батьків. Сексуальній революції необхідно повалити будь-які засоби раціональної домінації – цього ворога принципу насолоди. Те, що було колись безсвідомим чи напівсвідомим незадоволенням підлітка, стає новим "Священним Писанням" [7].

Якщо епоху домодерну можна порівняти з садом красивих квітучих і плодоносних дерев, модерн – із зрубленими деревами, з їх пнями, які нагадують про те, що на цьому місці колись був сад, то постмодерн – це процес остаточного викорчовування пнів, стирання всіх залишків та слідів традиційного світоустрою, і водночас розчищення місця для чогось нового. Модерна картина світу після тріумфу нігілізму стала плоскою, двовимірною, повністю закритою для священної царини духу-логосу. Але духовна природа людського проривається через штучні інтелектуальні нашарування. Тому природно, що у

людини, що занурена в цю ситуацію, поступово назріває радикальна відмова від такого світу. Нігілізм свого часу виник як метафізичний бунт, але відкритою залишається й можливість бунту проти нігілізму, коли відкидається не Бог як цінність, а навпаки картина світу, в якій "бог помер". Це бунт проти життя в десакралізованому суцтві, бунт проти розуміння світу як абсурду і волі. Суть подвійного заперечення (бунту проти бунту) виражається в колосальному напруженні та нестерпному болю через розрив зв'язку. І це не просто фізичний біль, а душевна рана ностальгії. Етимологічно слово "ностальгія" складається з двох частин – "рідна земля" і "біль". Ностальгія – це біль по рідній землі, біль-нудьга і біль-туга за рідним домом. Такий спустошуючий біль сигналізує про те, що особистість в умовах розчаклованого світу Модерну абсолютно відчужена: вона чужа самій собі, світові, божественній основі. І тоді вона починає шукати, де і кому вона не чужа, для кого вона рідна і небайдужа.

Відповідь напрошується сама собою. Людина не чужа домодерному світові традиції, де існує священне, духовна ієрархія, смисл і мета життя, вічність, безсмертя. Проте в сучасному десакралізованому світі людина може й не знати нічого про традицію, а ті форми мінімального "антропоцентричного гуманізму" (Ж. Марітен), що їй доступні, ніяк не натякають на те, що може існувати щось більше. І все ж виникає безпричинна туга за тим, чого немає в емпіричній дійсності. Можна припустити, що ностальгія виникає раніше, до знайомства з традицією. Ностальгія – це дещо первинне, кореневе, визначаюче, трансцендентальне. Нетематичне наперед-знання про свою рідну землю, духовну вітчизну, юність душі. Воно ніким не передається і не набувається. Досвід ностальгії – це чистий "трансцендентальний досвід", що не пов'язаний безпосередньо з соціальною практикою та історією, хоча, безперечно, може набувати певних історичних та культурних форм.

Ностальгія буває за дитинством, за рідним містом чи вулицею, за рідними обличчями тих, кого вже немає. Але передусім це внутрішня подорож додому. Як пише німецький письменник Г. Гесе в романі "Паломництво в країну Сходу", "нашою метою була не просто країна Сходу, або краще сказати країна Сходу була не просто країною чи географічним поняттям, а вона була вітчизною та юністю душі, вона була скрізь і ніде, і всі часи склали в ній єдність позачасового" [8]. Ностальгія пов'язана з меланхолією – сумом за тим, що минуло без вороття, або за тим, що можливо ніколи не настане. Проте пам'ять символічно воскрешає минуле, а уява та фантазія створюють прийдешнє. Таким чином, ностальгія – основа не лише для традиціоналізму та консерватизму, але й футурологічних утопій.

Базова ностальгія – це метафізична ностальгія, туга за расм. Досвід рая генетично закладений у глибинах колективного несвідомого людства. У зв'язку з цим варто згадати деякі молодіжні субкультури,

що апелювали до метафізичної ностальгії, бунтуючи проти сучасності. Неабияку цікавість викликає у дослідників феномен хіпі-культури з її сексуальним розкріпаченням, чорними ритмами рок-н-ролу, захопленням мистецтвом Сходу. Практика вживання психоделічних речовин у середовищі хіпі була спробою виходу атомізованого індивіда за межі повсякденного беззмістовного безособового "суспільства споживання" – у надіндивідуальну сферу. Фактично це був "ескапізм" (від англ. *escape* – втеча) – відхід від соціальної дійсності в якусь альтернативну штучну реальність. Як зазначає італійський культур-антрополог Л. Зойя в книзі *"Drugs, addiction and initiation: modern search for ritual"* [9], фактично, це були ініціатичні практики в культурі, де зникла інституціональна ініціація. Водночас, їх можна трактувати як прояв ностальгії за смыслом, за Богом, чи просто священним авторитетом. Ностальгія, що ховається за молодіжною субкультурою – не спогад того, що колись сталося і пережите в досвіді, а вираження трансцендентального досвіду вічності, безсмертя і райського блаженства. Сучасному суспільству бракує ініціатичних обрядів, які б знаменували символічну смерть і трансформацію особистості, перехід з царини природи в царину культури, від профанного до сакрального. В нашому суспільстві існує латентна потреба в ініціації, і це зпримушує нас підозрювати, що таке масове вживання наркотиків, яке має місце з кінця 1960-х років (як і заснування езотеричних груп) є хаотичним виразом цієї потреби. Наше суспільство відчуває нестачу ініціатичних ритуалів, так само як і ритуалів смерті, тому що це заборонена тема в нашому суспільстві [9, с. 50]. У момент прийому наркотиків людина переживає досвід більш або менш інтенсивної смерті Я, вона дистанціюється від раціональності, свідомості та освітленості (*lucidity*), до яких ми всі приречені головним імперативом західної цивілізації. Наркотики асоціюються з бунтом, запереченням основної західної культурної та ідеологічної домінанти. В цю домінанту входить примат раціонального над ірраціональним [9].

Постійне зростання практики вживання наркотичних речовин, особливо в розвинених країнах Заходу, є доволі показовим моментом, відмічає Ю. Евола. У 1950–1960-х роках наркотики почали сприйматися "просунутою неформальною молоддю" як життєво необхідна їжа, відповідь на екзистенційну тривогу, захист від прірви ніщо. Йдеться насамперед про молодих людей, які більш або менш гостро переживають порожнечу сучасного існування та рутинність нинішньої цивілізації і прагнуть втекти від неї [2, с. 337]. Це є вихідною першопричиною, хоча сюди згодом домішуються і більш прозаїчні фактори (мода, конформізм). Проблема наркотиків, з точки зору традиціоналізму, у тому, що тут засоби, що первісно використовувалися як допоміжні для проникнення у надчуттєве, в царину ініціатичних чи близьких до них переживань, переносяться на профанічний і "фізичний" рівень [2, с. 337]. Сучасні наркотики подібні до тих наркотичних

речовин, що їх примітивні народи приймали в сакральних цілях. Наркотики дозволяють індивіду забутись, вийти з себе, пасивно відкритися станам, які дають ілюзію вищої свободи, сп'яніння і вкрай загострюють відчуття [2, с. 339], але насправді такий вплив має руйнівний характер на персону. У давнину шамани приймали психоактивні речовини для контакту з духовною реальністю, зі світом духів, а сучасна людина переслідує єдину ціль – позбавитись напруження, травми, стресу, неврозу, відчуття порожнечі й абсурду існування. Ю. Евола підкреслює, що деякі наркотичні речовини на кшталт мескаліну викликають загострення всіх відчуттів, видіння штучного раю, сповнені ілюзорними фантазмагоріями, які не здатні відкрити двері в реальне позамежжя [2, с. 343]. Екстатичний характер наркотичного дурману відкриває шлях до вторгнення темних, демонічних сил, що оволодівають людиною.

Висновки. Світоглядна спадщина модерну – метафізичний бунт, нігілізм та ціннісний релятивізм. У пошуках шляхів компенсації негативних наслідків модерну людство стає перед дилемою: або стримати моральний хаос нігілізму за допомогою нормативної етики, або зануритись у псевдодуховні психоделічні практики. В першому випадку є ризик зведення моралі до права, що містить приховану тоталітарну загрозу. Моделюється ситуація, коли за умови встановлення тоталітарного режиму, кантівський імператив буде прекрасно працювати: "поступай так, щоб максима твоєї поведінки не суперечила нормам всезагального законодавства Третього Рейха".

Що ж до спроб компенсації нігілізму в молодіжних практиках вживання психоактивних речовин, то очевидно, що в останньому випадку йдеться про псевдодуховність, що не має нічого спільного із справжньою духовністю світових релігій. Це підтверджуються, зокрема, тим фактом, що у наркотичному стані людина здебільшого здійснює абсолютно аморальні вчинки, наприклад, зґвалтування, вбивство чи самогубство, втрачає контроль над собою. Тому все це можна назвати сурогатами духовного досвіду, "контр-ініціацією" (Р. Генон), результатом якої є не оновлення життя в духовному плані, а духовна і соціальна деградація і, врешті-решт, смерть без надії на воскресіння.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ницше Ф. Так говорил Заратустра. Ницше. собр. соч. в 2-х т. М., 1990.
2. Эвола Ю. Оседлать тигра. М., Амфора, 1999. 412 с.
3. Фалес. Фрагменты ранних греческих философов. М., 1989.
4. Бауман З. Текучая современность. СПб., Питер, 2008. 240 с.
5. Достоевский Ф. М. Бесы. собр. соч. Т. 8. М., 1984. 570 с.
6. Кант И. Критика практического разума. К., Дух і Літера, 2004.

7. Bloom Allan. The closing of the American mind. N.Y, A Touchstone Book, 1987. 380 p.
8. Гессе Г. Паломничество в страну востока. СПб., Амфора, 2003. 380 с.
9. Luigi Zoja. Drugs, addiction and initiation: modern search for ritual. London, 1984. 203 p.

Стаття надійшла до редакції 16.01.2018.

Morozov A. Nihilism and pseudo-spirituality: humanity at the crossroads.

Background. It was discovered that with the onset of the modern era, traditional values and orders that are oriented toward the divine vertices of being are rapidly eroding. Everything that exceeds the human and individual level and is aimed at the highest sacred spiritual world "not from this world" is replaced by the authority of the human mind. The scope of morality is becoming autonomous from tradition and divine authority, and as a result the rationality of the formal moral law loses the value component.

Analysis of recent researches and publications has shown that the important scientific and practical problem of the influence of nihilism remains unresolved both on theoretical searches in the academic university ethics, and on the cultural practices of modern youth.

The **aim** of the article is to identify the negative effects of nihilism and outline the possible ways of compensating them.

Materials and methods. Common scientific methods of analysis and synthesis, induction and deduction, analogies and modeling, comparative and historical-philosophical, as well as the dialectical law of double denial are used.

The **results** of the study showed that philosophical nihilism is a logical necessity for the final stage of the development of Western philosophical thought (wider - the western history of culture). The problem of nihilism is posed by the outstanding thinkers F. Nietzsche and F. Dostoevsky, later reconsidered in the philosophical critical studies of M. Heidegger and Y. Evoly. Attempting to compensate for moral nihilism (as a consequence of a metaphysical rebellion) by orienting itself to a closed, autonomous from religion, the ethics of duty, on which the categorical imperative of I. Kant is based, contains a hidden totalitarian potential. Indeed, the Kantian imperative itself can be successfully applied in human-hatred regimes with an alternative value system of coordinates. Moreover, the formalism and rationalism of the Kantian ethics causes an even greater wave of nihilism. Acutely aware of the falsehood of the modern world, young people from the subculture environment are struggling to compensate for the lack of supreme meaning through appealing to archaic pre-modern pragmatic practices with the use of psychoactive substances.

Conclusion. For the first time a moral dilemma facing modern mankind has been formulated. On the one hand, there is an intention to reduce all internal wealth of spiritual and moral culture exclusively to the legal culture, where the criterion of morality is the formal universality of the law. On the other hand, in search of application of creative irrational energy, youth rushes to the other extreme: a rebellion against the soulless alienated capitalist society through escapism – the departure from objective reality in the narcotic (psychedelic) reality. However, all this can be called surrogates of spiritual experience, counter-initiation, the result of which is not the renewal of spiritual life, but senseless spiritual and social degradation and, in the end, spiritual and physical death.

Keywords: nihilism, moral chaos, categorical imperative, metaphysical nostalgia, psychedelic practices, pseudo-spirituality.

REFERENCES

1. *Nicshе F.* Tak govoril Zaratustra. Nicshe. sobr. soch. v 2-h t. M., 1990.
2. *Jevola Ju.* Osedlat' tigra. M., Amfora, 1999. 412 s.
3. *Fales.* Fragmenty rannih grecheskih filozofov. M., 1989.
4. *Bauman Z.* Tekuchaja sovremennost'. SPb., Piter, 2008. 240 s.
5. *Dostoevskij F. M.* Besy. sobr. soch. T. 8. M., 1984. 570 s.
6. *Kant Y.* Krytyka praktycheskogo razuma. K., Duh i Litera, 2004.
7. *Bloom Allan.* The closing of the American mind. N.Y, A Touchstone Book, 1987. 380 p.
8. *Gesse G.* Palomnichestvo v stranu vostoka. SPb., Amfora, 2003. 380 s.
9. *Luigi Zoja.* Drugs, addiction and initiation: modern search for ritual. London, 1984. 203 p.

УДК 94(470+571"18":[271.2:929Аксаков]

ШИП Надія, д. і. н., професор кафедри філософії та соціальних наук
Київського національного торговельно-економічного
університету

ПРАКТИЧНЕ СЛОВ'ЯНОФІЛЬСТВО ІВАНА СЕРГІЙОВИЧА АКСАКОВА

Розглянуто православну парадигму слов'янофільського вчення 40-х-70-х років XIX ст. в Росії, історичні умови формування практичної спрямованості релігійно-філософських поглядів І. Аксакова. Визначено їх основний зміст: відношення Церкви і держави, морально-практична місія Православної Церкви в житті суспільства взагалі та російського народу зокрема.

Ключові слова: слов'янофільство, слов'яни, російський народ, народність, панславизм, публіцистика, Церква, православ'я, мораль, самосвідомість, свобода совісті.

Шип Н. Практическое славянофильство Ивана Сергеевича Аксакова. Рассмотрена православная парадигма славянофильского учения 40-х–70-х годов XIX века в России, исторические условия формирования практической направленности религиозно-философских воззрений И. Аксакова. Определено их основное содержание: отношение Церкви и государства, морально-практическая миссия Православной Церкви в жизни общества вообще и русского народа в частности.

Ключевые слова: славянофильство, славяне, русский народ, народность, панславизм, публицистика, Церковь, православие, мораль, самосознание, свобода совести.

Постановка проблеми. Історично обумовлений наддержавний, наднаціональний процес глобалізації, що супроводжується взаємопов'язаністю економічної, політичної, культурної, освітньої, релігійної сфер суспільного життя, вивчається науковцями з метою визначення

REFERENCES

1. *Nicshе F.* Tak govoril Zaratustra. Nicshe. sobr. soch. v 2-h t. M., 1990.
2. *Jevola Ju.* Osedlat' tigra. M., Amfora, 1999. 412 s.
3. *Fales.* Fragmenty rannih grecheskih filosofov. M., 1989.
4. *Bauman Z.* Tekuchaja sovremennost'. SPb., Piter, 2008. 240 s.
5. *Dostoevskij F. M.* Besy. sobr. soch. T. 8. M., 1984. 570 s.
6. *Kant Y.* Krytyka praktycheskogo razuma. K., Duh i Litera, 2004.
7. *Bloom Allan.* The closing of the American mind. N.Y, A Touchstone Book, 1987. 380 p.
8. *Gesse G.* Palomnichestvo v stranu vostoka. SPb., Amfora, 2003. 380 s.
9. *Luigi Zoja.* Drugs, addiction and initiation: modern search for ritual. London, 1984. 203 p.

УДК 94(470+571"18":[271.2:929Аксаков]

ШИП Надія, д. і. н., професор кафедри філософії та соціальних наук
Київського національного торговельно-економічного
університету

ПРАКТИЧНЕ СЛОВ'ЯНОФІЛЬСТВО ІВАНА СЕРГІЙОВИЧА АКСАКОВА

Розглянуто православну парадигму слов'янофільського вчення 40-х-70-х років XIX ст. в Росії, історичні умови формування практичної спрямованості релігійно-філософських поглядів І. Аксакова. Визначено їх основний зміст: відношення Церкви і держави, морально-практична місія Православної Церкви в житті суспільства взагалі та російського народу зокрема.

Ключові слова: слов'янофільство, слов'яни, російський народ, народність, панславизм, публіцистика, Церква, православ'я, мораль, самосвідомість, свобода совісті.

Шип Н. Практическое славянофильство Ивана Сергеевича Аксакова. Рассмотрена православная парадигма славянофильского учения 40-х–70-х годов XIX века в России, исторические условия формирования практической направленности религиозно-философских воззрений И. Аксакова. Определено их основное содержание: отношение Церкви и государства, морально-практическая миссия Православной Церкви в жизни общества вообще и русского народа в частности.

Ключевые слова: славянофильство, славяне, русский народ, народность, панславизм, публицистика, Церковь, православие, мораль, самосознание, свобода совести.

Постановка проблеми. Історично обумовлений наддержавний, наднаціональний процес глобалізації, що супроводжується взаємопов'язаністю економічної, політичної, культурної, освітньої, релігійної сфер суспільного життя, вивчається науковцями з метою визначення

альтернативи: сприймати чи заперечувати його загалом або знаходити компромісне рішення. Поряд з певним утиском національних інтересів, глобалізація дає країнам і народам нові можливості та стимули розвитку. Привабливішою для слов'янських країн є європеїзація, до якої кожна з них долучається своїм шляхом. Оскільки в умовах глобалізації існує тенденція розмивання національних ідентичностей, втрати традиційних зв'язків, виникає потреба у пошуках ідейного підґрунтя для самоідентифікації, основою якої є *історична пам'ять*. У вузькому значенні історична пам'ять виступає обґрунтуванням локальної ідентичності, у широкому – для виокремлення слов'янської ідентичності на європейському континенті. Одним з її головних критеріїв є православ'я, яке було визначальним постулатом слов'янофільства. Воно складає найбільш характерну і загальну ознаку слов'янства в минулому і нині.

На сьогодні є актуальним науковий аналіз слов'янофільства як вияву літературної, релігійно-філософської та суспільно-політичної думки в Росії 40–70-х років XIX ст., тому що аналоги слов'янофільства і західництва у модернізованому, але чітко не оформленому вигляді мають місце в сучасних українських реаліях. Розрекламована європеїзація та євроінтеграція, запозичення і штучне прищеплення європейських цінностей, світських і церковних традицій неспроможні забезпечити піднесення духовного і морального стану нашого суспільства. Насправді настав час, поряд з європеїзацією, більше займатись українізацією і не лише в мовному питанні, а у широкому розумінні цього поняття. Отже, дилема Схід–Захід, яка хвилювала слов'янофілів, не менш актуальна в наш час. Відтак, вивчення суті їх релігійної філософії без політичної упередженості може сприяти покращанню морально-психологічного клімату в Україні, дотриманню балансу "своє-чуже" у формуванні культурно-освітньої політики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Слов'янофільство і зокрема його релігійна платформа як стрижень слов'янської ідентичності піддавались науковому аналізу і публіцистичним інтерпретаціям від середини XIX ст. і до нині. Історіографія цього феномену засвідчує якнайширший плюралізм у його характеристиках й оцінках. Простежується тенденція до його переосмислення російськими вченими і політиками в бік осучаснення. Оновлену "панславістську" ідею об'єднання слов'янських народів генерує керівник інформаційно-видавничого напрямку Київського Дворянського Зібрання В. Матвеев [1, с. 209–215]. Натомість експерт фонду "Майдан закордонних справ" О. Белоколог зазначає, що подібні слов'янофільські постулати використовуються сучасними російськими ідеологами й політиками для обґрунтування своєї месіанської ролі на теренах православного світу. Ними робляться спроби зробити Україну зоною стратегічного суперництва Сходу і Заходу [2]. З новітніх публікацій заслуговують на увагу студії С. Гедіна, в яких аналізуються передумови і власне витoki слов'янофільства,

а також його духовно-моральний зміст. В одній із статей автор побіжно зазначає, але не розкриває по суті вплив слов'янофільства на українську історичну та суспільно-політичну думку середини XIX ст.¹ [3]. Отже, в сучасному історико-філософському дискурсі проблема слов'янофільства залишається малодослідженою, і постать І. Аксакова як практичного слов'янофіла не піддавалась комплексному вивченню.

Мета статті – на основі персоніфікації відтворити релігійно-філософську суть слов'янофільського вчення пореформеної доби російської історії. Слов'янофільство періодично має тенденцію до реанімації у різних варіантах з політичною метою. Враховуючи, що його основні православні постулати, закладені "старшими" (ранніми) слов'янофілами О. Хомяковим, І. Киреевським, К. Аксаковим, частково висвітлені у відповідній публікації², своїм завданням автор ставить здійснити просопографічне дослідження постаті молодшого з "ранніх" слов'янофілів – *І. Аксакова*, який цілком заслуговує на автономне висвітлення в рамках слов'янофільської тематики. Науковим інтересом автора керує не прагнення реабілітації слов'янофільської доктрини, що спирається на православну віру, а потреба їх філософського осмислення, що сприятиме розширенню пізнавальних горизонтів тих, хто вивчає сучасні конфесійні та інші соціогуманітарні проблеми в Україні. Тому призначення статті не повчально-апологетичне, а світоглядне.

Матеріали та методи. Дослідження проблеми здійснено на основі першоджерел, зокрема праць та епістолярної спадщини І. Аксакова, наукового доробку істориків і філософів, а також курсового твору студента Київської духовної академії І. Соколова, що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського і вперше вводиться до наукового обігу. Методологічну основу складає комплекс загальнофілософських принципів і методів наукового дослідження: принцип історизму без штучної модернізації та актуалізації, дотримання законів діалектичної логіки, критичного ставлення до джерел; методи аналізу, синтезу, порівняння.

Результати дослідження. Суспільно-політичне життя Російської імперії перших десятиліть XIX ст. характеризується пошуками мислячою елітою історичного шляху розвитку держави в умовах усе зростаючого невдоволення в усіх верствах суспільства існуючими

¹ У статті С. Гедіна трапляються похибки: на с. 17 наводиться висловлювання нібито І. Аксакова про монархію, а в посиланні зазначені історичні твори К. Аксакова, який полемізує з Соловйовим (с. 203), і немає ніякої згадки про І. Аксакова; на с. 201 йдеться про соціалізм і капіталізм як "хворобу західного духу", що також не відповідає посиланню. Див.: Гедін С. Зародження слов'янофільства в Російській імперії та його вплив на українську історичну та суспільно-політичну думку середини XIX століття. Гілея : Наук. вісн. 2016. Вип. 113. С. 17.

² Шип Н. А. Ідея всеслов'янської духовно-православної єдності у творах викладачів і студентів Київської духовної академії. Рукописна та книжкова спадщина України. Вип. 17. Київ : НБУВ. 2013. С. 25–54.

порядками. З ініціативи імператора Олександра I у 1815 р. Росія, Австрія і Пруссія уклали Священний союз, що перетворився на оплот реакції. У Росії лунали заклики до повної ізоляції від Європи, однак консервативні сили не змогли загальмувати посилення ліберальних тенденцій у розвитку суспільної думки. Придушення грудневого повстання 1825 р. в Петербурзі на деякий час дало змогу новому імператору Миколі I "стабілізувати" ситуацію. Програмне гасло його царювання відбито у формулі тодішнього міністра народної освіти графа С. Уварова "православ'є, самодержав'є, народність". В уваровській тріаді поняття "народність" набувало націоналістичного змісту під прикриттям розширення соціальної бази самодержавства завдяки можливості кожного просуватись по службі, виключаючи спроби критичного ставлення до влади [4, с. 53]. Соціально-економічна сфера в Росії цього періоду характеризується занепадом феодално-кріпосницької системи господарювання і зародженням капіталістичних виробничих відносин. Дворянські ліберали намагались впливати на суспільно-політичну й економічну ситуацію в інтересах свого стану, використовуючи при цьому найзрозуміліші важелі впливу на суспільну свідомість, якими є релігійні почуття.

На хвилях романтизму першої половини XIX ст. підхоплюються розповсюджені в Європі ще з часів Середньовіччя ідеї протестантизму, коли поява єресей, моральний занепад у монастирях зумовили поширення в суспільстві критики на адресу Церкви, пошуки сенсу життя, орієнтованого на Біблію. У XVI ст. протестантизм захопило й українські землі, що перебували у складі Польщі [5, с. 111]. Ідеї Реформації мали відгомін і в Росії, де сформувалась релігійна концепція "Москва – Третій Рим", яку в нових соціально-економічних і політичних реаліях використовували слов'янофіли, коли в середовищі інтелігенції домінувала проблема ставлення Росії до Європи.

Хронологічні межі слов'янофільства дещо розмиті, оскільки відсутнє чітке його термінологічне визначення: "слов'янофіл", "слов'янофільство", "московський напрям", "слов'янофільство-слов'янолюбство", "істинне слов'янофільство", "класичне слов'янофільство" тощо. Нижньою межею становлення слов'янофільства О. Каплін вважає поділ тогочасного освіченого суспільства на "західників" і "слов'янофілів", коли О. Хомяков, К. Аксаков, Ю. Самарін, брати І. Кирєєвський та П. Кирєєвський, так би мовити, виокремились від прибічників західницького напрямку суспільної думки та їх почали називати слов'янофілами (у 1842 р., хоча термін вживався і раніше). У пресі точились дискусії щодо з'ясування суті їх ідеології. У журн. "Москвитянин" (1847, № 2) надрукована стаття Ю. Самаріна (за підписом "М...З...К..."), що мала назву "О мнениях "Современника", исторических и литературных". Автор виступав проти критики "московського напрямку" і припису-

ваних його представникам вигаданих висловлювань, не погоджуючись з поділом на московський і петербурзький напрями, і називав одних слов'янофілами, інших не-слов'янофілами. Він окреслив суспільно-політичні ідеали слов'янофілів: для Росії "настав час розвиватись самобутньо, з самої себе"; оминати епоху перетворення неможливо; "реформа Петра не могла бути випадковою"; настав час нам "розпочати *бути*, а не *здаватись*"; "поважати і любити лише людське" та "відкидати все, в чому немає людського, чи воно Європейське чи Азіатське"; "міцний політичний і державний устрій є запорукою внутрішньої сили народу"; "покірливість і любов є властивостями людської натури взагалі" [6, с. 221]. Як тоді, так і пізніше тлумачення суті, витоків й оцінка цього історичного феномену досить різноманітні: "дворянська утопія" (А. Валіцький), "світська релігійна філософія" (О. Каплін), паралель слов'янофільства і марксизму, бо обидва відштовхувались від гегелівської філософії, з якої перші взяли ідею Божественної світобудови, другі – ідею єдності матерії [7, с. 194].

Не вдаючись до з'ясування зовнішніх впливів на формування слов'янофільського світогляду дворянської інтелігенції, скористаємось визначенням М. Бердяєва, який називав його першою спробою виявлення загальнонаціональної самосвідомості, першою самостійною ідеологією. М. Бердяєв зазначає, що слов'янофіли не лише визначили нашу національну самосвідомість як релігійну за духом і метою, але і поставили перед нашою самосвідомістю основну тему, – тему Сходу і Заходу [8, с. 28]. Слов'янофільство зароджувалось у процесі дискусій в освічених колах суспільства про Церкву, релігію та віру і лише в цьому контексті – про історичне покликання Росії [7, с. 13]. *Відтак, стружень філософії ранніх слов'янофілів складало релігійне питання.* Отже, світські мислителі почали розробляти релігійну філософію. Її адепти, насамперед О. Хомяков, вважали, що будь-яке політичне питання в основі має релігійне підґрунтя, а поняття "релігія" є вужчим за поняття "віра", яка є визначальною в історичній долі кожного народу. Досліджуючи історіософію О. Хомякова, В. Керімов зазначав, що він не завжди розрізняв віру і релігію, як має бути: віра – невід'ємна частина народної психології, релігія – догматика, культ – зовнішня ознака буття [9, с. 9]. О. Хомяков заперечував звинувачення єзуїтами слов'янофілів у ворожому ставленні до поляків, ніби росіяни не сприймають латинство, вважаючи його союзником полонізму. Але запевняти, що ми (тобто народ) до релігійних міркувань домішуємо будь-яке національне суперництво, ще більше ніж неввічливість: це безумство, відзначав О. Хомяков [10, с. 175]. Одночасно він та його однодумці вважали православ'я непогрішимим, у зв'язку з чим обґрунтовували історичну місію Росії у православному світі, що відбувалось на фоні поширення антизахідних настроїв у суспільстві,

які асоціювалися з патріотизмом. Запоруку прогресивного розвитку Росії вони вбачали не в наслідуванні Заходу, а в її самобутності, що відрізняло їх від західників. Таким чином, комплекс внутрішніх і зовнішніх факторів обумовив вихідну парадигму раннього слов'янофільства, яку розвивали й модифікували їх наступники, розширюючи її суспільно-політичний зміст.

Відштовхуючись від зазначених ідейних засад та основного релігійно-філософського постулату слов'янофілів, маємо простежити його тлумачення молодшим, тобто останнім з ранніх ("класичних") слов'янофілів – *І. Аксаковим*³. На нього, як і на інших однодумців, впливали теоретичні конструкції О. Хомякова, І. Кирєєвського, а також старшого брата К. Аксакова, однак він розробляв власний практичний підхід до реалізації релігійно-філософської доктрини слов'янофільства. Просопографічне⁴ дослідження передбачає всебічний розгляд історичної особи в контексті тогочасних реалій.

У формуванні світогляду І. Аксакова важливу роль відіграло родинне середовище, де панувала внутрішня моральна єдність, а також найближчі друзі: М. Погодін, Ю. Венелін та інші, які в будинку Аксакових, що був своєрідним культурним осередком, обговорювали актуальні суспільно-політичні проблеми. У 10-річному віці хлопчик цікавився політичними подіями, віддавав перевагу читанню газет. Іноді мірою покарання від батьків для нього була заборона займатись цією улюбленою справою. Освіту здобув в училищі правознавства, де дивував професорів своїми відповідями на поставлені запитання. Юнак добре знав юриспруденцію, літературу, філософію, грецьку і латинську, німецьку й англійську мови. Вже у 17-річному віці він чітко розумів своє покликання до громадської діяльності і був сформованою цілісною особистістю, вихованою в дусі патріотизму, що зумовило його слов'янофільські погляди, як і старшого брата [11, арк. 9–10, 14, 20]. Як зазначав І. Аксаков, щоб зрозуміти його суспільні ідеали, потрібно ознайомитися з листами, віршами, п'єсами, написаними ним. У різноманітних дискусіях стосовно петербурзького і московського напрямів суспільної думки він міцно стояв на позиціях москвофілів. Дехто із сучасників вважав, що І. Аксаков не належав до слов'янофілів, ймовірно через відсутність у нього крайніх поглядів порівняно з Костянтином, з яким він мав розходження у деяких питаннях [11, арк. 55]. Він не сприймав логічних апріорних висновків брата – теоретика-ідеаліста, зроблених на давніх пам'ятках. І. Аксаков прагнув сполучати слов'янофільські ідеї з практикою: не спостерігати і розуміти народ, а жити з ним одним життям. Його слов'янофільство набуло вираження

³ Аксаков Іван Сергійович (1823–1886) – поет, публіцист, юрист, журналіст, громадський діяч, за суспільно-політичними поглядами слов'янофіл. URL : https://uk.wikipedia.org/wiki/Аксаков_Іван_Сергійович.

⁴ Просопографія (від гр. "обличчя", "особа" та "пишу") – спеціальна історична дисципліна, що вивчає весь комплекс джерел біографічного та іншого характеру.

у суспільно-державних і релігійних постулатах, які він поширював через пресу, актуалізуючи проблему культурно-духовного впливу Церкви на суспільство в Російській державі.

І. Аксакова не задовольняла шаблонність, тобто зовнішній бік християнства. Його дратувало формальне виконання релігійних обов'язків, однак, він однозначно їх не заперечував і постійно самовдосконалювався, поглиблюючи свої релігійні почуття. Під впливом читання релігійних творів його легковажне ставлення до Церкви змінювалось на повагу до неї. Він намагався знайти відповідь на питання стосовно примирення релігії і мистецтва, язичництва з християнством. Після революційних подій 1848 р. в Європі, внаслідок яких не настало очікуваного оновлення суспільства, І. Аксаков упевнюється в думці щодо самобутнього шляху Росії та її історичної місії [11, арк. 71]. У 1849–1850-х роках він розуміє, що Європа повертається до старого порядку, а Росія перебуває у сплячці. Тоді відбувається корекція у його поглядах, розходження з братом, несприйняття безплідних розмов про національність, які ніяк не доходять до народу і не оновлюють життя. За його словами, для перетворення суспільного устрою на національних засадах потрібно мати науково обґрунтовану концепцію, що спирається на теоретичні та практичні дослідження минулого. Будучи прихильником безпосереднього спілкування з народом, вивчення його світогляду, побуту, він охоче робив це під час службових відряджень. Його вражала формально-бюрократична чиновницька система державного управління в глибинках і центрі Росії. У Бессарабії та Ярославській губернії він досліджував питання церковного розколу. Відзначаючи природну релігійність населення, І. Аксаков переконується у необхідності просвіти, заснованої на релігійних засадах. Він критично висловився на адресу православ'я, спостерігаючи священника з хрестом, який ходив серед натовпу на ярмарку, де розгулювали і безчинствували п'яні, що було ознакою святкування. На відміну від православних, розкольники поводитись благопрстойно. За його словами, "в здешней губернии православный значит гуляка, пьяница, табачник и невежда. Если б вы знали, как иногда делается страшно... Право, скоро Россия разделится на две половины: православие будет на стороне казны, правительства, неверующего дворянства и отвращающего от веры духовенства, а все прочие обратятся к расколу"⁵ [11, арк. 87–88].

Глибоке знання тогочасного суспільного устрою, життя в столицях і російській глибинці слугувало реальним базисом світоглядної позиції мислителя. На фоні розповсюдження в Росії матеріалістичного вчення І. Аксаков закликав до християнізації життя. Він нагадував революціонерам, що гасла "рівність, братерство", якими вони користуються, заповідані Євангелієм, однак, перекручені ними. Упевнений у вищості православ'я над католицизмом і протестантизмом, він

⁵ В окремих випадках цитати наводяться мовою оригіналу з метою збереження лінгвістичного колориту.

вірував у його всесвітню місію, закидав інтелігенції за її відірваність від народу, пастирям, які переходять у стан так званої інтелігенції. У тодішній Росії непересічний мислитель спостерігав зростання байдужості народу до Церкви, схиляння до штунди, пояснюючи це формальним ставленням церковних пастирів до своїх обов'язків, недостатнім впливом на духовне життя парафіян [11, арк. 213, 221–222]. Причинами занепаду церковно-громадського життя своєї доби він називав відсутність общинного контролю за церковними фінансами, прихований розподіл прибутків Консисторією тощо. Виходом з такого становища вважав впровадження єпархіальної автономії, за якої парафіяльні та загальні збори представників від мирян і духовенства вноситимуть живий струмінь у церковно-общинне життя [11, арк. 228].

У релігійних питаннях І. Аксаков залишався прихильником не зовнішнього виявлення християнських почуттів, а внутрішнього. Він вважав за необхідне внести життєвий елемент у Православну Церкву, яка, на його думку, займала офіційно-службове становище в державі. І. Аксаков розумів Церкву як морально-релігійний інститут, який співіснує з державою. Відповідно до подвійної природи людини – тілесної і духовної, Церква і держава дають людям зовнішні та внутрішні основи життя, констатував Г. Соколов, дослідник церковно-суспільних ідеалів І. Аксакова [11, арк. 262]. Отже, цей зв'язок матеріальний і психологічний, але держава не повинна опікатися Церквою. Проте частина тогочасної інтелігенції не бачила жодних недоліків у цій сфері. Так, М. Погодін не погоджувався з І. Аксаковим, звинувачуючи у крайностях стосовно характеристики відносин Церкви і держави [11, арк. 237, 245–246]. І. Аксаков закликав дотримувати свободи совісті, що мало би йти на користь і Церкві і державі. Він давав роз'яснення щодо розуміння свободи совісті як важливої умови віри, без чого віра не є вірою. Держава до совісті не має стосунку, відаючи зовнішнім аспектом життя, вимагаючи дотримання порядку і законності від усіх громадян [11, арк. 272, 279]. Він не поділяв негативного ставлення свого брата до реформ Петра I та його оптимізму, ніби завдяки православ'ю відбудеться оновлення Росії. На його переконання, духовне оновлення російського і зрештою слов'янського світу можливе за умови внутрішньої реформи у самій Церкві. [11, арк. 99]. Саме за поверховість у церковно-релігійних питаннях він критикував петербурзький бомонд, який демонстрував барське "самовдоволення".

У листах до рідних та друзів, які піддавались цензурі, І. Аксаков несхвально відгукувався про тогочасну еліту, суспільно-державний устрій, негативно ставився до кріпосної залежності селян. Подібні висловлювання і взагалі діяльність слов'янофілів привертала увагу жандармів. На початку березня 1849 р. був заарештований Ю. Самарін, а 30 (18) березня – І. Аксаков (за співчутливе ставлення до Ю. Самаріна, про що він сповіщав у листі до батьків), якого за розпорядженням

імператора Миколи I відпустили під нагляд поліції. У лютому 1851 р. І. Аксаков пішов у відставку з державної служби, зайнявшись впритул популяризацією слов'янофільських ідей. Після випуску першого номеру "Московского Сборника" цензура припинила видання, заборонивши І. Аксакову бути редактором [11, арк. 90].

Невдовзі він отримав пропозицію від Російського Географічного Товариства дослідити розвиток торгівлі на українських ярмарках. Восени 1853 р. І. Аксаков виїхав у відрядження і впродовж року вивчав провінційне життя тогочасної Російської імперії. У 1858 р. опублікована його праця "Исследование о торговле на украинских ярмарках", де на широкій джерельній базі висвітлено не лише питання торгівлі, але й надано багато інформації історичного, культурного, етнографічного змісту. Спостерігаючи суспільно-політичну ситуацію в Україні, він утверджувався в думці, що кабінетні мислителі вивчають давню Русь і зовсім не знають сучасну Росію. Торкаючись історії, дослідник зауважив, що його цікавить питання стосунків селян і поміщиків до указу Катерини II, адже кріпосне право в Малоросії існувало до того *de facto*. Не оминув він і проблему впливу петровських реформ на Малоросію, хоч у прямому сенсі вони її не стосувались. Проте "вся шкода, що відбулась від перевероту для Росії, була передана їй від нас" [12, с. 97]. Після того, як Малоросія втратила свої життєві сили, їй залишається, за його словами, об'єднатись з Росією, російським народом, зажити спільним життям, зберігаючи свій національний колорит [12, с. 97]. У XIX ст. між українцями і росіянами неприязні не існувало. Характеризуючи суспільні настрої, дослідник підкреслив: за всієї нелюбові "хохлів до москалів", вони себе аж ніяк не відокремлюють від Росії, усвідомлюють постійно себе частиною великого цілого і жваво беруть участь у війні (Кримська війна 1853–1856 рр. – *Н.Ш.*) та всіх суспільних питаннях [12, с. 96]. Спілкування з харківськими мешканцями переконало його в тому, що слов'янофільський напрям суспільної думки, до якого він належить, так само як і "Московский Сборник", не принесе користі. Охочий до психологічних спостережень, І. Аксаков у листі з Харкова від 25 грудня 1853 р. писав, що багатьом його знайомим варто було б поїздити по різних кутках Росії. Це б змінило характер публікацій у пресі, адже ми пишемо статті й читаємо їх один одному, розуміючи все, а "простий народ не розуміє, бо ми не вміємо з ним говорити". Тому потрібно поширювати слов'янофільські ідеї, починаючи з азбуки, а не з теорій [13, с. XXIII]. Не дивно, зауважує він, що слов'янофілів не розуміють, і не всі так думають, як вони. Винні в цьому самі члени слов'янофільського гуртка. У листі О. Кошелеву з Сум від 25 листопада 1853 р. повідомляв, що захоплюється Малоросією і згадує Костянтина, з яким не зміг би поділитись своїми поетичними враженнями, оскільки той зайнятий філософськими думками, "впадає в крайності, зводить гоніння на мистецтво" [13, с. XI]. Його зачаровувало українське жіноче

вбрання, співучість української мови. Загалом І. Аксаков прихильно ставився до України, хоч пізніше у дискусіях про статус української мови виступав проти визнання "окремої малоруської літературної мови", водночас, не схвалював репресій стосовно "малоруського наріччя" [14].

Висвітлюючи у зазначеній праці стан ярмаркової торгівлі, дослідник вважав за необхідне пояснити назву "Україна", посиляючись на закони Російської імперії. За його словами, назва офіційно надана всім прикордонним місцевостям Росії, у т.ч. Курській і Тамбовській, зрештою залишилась в офіційному вжитку лише за Малоросією та Харківською губернією, яка, на відміну від Малоросійської, називається Слобідською Україною [15, с. 10]. У ті часи, коли Малоросія була дійсно Україною (до III поділу Речі Посполитої – *Н.Ш.*), тобто прикордонною стороною, вся торгівля Росії з чужими краями здійснювалась через Україну і через Польщу, яка була для Росії іноземною державою, відзначає він [13, с. 18].

Вивчаючи економічні питання в Україні, І. Аксаков безпосередньо спостерігав провінційне життя (побував ще в кількох губерніях), утверджуючись у слов'янофільських поглядах, які згодом як практик пропагував у періодиці. З метою набуття практичного досвіду у видавничій справі, вивчення західноєвропейського способу (як він висловлювався "начала") життя, у 1857 р. він здійснив першу поїздку за кордон: Німеччина, Франція, Італія, де познайомився з О. Герценом і декілька років був його таємним кореспондентом [16]. Повернувшись до Москви, пробував зайнятись видавничою справою. У 1858–1859 рр. І. Аксаков, будучи фактичним редактором журн. "Русская Беседа", осучаснив тематику публікацій (мав відділи науковий, політичний, критичний, економічний, слов'янський тощо), зосереджуючи увагу на соціально-економічних і суспільно-політичних питаннях. Мета створення Слов'янського відділу – інформування європейського читача у слов'янських справах, пробудження й підтримання у слов'янських народів почуття духовного зв'язку з Росією, без якого, на думку засновників, їхній власний, самобутній розвиток і процвітання – немислимі та неможливі [17, с. 15–16]. На сторінках "Русской Беседы", крім інших, публікувались твори українських авторів: Т. Шевченка, П. Куліша, Марка Вовчка, М. Максимовича [14]. Це позитивно впливало на формування іміджу журналу (І. Аксаков називав його науковим збірником) і слов'янофілів, однак, популярності серед молодого покоління вони не набули.

У 1860 р. І. Аксаков здійснив другу закордонну подорож до Німеччини, Австрії та слов'янськими землями. У Німеччині цікавиться наукою, філософією, внаслідок чого йому спадає на думку знайомити німців зі слов'янофільськими ідеями, і навіть за допомогою професора Мюнхенського університету Боденштедта, який володів російською

мовою, він перекладав слов'янофільські статті [11, арк. 103]. В Австрії І. Аксаков спостерігав принижене становище слов'ян та їхнє сподівання на допомогу з боку Росії.

Після скасування кріпосного права у 1861 р. відбувається поступова еволюція пореформеного слов'янофільства у бік буржуазного лібералізму. В середині їхніх прихильників спостерігається розходження в ідейних поглядах, послаблення критичної тональності стосовно західників. Історичні обставини, як внутрішні, так і зовнішні, вимагали зміни ідейної парадигми слов'янофільства. Наприкінці 1861 р. І. Аксаков почав видавати газету "День", яка набула популярності та принесла йому славу "пророка слов'янофільства" [16]. У програмній статті "Возврат к народной жизни путем самосознания" ("День", 1861, № 1) він писав, що слов'янофільське вчення, незважаючи на відхилення деяких його послідовників, чуже односторонності та виключності стосовно Заходу, звинувачення в цьому йдуть від тих, хто не добропорядний або не розуміє суті та є прихильником інших напрямів [17, с. 2]. Ненависть Заходу до Росії та й всього Слов'янського Православного Світу походить від глибоких і прихованих причин. Це, за його словами, антагонізм двох протилежних духовних просвітницьких начал і задрість старезного світу до нового, якому належить майбутнє [17, с. 15]. Тому настав час вступити у боротьбу з публіцистикою Європи. Силу Росії в Європі І. Аксаков пов'язував з єдинокровними слов'янами. Ідейний напрям газети можна схарактеризувати кількома реченнями з передовиці: Для повного виявлення народного начала кожному народу потрібно виробити *самосвідомість*: "До такого ж життєвого випробування, до такого ж духовного подвигу покликана і Росія"... "Здається, Провидінню бажано вести Росію, і не лише Росію, але і всі Слов'янські народи, цим особливим, суворим шляхом розвитку" [17, с. 2]. Тобто метою публіцистичної та літературної діяльності І. Аксакова було пробудження народної самосвідомості.

Чимало уваги він приділяв висвітленню негативних рис у державно-суспільному житті Росії після Селянської реформи. Свої перші враження від Маніфесту про звільнення селян та відповідного "Положення" І. Аксаков повідомив у листі від 6–8 березня 1861 р. до Ю. Самаріна (співавтор цього історичного документа). Поряд з невимовною радістю від такої епохальної події, він висловив незадоволення суттю і казенною мовою документа, якого не зрозуміє народ. За три дні враження визначилось: "народ озадачен, смутен, оскорблен, вообще недоволен и несколько уныл. Поздравления с "волей" принимает сухо, они звучат как будто насмешкой" [18, с. 249]. "Положение" 19 лютого 1861 р. він назвав "дурацьким", висловлюючи незгоду з тим, що земля залишалась у поміщицькій власності [19, с. 68, 127].

Скасування кріпосної залежності селян та інші реформи 1860–1870-х років не виправдали сподівань І. Аксакова і багатьох його

співвітчизників. За його словами: "старі борги, старі недоїмки! й історія як неблаганний кредитор, з рахунком у руках біжить позаду і вимагає розрахунку" [11, арк. 139]. Практичний слов'янофіл не сподівався на швидкий позитивний результат, адже доволі глибоким було коріння зла, та й покладатись особливо ні на кого – тогочасна інтелігенція не так уже й близько стояла до народу і не відзначалась палким патріотизмом. Він наводив приклади еміграції інтелігенції за кордон: у 1860 р. в Західну Європу виїхало 275 000 осіб, у 1864 р. лише в Парижі мешкало 56 000 росіян (врахуємо, що прошарок інтелігенції в Росії на той час був незначним) [11, арк. 142]. І. Аксаков пояснював, що з часів Петра Великого інтелігенція стоїть "до Росії потилицею", "прикута своїми думками до Європи через прорублене в неї вікно", "так само залишаються прикутими до неї і наші думки". Європа з тієї пори, відзначає він, є володаркою наших думок; у російській суспільній свідомості, як у дзеркалі, відбивається увесь процес її життя, не лише наукового, художнього, але і громадянського, і політичного [20, с. 167].

Провину за бездіяльність, неспроможність державного апарату здійснити позитивні зрушення І. Аксаков покладав не на установи, а на людей. Тому тогочасне суспільство він називав квазі-суспільством. На що спромоглась частина інтелігенції – це на критику попереднього (миколаївського) правління і констатацію відсутності чогось нового у розвитку російської суспільної думки того періоду. І лише окремі діячі виявились здатними до прийняття рішень, зокрема до скасування кріпосної залежності селян. У його публіцистичних статтях, листах до рідних і друзів провідною є думка щодо необхідності зближення інтелігенції з народом. Він писав з цього приводу: доки з раннього віку наших дітей виховуватимемо за кордоном, то навчимо їх "по-німецьки боятись російського простого народу і відмовляти йому в довірі". "Можливо боротьба з Європою допоможе зруйнувати нам це тяжке непорозуміння та доведе і нам і світу, що наша сила, наша міцність, наше спасіння – лише в народі і в народності" [21, с. 147–148]. Мислитель наполегливо доводив значення "сили і живучості *внутрішнього* об'єднуючого начала для гармонійного розвитку суспільства. Це об'єднуюче начало – народність". Умовою життєвої сили і могутності держави є "повага до своєї народності, до органічного свого начала". Інакше державі "буде постійно загрозувати примара сепаратизму" [21, с. 249]. Однак в атмосфері плазування перед іноземщиною, аксаківська публіцистика не знаходила бажаного відгуку у читача, прозахідна преса глузливо називала прихильників народних традицій "слов'янофілами", а уряд переслідував їх.

У стосунках із православними слов'янами в 1860-х роках І. Аксаков не використовував панслов'янських гасел, пропагуючи загальні ідеї їх майбутньої духовної і культурної єдності. Наприкінці 1860-х ро-

ків панслов'янська ідеологія, яка поширювалась під впливом твору М. Данилевського "Россия и Европа", захопила його і членів Московського Слов'янського комітету. Вони змінили напрям своєї діяльності з культурно-освітнього на політичний, пропагуючи прискорити звільнення південних слов'ян і взяти їх у сферу впливу Росії [22, с. 230–231].

Після заборони газети "День" (1865) І. Аксакову не вдавалось зайнятись видавничою діяльністю, то ж він наполегливо працював як член, потім Голова Слов'янського комітету в Москві, який, після 18-річного майже незаконного існування, у травні 1877 р. перетворений на Московське Слов'янське Благодійне Товариство [23, с. 263]. За його ініціативи збирались кошти на потреби слов'янських родин Боснії та Герцеговини, де влітку 1875 р. спалахнуло антитурецьке селянське повстання, у вересні 1876 р. на допомогу сербам Петербурзький Слов'янський комітет виділив кошти в сумі 100 тис. руб. [22, с. 231–233]. І. Аксаков активно діяв під час Східної війни 1877–1878 рр., закликаючи співвітчизників надавати на неї пожертву. Його палка промова щодо Берлінського трактату (міжнародна угода, підписана 1(13) липня 1878 р., яка змінила умови раніше укладеного Сан-Стефанського миру на шкоду Росії – *Н.Ш.*) на зібранні Московського Слов'янського Благодійного Товариства стала приводом до його висилки з Москви у с. Варварино. Текст промови того ж року надруковано у Берліні, за яким простежується слов'янофільська логіка Івана Сергійовича. У своєму виступі він звинувачував російську дипломатію і владу за поступки на користь Англії та Австрії, критикував офіційний журнал "чужестранных интересов" "Journal de St. Petersburg" (видавався на державний кошт), в якому писалось, що Росії не треба хвилюватись, її жертви не марні, безпека християн на Балканах надійна. Нагадав присутнім, що британський міністр оголосив своїм завданням "Оградить Турцию от новой победоносной Русской войны, как бы там ни мучились христиане". Промовець констатував, що "весь конгрес ніщо інше як відкрита змова проти Російського народу. Змова за участі самих представників Росії" [24, с. 15, 16]. Він засудив цю зраду, вважаючи її самозреченням Росії як "Главы и Верховной Представительницы Славянского и всего Восточно-христианского мира", що тягне за собою втрату поваги з боку слов'янських племен, як пише мислитель, наших природних, наших єдиних союзників у Європі. Свобода, самобутній розвиток і розквіт духовних начал Слов'янської народності можливі для слов'ян *лише* в єднанні любові з Російським народом [24, с. 19]. У підсумку І. Аксаков назвав згаданий трактат "раболіпством" російських нігілістів не обтяжених історичною та національною свідомістю, які дивляться на народ "як на *tabula rasa*", зневажають його органічно...". Державні нігілісти є небезпечними для Росії [24, с. 21].

Зазвичай, суспільно-політичні погляди слов'янофілів піддавались корекції відповідно до внутрішніх проблем Російської імперії та міжнародних, де зачіпались її державні інтереси. Звісно, неординарний мислитель І. Аксаков у цьому процесі не залишався осторонь. Його позиція у зовнішньополітичній сфері плавно перетікала від поміркованого до войовничого панславізму, рупором якого стали періодичні видання, редаговані ним. Спочатку він вважав, що об'єднання слов'янських народів можливе лише за умови однієї віри, а цього немає, бо католицизм чехів і поляків є ворожим елементом; об'єднання інших могло би статись шляхом злиття з більш могутнім коренем, яким є російський народ, але на заваді є те, що більшість слов'янських племен, перебуваючи у складі інших держав, перейнялись їхніми суспільно-політичними цінностями. Отже, потрібно було відвойовувати їх прихильність до Росії. Тому в передовиці газети "День" (1861, № 1) зазначалось, що визволити від матеріального й духовного гноблення народи Слов'янські і дарувати їм дар самостійного духовного, і, можливо, політичного буття, під покровом могутніх крил Російського орла, – ось історична місія, моральне право й обов'язок Росії [17, с. 15]. Тут міститься натяк на панславізм, однак пом'якшується він фразою про надання їм свободи політичного буття. Нешаблонна характеристика аксаківського панславізму міститься у колективній монографії з історії зовнішньої політики Росії. Так, І. Аксаков припускав об'єднання слов'янських земель не в одну політичну будову, а в конфедерацію на основі духовної, культурної спорідненості. Він відкидав усі звинувачення на його адресу у панславізмі, розуміючи його не як політичну доктрину, а як слов'янську духовну спільність [25, с. 306].

Під час правління Олександра III у зовнішній політиці Росії домінує курс на посилення російських позицій та послаблення австрійського впливу на Балканах. І. Аксаков закликав до надання "наступального характеру російській політиці в цьому регіоні" [25, с. 307]. Відповідаючи на звинувачення у прагненні розв'язати війну, він запевняв, що не бажає цього, а лише закликає не боятись, керуючись думкою про слов'янську взаємність. Хоча на той час його розрахунок на союзників-слов'ян скидався на утопію, оскільки у 1880-ті роки правлячі кола слов'янських держав уже орієнтувались на Захід і не надихались ідеєю слов'янської єдності [25, с. 308]. Його ідейна еволюція в бік панславізму почалась під впливом польського повстання 1863 р. і російського революційного руху, які він засуджував. На цьому ґрунті він зблизився з реакційними колами, зокрема обер-прокурором Св. Синоду К. Победоносцевим. Разом з тим, він залишався чесним громадянином, поборником свободи слова, через що його періодичні видання потрапляли під заборону. Корекція І. Аксаковим власної ідейно-політичної парадигми за конкретно-історичних обставин відіграла деструктивну роль для слов'янофільства, засвідчивши непевність його ідеологічних конструкцій.

Висновки. Вживання терміна "слов'янофільство" поза конкретно-історичним контекстом спричинило множинність підходів до його характеристик: напрям (течія) літературної та суспільно-політичної думки, світська релігійна філософія, дворянська ліберальна утопія та ін. Кожне з визначень має відповідне обґрунтування, залежно від аспекту слов'янофільського вчення, обраного предметом дослідження. Раннє (старше, класичне) і пізнє слов'янофільство розмежовані 1861 р., коли з природних причин пішли з життя засновники цього напрямку суспільної думки, а в нових соціально-економічних умовах найактивнішим виявився І. Аксаков. Його виокремлення як молодшого з представників раннього слов'янофільства зумовлене тим, що з кінця 50-х років ХІХ ст. він критично ставився до основних ідейних постулатів слов'янофілів: не сприймав цілковитого заперечення петровських реформ, не ідеалізував селянську общину, не доходив до крайнощів у захопленні порядками давньоруського періоду, критикував чиновничо-бюрократичну систему управління; мав відмінний погляд від брата Костянтина на внутрішні проблеми церковно-релігійного життя в Росії та шляхи їх розв'язання тощо. Від теоретиків слов'янофільства О. Хомякова, І. Киреевського його відрізняє *дієвий*, а не теоретичний характер філософствування. І. Аксаков не розробляв богословських проблем як вони, не дискутував на цю тему в класичному розумінні, поширював свої ідеї в поезії, п'єсах, листах та публікував їх у заснованих ним періодичних виданнях. Мислитель намагався модернізувати слов'янофільство, проте йому не вдалося створити оригінальної цілісної концепції, яка б відповідала новим історичним реаліям, і на середину 1870-х років воно як особлива течія суспільної думки припинило існування.

Погляди І. Аксакова еволюціонували відповідно до історичних умов від поміркованого слов'янофільства до панславізму, в який він, за його словами, не вкладав політичного змісту. Він самовіддано виконував місію поширювача слов'янофільських ідей, позбавляючи їх ізольованості та виключності, надаючи уваги практичним проблемам тогочасного суспільства, спростовуючи закиди західників стосовно нереальності слов'янофільської доктрини. Його заслуга насамперед не в теоретичних пошуках, а в наданні практичного сенсу ідеологічним постулатам О. Хомякова, К. Аксакова, І. Киреевського. Православний мислитель виступав не як філософ-богослов, а як практик, який знав безпосередньо російське життя і підкреслював, що справа не в національній виключності, а у браку національної самосвідомості народу. Майже 30-річна публіцистична діяльність І. Аксакова, в якій відбита практична православна суть слов'янофільського вчення, дає підстави вважати його одним з яскравих молодших представників раннього слов'янофільства.

Нинішня суспільно-політична, духовно-моральна, культурна ситуація в Україні чимось нагадує ту, про яку йдеться у цьому дискурсі.

В науковому середовищі вона артикулюється як цивілізаційний або геополітичний вибір України. З точки зору історіософії, це нагадує циклічність історичного процесу, рух по спіралі з використанням старого на більш високому рівні розвитку суспільства. В сучасних умовах глобалізації, воєнного конфлікту на Сході України між двома слов'янськими православними народами – російським і українським – актуалізується в науковому сенсі проблема слов'янофільства. Ідеї "русского мира" воскрешаються не лише політичними діячами, а й науковцями [1, с. 209–215]. Суспільство повинно чітко уявляти мотивацію апологетів слов'янофільства, пошуки ними нових моделей етно-релігійної та культурної інтеграції, зокрема східних слов'ян. Проблема слов'янофільства не вичерпана, висновки й оцінки ще попереду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Матвеев В. И.* К вопросу об этнорелигиозной соборности славянского мира: модели и пути интеграции. Православ'я – цивілізаційний стрижень слов'янського світу. зб. наук. праць. Київ : Фенікс, 2011. 288 с.
2. *Белоколот О.* Панславизм сьогодні – інструмент російського впливу в Україні, чи "ідеологія прикриття"? URL : <https://www.mfaua.org/uk/publications/panslavizm-sohodni-instrument-rosiiskoho-vplyvu-v-ukraini-chy-ideolohiia-prikryttiaiu>.
3. *Гедін С.* Зародження слов'янофільства в Російській імперії та його вплив на українську історичну та суспільно-політичну думку середини XIX століття. Гілея : Наук. вісн. 2016. Вип. 113. С. 15–19.
4. *Валіцький А.* В полоні консервативної утопії: Структура і видозміни російського слов'янофільства ; пер. з пол. В. Моренець. Київ : Основи. 1998. 710 с.
5. *Хоружий Г.* Протестантизм як результат європейської Реформації. Вісн. Київ. нац. торг.-екон. ун-ту. 2017. № 2 (112). С. 105–118.
6. *М. ...З. ...К. ...* "О мнениях "Современника", исторических и литературных". "Москвитянин". 1847. Ч. вторая. М. : Унт-ская типография. 1847. 133–222 с.
7. *Каплин А. Д.* Славянофильская идея исторического развития России. дис. ... д-ра ист. наук. спец. 07.00.02 – всемирная история. Харьков, 2004. 439 с.
8. *Бердяев Н.* Алексей Степанович Хомяков. М. : Товарищество типографии А. И. Мамонтова. 1912. 250 с.
9. *Керимов В. И.* Историософия А. С. Хомякова. М. : Знание. 1989. 63 с.
10. *Хомяков А. С.* Сочинения богословские. Изд. 5-е. СПб. : Наука. 1995. 479 с.
11. *Соколов Г.* Церковно-общественные идеалы Ивана Сергеевича Аксакова. Киев, 1909. 311с.
12. *Иван Сергеевич Аксаков* в его письмах. Т. 3. М. : Типография М. Г. Волчанинова. 1892. 710 с.
13. *Аксаков И. С.* Полн. собр. соч. Т. 6. М. : Типография М. Г. Волчанинова. 1887. 542 с.

14. URL : [https://uk.wikipedia.org/wiki/Аксаков Иван Сергійович](https://uk.wikipedia.org/wiki/Аксаков_Іван_Сергійович).
15. Аксаков И. С. Исследование о торговле на украинских ярмарках. СПб., 1858. 383 с.
16. URL : <https://ru.wikipedia.org/wiki>.
17. "День". 1861. № 1. 1–16 с.
18. Письмо Ивана Сергеевича Аксакова Ю. Самарину от 6–8 марта 1861 : сб. ст. СПб. : Наука. 1994. С. 247–251.
19. Славянофильство и современность. СПб. : Наука. 1994. 259 с.
20. Аксаков И. С. Полн. собр. соч. Т. 5. М. : Типография М. Г. Волчанинова. 1886. 675 с.
21. Аксаков И. С. Сочинения. Славянофильство и западничество. 1860–1886. Т. второй. М. : Типография М. Г. Волчанинова. 1886. 846 с.
22. Цимбаев Н. И. И. С. Аксаков в общественной жизни пореформенной России. М. : Изд-во Москов. ун-та. 1978. 264 с.
23. Аксаков И. С. Сочинения. Славянский вопрос. : Статьи из "Дня", "Москвы", "Москвича" и "Руси". М. : Типография М.Г. Волчанинова. 1886. 791 с.
24. Речь И. С. Аксакова, произнесенная 22 июня 1878 в Москов. Славян. Благотворительном Обществе. Berlin, 1878. 24 с.
25. История внешней политики России. Вторая половина XIX века (от Париж. мира 1856 г. до рус.-француз. союза). М. : Междунар. отношения. 1999. 384 с.

Стаття надійшла до редакції 15.01.2018.

Shyp N. Practical slavophilism of Ivan Serhiiovych Aksakov.

Background. *In the history of the Russian Empire in the early 40's of the nineteenth century. Slavophilism emerged and evolved as a distinct literary, historical and philosophical, religious flow of social thought. Contrary to Westerners ideology, Slavophiles tried to dampen the West's influence on Russia's historical development, propagating national-patriotic ideas. Among the early Slavophiles I. Aksakov was their practical guide in the public consciousness of compatriots. His journalistic activities are the subject of this study.*

Analysis of recent studies and publications revealed that Slavophile subject was revived in recent times, while approaches to its study were differentiated: in Russian discourse, Slavophilism appears to be modernized, in Ukrainian it is the latent politicization of the Slavophil doctrine of the Orthodox unity of the Slavs.

The **aim** of the article is to analyze the Orthodox-religious views of I. Aksakov, defining the role of Orthodoxy in the life of Russian society as an important factor in the spiritual unity of the Slavic peoples.

Materials and methods. *The source of the research is the Aksakov's publications in periodicals, founded and edited by him, correspondence, as well as historiographic works of Russian and Ukrainian scholars; methodological basis is basic philosophical principles and methods of scientific research: analysis, synthesis, analogy, comparison, principle of historicism, dialectical logics and systematicity.*

Results. *Slavophilism as a powerful current of public opinion in 40–70-ies of the nineteenth century in Russia is studied by historians, philosophers, literary scholars, and religious scholars. Its religious and philosophical aspect of the post-reform period was presented in practical terms by Ivan Serhiiovych Aksakov. In his periodicals he focused on the determination of the place and role of the Orthodox Church in the life of Russians and the unifying mission of Orthodoxy in the Slavic World. The quintessence of these ideas: Slavophilism was a "prominent historical moment in the intellectual development of*

Russian society", which was not denied by most Western writers. Slavophiles recognized Orthodoxy as the main principle of Russian nationality, under the influence of which it was historically formed, and in which (in the Orthodox doctrine), according to the Slavophiles, there were other educational principles, the beginnings of higher civilization, than those which lived and which were almost eliminated in Western Europe. "The exaggeration of Russian nationality, role of Orthodoxy, in the end, the rejection of I. Aksakov from moderate Slavophilism to Pan-Slavism meant in the mid-70's of the nineteenth century. the end of classical Slavophilism.

Conclusion. The process of the origin and evolution of Slavophilism in (1840–1870-ies) is historically conditioned. Although its representatives have not worked out a holistic concept, they still contributed to the intellectual movement in search of Russia's own foundations of civilization development, and not borrowed from Europe. The well-known popularizer of the Slavophile doctrine was I. Aksakov. His philosophic-religious intentions were based on Orthodoxy, which had a decisive role in the spiritual and moral life of Russian society, the formation of national consciousness and the unification of Slavic peoples on the basis of religious and cultural affinity. The internal and external circumstances of the 60's and 70's of the nineteenth century led to the transformation of his moderate Slavophilian views towards Pan-Slavism.

Keywords: Slavophilism, Slavs, Russian people, nationality, Pan-Slavism, publicistic writing, Church, Orthodoxy, morals, self-consciousness, freedom of conscience.

REFERENCES

1. Matveev V. Y. K voprosu ob etnorelygiyoznoj sobornosti slavjanskogo myra: modely y puty yntegracyy. Pravoslav'ja – cyvilizacijnyj stryzen' slov'janskogo svitu. zb. nauk. prac'. Kyi'v : Feniks, 2011. 288 s.
2. Bjelokolos O. Panslavizm s'ogodni – instrument rosijs'kogo vplyvu v Ukrai'ni, chy "ideologija prykryttja"? URL : <https://www.mfaua.org/uk/publications/panslavizm-sohodni-instrument-rosiiskoho-vplyvu-v-ukraini-chy-ideolohiia-prikryttiaju>.
3. Gedin S. Zarozhennja slov'janofil'stva v Rosijs'kij imperii' ta jogo vplyv na ukrai'ns'ku istorychnu ta suspil'no-politychnu dumku seredyiny XIX stolittja. Gileja : Nauk. visn. 2016. Vyp. 113. S. 15–19.
4. Valic'kyj A. V poloni konservatyvnoi' utopii': Struktura i vydozminy rosijs'kogo slov'janofil'stva ; per. z pol. V. Morenec'. Kyi'v : Osnovy. 1998. 710 s.
5. Horuzhyj G. Protestantyzm jak rezul'tat jevropejs'koi' Reformacii'. Visn. Kyi'v. nac. torg.-ekon. un-tu. 2017. № 2 (112). S. 105–118.
6. M...Z...K... "O mnenijah "Sovremennika", istoricheskikh i literaturnyh". "Moskvitjanin". 1847. Ch. vtoraia. M. : Un-tskaja tipografija. 1847. 133–222 s.
7. Kaplin A. D. Slavjanofil'skaja ideja istoricheskogo razvitija Rossii. dis. ... d-ra ist. nauk. spec. 07.00.02 – vseмирnaja istorija. Har'kov, 2004. 439 s.
8. Berdjaev N. Aleksej Stepanovich Homjakov. M. : Tovarishhestvo tipografii A. I. Mamontova. 1912. 250 s.
9. Kerimov V. I. Istoriografija A. S. Homjakova. M. : Znanie. 1989. 63 s.
10. Homjakov A. S. Sochinenija bogoslovskie. Izd. 5-e. SPb. : Nauka. 1995. 479 s.
11. Sokolov G. Cerkovno-obshhestvennye idealy Ivana Sergeevicha Aksakova. Kiev, 1909. 311 s.
12. Ivan Sergeevich Aksakov v ego pis'mah. T. 3. M. : Tipografija M. G. Volchaninova. 1892. 710 s.
13. Aksakov I. S. Poln. sobr. soch. T.6. M. : Tipografija M. G. Volchaninova. 1887. 542 s.
14. URL : https://uk.wikipedia.org/wiki/Aksakov_Ivan_Sergijovyč.
15. Aksakov I. S. Issledovanie o torgovle na ukrainskikh jarmarkah. SPb., 1858. 383 s.
16. URL : <https://ru.wikipedia.org/wiki>.

17. "Den". 1861. № 1. 1–16 s.
18. *Pis'mo* Ivana Sergeevicha Aksakova Ju. Samarinu ot 6–8 marta 1861 : sb. st. SPb. : Nauka. 1994. S. 247–251.
19. *Slavjanofil'stvo* i sovremennost'. SPb. : Nauka. 1994. 259 s.
20. *Aksakov I. S.* Poln. sobr. soch. T. 5. M. : Tipografija M. G. Volchaninova. 1886. 675 s.
21. *Aksakov I. S.* Sochinenija. Slavjanofil'stvo i zapadnichestvo. 1860–1886. T. vtoroj. M. : Tipografija M. G. Volchaninova. 1886. 846 s.
22. *Cimbaev N. I.* I. S. Aksakov v obshhestvennoj zhizni poreformennoj Rossii. M. : Izd-vo Moskov. un-ta. 1978. 264 s.
23. *Aksakov I. S.* Sochinenija. Slavjanskij vopros. : Stat'i iz "Dnja", "Moskvy", "Moskvicha" i "Rusi". M. : Tipografija M.G. Volchaninova. 1886. 791 s.
24. *Rech' I. S.* Aksakova, proiznesennaja 22 ijunja 1878 v Moskov. Slavjan. Blagotvoritel'nom Obshhestve. Berlin, 1878. 24 c.
25. *Istorija vneshnej politiki Rossii.* Vtoraja polovina XIX veka (ot Parizh. mira 1856 g. do rus.-francuz. sojuza). M. : Mezhdunar. otnoshenija. 1999. 384 s.

УДК 159.9

Ліпін Микола, к. філос. н., доцент кафедри філософських та соціальних наук Київського національного торговельно-економічного університету

ПОТЕСТАРНІ МЕХАНІЗМИ ВИРОБНИЦТВА "КАРТИНИ СВІТУ"

Досліджено механізми виробництва реальності практиками влади. Розкрито взаємозалежність зникнення реальності від розширення тіла влади. Встановлено, що поширення владних відносин опосередковується розсудковим способом світосприйняття і мислення. Подібний спосіб відношення до світу спричиняє домінування принципу релятивізму, відповідно до якого правильним є те, що сприяє зростанню влади. В такому випадку відбувається девальвація понять "істина" і "реальність".

Ключові слова: влада, мова, розум, "картина світу", реальність, істина.

Липин Н. Потестарные механизмы производства "картины мира". Исследованы механизмы производства реальности практиками власти. Раскрыта взаимозависимость исчезновения реальности от расширения тела власти. Установлено, что распространение властных отношений опосредуется рассудочным способом мировосприятия и мышления. Такой способ отношения к миру приводит к доминированию принципа релятивизма, в соответствии с которым правильным становится то, что способствует росту власти. В таком случае происходит девальвация понятий "истина" и "реальность".

Ключевые слова: власть, язык, рассудок, "картина мира", реальность, истина.

17. "Den". 1861. № 1. 1–16 s.
18. *Pis'mo* Ivana Sergeevicha Aksakova Ju. Samarinu ot 6–8 marta 1861 : sb. st. SPb. : Nauka. 1994. S. 247–251.
19. *Slavjanofil'stvo i sovremennost'*. SPb. : Nauka. 1994. 259 s.
20. *Aksakov I. S. Poln. sobr. soch. T. 5. M.* : Tipografija M. G. Volchaninova. 1886. 675 s.
21. *Aksakov I. S. Sochinenija. Slavjanofil'stvo i zapadnichestvo. 1860–1886. T. vtoroj. M.* : Tipografija M. G. Volchaninova. 1886. 846 s.
22. *Cimbaev N. I. I. S. Aksakov v obshhestvennoj zhizni poreformennoj Rossii. M.* : Izd-vo Moskov. un-ta. 1978. 264 s.
23. *Aksakov I. S. Sochinenija. Slavjanskij vopros. : Stat'i iz "Dnja", "Moskvu", "Moskvicha" i "Rusi". M.* : Tipografija M.G. Volchaninova. 1886. 791 s.
24. *Rech' I. S. Aksakova, proiznesennaja 22 ijunja 1878 v Moskov. Slavjan. Blagotvoritel'nom Obshhestve. Berlin, 1878. 24 c.*
25. *Istorija vneshnej politiki Rossii. Vtoraja polovina XIX veka (ot Parizh. mira 1856 g. do rus.-francuz. sojuza). M.* : Mezhdunar. otnoshenija. 1999. 384 s.

УДК 159.9

Ліпін Микола, к. філос. н., доцент кафедри філософських та соціальних наук Київського національного торговельно-економічного університету

ПОТЕСТАРНІ МЕХАНІЗМИ ВИРОБНИЦТВА "КАРТИНИ СВІТУ"

Досліджено механізми виробництва реальності практиками влади. Розкрито взаємозалежність зникнення реальності від розширення тіла влади. Встановлено, що поширення владних відносин опосередковується розсудковим способом світосприйняття і мислення. Подібний спосіб відношення до світу спричиняє домінування принципу релятивізму, відповідно до якого правильним є те, що сприяє зростанню влади. В такому випадку відбувається девальвація понять "істина" і "реальність".

Ключові слова: влада, мова, розум, "картина світу", реальність, істина.

Липин Н. Потестарные механизмы производства "картины мира". Исследованы механизмы производства реальности практиками власти. Раскрыта взаимозависимость исчезновения реальности от расширения тела власти. Установлено, что распространение властных отношений опосредуется рассудочным способом мировосприятия и мышления. Такой способ отношения к миру приводит к доминированию принципа релятивизма, в соответствии с которым правильным становится то, что способствует росту власти. В таком случае происходит девальвация понятий "истина" и "реальность".

Ключевые слова: власть, язык, рассудок, "картина мира", реальность, истина.

Постановка проблеми. Людство рухається від стану майже повної неподільності зі світом до перетворення людини на панівний центр цього світу. В цьому ракурсі історію можна розглядати як процес емансипації людини, в межах якої людська самореалізація відбувається шляхом подолання світу. Результатом цього проекту звільнення стало те, що в епоху Відродження, вперше набуваючи "повноліття", людина починає втрачати цілий світ. У Новий час ця тенденція виявилася повною мірою: новоєвропейський індивід стверджує себе за рахунок світу, народження суб'єкта здобувається завдяки втраті джерела саморуху реальності, перетворення її в механічну сукупність об'єктів. Звуження субстанції до розмірів людини можна охарактеризувати як "онтологічну крадіжку", яка відбувається при безпосередній участі "волі до влади" [1, с. 139]. У русі сучасності спостерігається одна закономірність, підтвердженням якої є досі не зжите жорстке протиставлення "суб'єкта" і "об'єкта": чим "дрібніше" стає людина, тим "більше" вона затуляє собою світ. У контексті теми цього дослідження це означає: чим більше ілюзорним стає досвід реальності, тим більше всюдисущим постає тіло влади.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Феномен влади є популярним об'єктом дослідження соціально-гуманітарної думки ХХ ст. Серед західноєвропейських авторів основних досліджень, які сприяли розвитку філософського розуміння влади, можна назвати Т. Адорно, Г. Арндт, Р. Барта, Ж. Бодріяра, П. Бурдьє, М. Вебера, Ж. Дельоза, Е. Канетті, О. Кожева, Н. Лумана, К. Маркса, Ф. Ніцше, М. Фуко, М. Гайдеггера, Ю. Габермаса, М. Горкхаймер. Окремі соціально-політичні та економічні аспекти владних відносин представлені в працях В. Дементьєва, Д. Белла, М. Ротбарта, Е. Тоффлера, М. Кастельє, В. Ледяєва, С. Московічі, Д. Норта, К. Поланьї, В. Ойкена, Ф. Фукуями, Е. Фромма, Дж. К. Гелбрейта, Ф. Гайєка.

Серед вітчизняних дослідників різноманітним аспектам проблеми формування "картини світу" присвячено праці Н. Ашиток, М. Гінзбург, Т. Лютого, Н. Поліщук, Л. Чернової [2–6].

Мета дослідження – розглянути сутність влади як одного зі способів "виробництва" реальності.

Матеріали та методи. У статті використано наукові публікації вітчизняних та іноземних авторів стосовно зазначених проблем. Під час дослідження застосовано як загальноаналітичні методи (аналізу та синтезу, узагальнення матеріалу), так і спеціальні – при розкритті теоретико-методологічних засад осмислення ролі та місця влади в суспільному бутті людини.

Результати дослідження. На початку ХХ ст., коли фундаментальна негарантованість людського буття постала не тільки як теоретична, але й як практична проблема, виявилось, що не менш проблематичним є і світ. Спочатку йшлося не про цілий світ, а лише про речі,

але навіть "повернення до речей", заявлене Е. Гусерлем, було вже непосильним тягарем для європейської людини. Надалі стає очевидним, що час втрати світу стає часом втрати власного "Я". Почуття цієї втрати на початку ХХ ст. репрезентовано в спробах екзистенціалізму осмислити факти "бездомності", "абсурдності" та "занедбаності" людського існування. Ще раніше воно було не просто осмислено, а буквально реалізовано в долі Ф. Ніцше через реальну самовтрату. Сьогодні поступово приходить усвідомлення того, що долі людини і світу нерозривно пов'язані. Таким чином, виснаження реального виявляється нерозривно пов'язане з нестачею людського.

Насправді, людина ніколи не може втратити остаточно зв'язок з реальністю, вона завжди так чи інакше занурена в певне відношення з нею. Інше питання, що детермінує форму цього відношення, виходячи з чого ми звертаємося до реальності і з чим всередині неї ми здатні зустрітися?

Починаючи з Нового часу, для європейської людини ставлення до реальності опосередковується владою, а відношення "людина-світ" виявляється владним. Необхідно підкреслити, що за трансформацією світовідношення приховується трансформація соціальних зв'язків. "Суб'єкт-об'єктний" тип діяльності визначає владу як домінуючий принцип не тільки відношення до зовнішньої реальності, а й як принцип міжособистісних зв'язків. У результаті світ і людина виявляються протиставленими один одному і, як наслідок, даними нам опосередковано через владу. Та ж сама трансформація відбувається всередині соціальних зв'язків: людина починає уявляти себе відокремлено від інших людей. За Т. Адорно і М. Хоркхаймер, *пробудження суб'єкта*, насамкінець, відбувається завдяки визнанню влади домінуючим принципом всіх відносин [7, с. 22].

Подібний спосіб сприйняття реальності неминуче відображається в способах її пізнання і самопізнання. Справа в тому, що ставлення до світу не може не обумовлювати відносини між людьми. Способи перетворення природи є визначальними в процесі розвитку людини: змінюючи світ, вона і сама змінюється. Адже способи нашого буття стають нашими здібностями [8, с. 35]. Дегуманізація реальності, нелюдське ставлення до світу стає продовженням "нелюдських" відносин всередині соціуму. Для того, щоб світ став сукупністю неживих об'єктів, для того, щоб його "розчаклували" (М. Вебер), необхідно було перетворити на річ людину.

Для епохи панування "інструментального розуму" характерним стає домінування такого сприйняття світу, в якому відбувається його редукція до емпірично даної реальності: світ зводиться до свого речового стану, збігається з ним і ним вичерпується. В результаті відбувається втрата досвіду *трансцендентного* і людське існування виявляється замкнутим у колі наявного. Універсалізація подібного

світосприйняття стає можливою за умови некритичного прийняття принципу *аісторичності*, згідно з яким те, що існує, не має свого походження, воно схоплюється як *готове*, об'єктно-речове. Перетворення суцього в субстрат, який підлягає утилізації, набувається ціною покірного підпорядкування розуму оточуючому середовищу [7, с. 42].

Суб'єктивний, частковий розум або точніше розсудок, у своїй активності спирається на "волю до влади", раціональність тут виступає лише інструментом задоволення ірраціональних потреб. Однак для того, щоб бути ефективним, владне відношення має схоплювати в навколишньому світі лише те, що позбавлене метафізичного, тобто надчуттєвого виміру. Логіка цього процесу полягає в редукції складності реальності до рівня придатної для використання даності, яка вже не може бути самодостатньою поза межами людської активності. Подобою життя наділяється лише те, чого торкається корисливий інтерес індивіда.

Панування принципів наявного існування стає можливим за умови втрати досвіду універсальної причетності людини до світового цілого. Як наслідок, стверджується впевненість у тому, що універсум тримається примусом, силою, як механічна єдність позбавлених внутрішнього зв'язку частин. Подібне світосприйняття є свідченням відсутності співпричетності людини до субстанціональної основи світу. Результатом втрати єдиної основи виявляється сприйняття будь-якого складного цілого як еkleктичного утворення.

Спосіб мислення, який представляє світ сукупністю роз'єднаних речей, в історії філософії визначається як розсудковий. У ситуації домінування розсудкової раціональності ми маємо справу виключно з не-живим, мертвим світом. До "смерті бога" і "смерті людини" доводиться додати "смерть світу". "Воля до влади" продукує розсудкову раціональність як інструмент мислення, основною метою якого є *самозбереження влади*. Суть цього процесу полягає в тому, що розсудок примушує реальність відповідати власній мірі, в той час як розумне мислення і діяльність приводять себе у відповідність з логікою розвитку реальності. Натомість у ситуації владних відносин ми маємо справу з процедурою "знерухомлення" реальності, позбавлення її джерела саморуху, адже причиною будь-якого руху прагне бути влада.

Важливим моментом є те, що тотальне "зnelюднення" світу збігається з початком формування економіки капіталістичного типу. Її розвиток стає можливим за умови тотального руйнування традиційних соціальних зв'язків – саме тому К. Поланьї назвав цю велику трансформацію "сатанинським млином" [9, с. 46], результатом дії якого постає захоплення реальності атомізованим індивідом.

Примітно, що одночасно в класичній філософській традиції відбувається усвідомлення неможливості здобути панування над світом засобами "інструментального розуму" (розсудку). Вже в працях

I. Канта ревізія раціональних засобів пізнання приводить до усвідомлення того, що розсудок як інструмент осягнення природи схоплює не "річ-в-собі", а лише "явище", в результаті чого застосування розсудку жорстко обмежується в сфері метафізики.

Якщо у філософії I. Канта проблематизується пізнання природи, але ще залишається можливість осягнення людського універсуму, що і становить сутність філософського знання, то в пізніших варіаціях цієї гносеологічної драми зникає як можливість пізнання людини, так і сам предмет пізнання – людина. Це зникнення підтверджує адекватність кантіанського "агностицизму": "інструментальний розум" (розсудок) не тільки не здатний пізнати людину, він не може не редукувати людське буття до нижчих форм існування. Саме цей тип мислення розгортає себе як *панування*.

Таким чином, розсудок схоплює природу через внесення в предмет пізнання власної часткової міри. Розсудкова раціональність гарячково нишпорить своїми холодними щупальцями в пошуках піддатливого чуттєвого матеріалу (сировини) і, зіткнувшись з ним, негайно надає йому потрібну форму відповідно до логіки власних інтересів. "Інструментальний розум" тут репрезентує логіку розвитку домінуючого типу соціальних відносин. У жорнах "сатанинського млина" людська думка остаточно перемелюється в розсудок. Свого часу К. Свасьян зауважив, що в межах новоєвропейської філософії так і не було поставлено питання про те, *що таке думка*, за її природний стан брали панівний у межах ринкової економіки розсудок. Виникає враження, писав дослідник, що думка розуміється як щось очевидне, у той час як вона реалізується на кшталт несвідомої влади [10, с. 75].

Тобто думка, яка прагне стати владою, не може знати саму себе, не може бути рефлексивною. Адже влада завжди цурається теоретичної рефлексії, може, саме тому, як стверджують науковці, досі немає теорії влади [11, с. 206]. Навпаки, влада прагне приховати, міфологізувати своє походження. Власна незбагненність постає найбільш зручним станом для влади [12, с. 154–155]. Мислення як панування обмежує міру осягнення світу умовою самозабезпечення зростання влади. Більш того, розсудкові способи пізнання, тобто мислення як панування, є нічим іншим як наслідком утилітарності соціальних відносин, у межах яких людина дегуманізується, тобто втрачає людську подобу. Реальність стає нестерпною саме внаслідок дегуманізації людських відносин. У результаті людина біжить з нелюдської реальності, яка постає втіленням нестримних фантазій "розуму", що розгортається як влада.

Нині "міра розсудку" стає цілком здатною витіснити цілий світ за межі пізнавальних можливостей людини. "Обличчя світу" виявилось прихованим і тепер не піддається дешифруванню, відтепер світ перестає бути "спільником" нашого пізнання [13, с. 80]. Відсутність

"досвіду думки", а значить, і відчуття "іманентності природі" [10, с. 40], призводить до перетворення думки на проекцію дискурсу, в якому прагнення до влади розпізнається як сутнісне. Таким чином, чужа світова думка зсихається до слів. З огляду на це, впливає висновок: мислення – це говоріння, а істина – це правильність, тобто відповідність того, що говориться, тому, про що йдеться. Але проблема у тому, що виявляється, говорити тепер нема про що, адже "обличчя світу" приховано від нас, причому приховано воно нічим іншим, як практиками влади і насильства. Зведення мислення, яке раніше було самовиявленням буття, до дискурсивних форм з необхідністю розгортає його як владу. Дискурс, як вважав, наприклад, М. Фуко, потрібно розуміти як *насильство*, яке ми здійснюємо над речами, як певну практику, що ми їм *нав'язуємо* [13, с. 80].

Теоретичне осмислення мови у ХХ ст. фіксує її перетворення від "дому буття" до репресивних "засобів класифікації", від повноти мови (слова), в якому чуйне вухо здатне вловити "звістку про подію" [12, с. 93], до мови як засобу передання інформації. Саме в такому спотвореному об'єктно-речовому вигляді вона стає тим місцем, в якому з давніх-давен гніздиться влада [14, с. 546]. Відірвана від реальності мова обертається одним з найефективніших інструментів влади, адже паразитуючи на мові, влада вражає самі підвалини розвитку людини – сферу міжособистісних відносин.

Початковий образ світу дається людині через *звернення* до іншої людини. У цьому зверненні вона і сама для себе вперше стає явленою. Мова в такому ракурсі постає всезагальною (загальною-для-всіх) культурною формою прояву не тільки людини, але й світу. Саме світ задає об'єктивний логос звернення одного індивіда до іншого. Завдяки реальності людина здобуває предметний зміст мови. Людське звернення є діяльним, воно залучає іншого, робить його небайдужим мені, і тим самим, робить його здатним до спільної діяльності. Таким чином, діяльне слово втягує індивіда в небайдуже ставлення до іншої людини і до світу. У цьому небайдужому, чуттєвому відношенні індивід стає особистістю, тобто вільним суб'єктом. Однак мова, в якій гніздиться влада, починає виступати як самостійна, тобто така сила, що протистоїть індивіду. В такому випадку вона заступає, затуляє собою і світ, і людину. В результаті виходить, нібито не люди творять мову в своїх зверненнях до себе і до світу, а навпаки, мова "формує" і людину, і її "картину світу".

Таким чином, мова як панування є логічним продовженням людської активності, яка розгортається у формі "волі до влади". Спільним для них є прагнення надати реальності суб'єктивної міри, примусити її прийняти нав'язану ззовні форму. У даному моменті розкривається джерело будь-яких владних відносин. У цьому контексті

влада постає здатністю вносити в певний процес протиприродний, невластивий для нього елемент, тобто влада постає здатністю зумовлювати неприродну траєкторію розвитку реальності. Тому вона завжди спотворює реальність, змушує її відхилитися від власного сенсу і почати рухатися відповідно до привнесеної ззовні логіки. Звідси повсюдне прагнення влади поглинути істину, зробити її інструментом власного зростання. В контексті владної активності істина речі є неважливою, адже важливою є лише можливість її використання, утилізації для задоволення корисливого інтересу. За цих умов річ змінюється поза тим контекстом, в якому вона набуває смисл. Тому річ, як і діяльність щодо її утилізації, сама по собі виявляється позбавленою смислу, безглуздою. Влада стає необхідною там, де ми прагнемо досягнути зовнішнього відносно логіки перетворювального елемента реальності результату. Людина перетворює реальність за посередництвом інших людей, тому влада має суспільну природу.

З огляду на зазначене, владу можна визначити як здатність втручатися у природний хід справ [15, с. 54]. Всупереч розповсюдженій думці, влада завжди є "неприродним" елементом людських відносин. Навпаки, вона є процедурою *переривання* іманентної їм логіки розвитку. Влада до певної міри байдужа відносно об'єктивного смислу, вона паразитує на ньому, тому її модусом є *сваволя*, але *не свобода*. Особливо чітко ця властивість влади виявляється у здатності породжувати владу за допомогою загрози заподіяти смерть. Зрештою влада ґрунтується на можливості здійснювати фізичне насилля над людським тілом. На взаємозв'язку влади зі смертю у своїх дослідженнях наполягали такі мислителі, як Г. Гегель, Ж. Бодріяр, В. Подорога та С. Жижек.

Широко відомим є висловлювання про продуктивний характер влади. Вона, як вважав М. Фуко, виробляє реальність [16, с. 283]. Показово, що "картина світу" виникає як уявлення про світ саме в Новий час, тобто в час тотального утвердження "волі до влади". Уявлення про світ, на думку М. Гайдеггера, конституюється відповідно до того, яким він постає для нас у колі повсякденного існування: різноманіття реальності упаковується в межі повсякденної практики, виходячи з якої людина ставить суще перед собою, уявляє його. Подібне уявлення визначається специфічною формою людської активності, яка стає домінуючою в епоху формування капіталізму з характерними для нього способами панування над сущим. Людина тут ставить перед собою лише те, у чому вона може бути впевненою, тобто те, що може бути в будь-який момент утилізованим, застосовано для задоволення суб'єктивного інтересу. Тому подібне світовідчуття ґрунтується на розрахунку, бо тільки процедура розрахунку того, що уявляється, гарантує впевненість у ньому [1, с. 59]. Проте подібне уявлення вже не є обережним та чуйним сприйняттям присутнього,

прислуховуванням до нього, воно перестає бути розкриттям себе речам, а радше розгортається як їх схоплювання. Поставлене навпроти індивіда суще редукується до рівня гарантованих даностей, серед яких стверджується новоевропейський суб'єкт. Звідси, якщо вірити М. Гайдеггеру, основним процесом Нового часу постає підкорення *світу як картини*. Слово "картина" означає тут конструкт уявлення, що здійснює уречевлення. Людина бореться тут за позицію такого сущого, яке всьому задає міру і приписує норму [1, с. 52].

Таким чином, уявлення, що формує "картину світу", породжується владним відношенням, і відповідно до сутності влади воно ігнорує іманентну логіку розвитку світу. Ці витончені механізми оформлення уявлень про світ заступають те, що власне є. Те, що ми примушуємо, заставляємо, спотворюється і постає перед нами у частковому вигляді. Заставляючи, ми ставимо перед собою штучний, несправжній образ реальності. Таким чином, "картина світу" – це результат спотворення об'єктивної реальності. Світ "за-ставили", заступили розсудковими схемами. Те, що власне є, "за-ставляється" уявленнями здорового людського глузду, який з легкістю гвалтує реальність для задоволення своїх егоїстичних потреб. І це "за-ставлення" відбувається не випадково, в основі його міститься принцип усебічно пануючого способу уявлення [17, с. 118].

"За-ставлення" – це не тільки процес заступання "світла буття"; змушуючи, заставляючи, людина перестає бути проявом неприхованого. Як пише В. Візгін, заступаючи "світло буття" і заставляючи, людина здійснює одне й те ж саме: заставляючи, тобто загороджуючи світло буття, людина запускає механізм примусу. Отже, коли ми ставимо дещо між собою та світом, ми протистоїмо світові, загороджуємо його, в цей момент розгортається примус. Іншими словами, панування поставу є "царством необхідності", несвободи. Світ примусу – світ затемнення, заставленого і забуття [18, с. 421].

Крізь владне відношення світ переломлюється специфічним чином. Справа в тому, що влада прагне забезпечити лише саму себе, тобто метою її існування є лише вона сама. Тому сумнівно, що влада може бути простим засобом, адже для того, щоб вона стала дійсним засобом, необхідно ввести її у контекст, що перевищує її, у щось таке, що буде виступати відносно влади метою, до чого вона буде прагнути як частина до цілого. Але для цього влада повинна змінити свою сутність, свій спосіб існування, тобто стати чимось іншим. Будь-яка мета, в якій починає гніздитися влада, нехай навіть під маскою засобу, потрапляє у небезпеку зрадити себе. Бо суть справи, як зазначав Г. Гегель, вичерпується не своєю метою, а своїм здійсненням [19, с. 9]. Влада контамінує будь-яку мету, навіть якщо вона позиціонує себе лише засобом досягнення мети. Завжди існує ризик, що в процесі здійснення поставлених цілей ми отримуємо щось зовсім інше, ніж

спочатку ставили собі за мету. Засіб може обернутися метою, адже весь процес досягнення мети непомітно виявляється процесом саморозгортання влади.

Таким чином, влада виробляє реальність, але для цього вона спочатку повинна розчистити місце, на якому буде зводитися нова, потрібна "картина світу". З цією метою влада проникає в смисли світу і починає паразитувати на них. Тому "картина світу" не є чимось абсолютно новим або відмінним від світу. Ні, в її формуванні використовується смисл, логос світу, і через це він перекручується, утилізується. Так скрізь, де свої права заявляє влада, відбувається перекручування реальності. Наприклад, за С. Соловейчиком, коли влада стає неодмінною умовою освіти і виховання, тоді вони перетворюються на процес підпорядкування дитини. Починається найгірше, що тільки може бути у вихованні: боротьба за владу [20, с. 321]. Те ж саме відбувається в сферах діяльності, які, здавалося б, споконвіку пов'язані з владою: "владна форма" спотворює управлінську діяльність, управління справою замінюється управлінням людьми, що спирається на насильство [21, с. 159]. І навіть зв'язок політики і влади не є таким однозначним, як ми звикли вважати. Як писав Ж. Рансьєр, ми відразу ж опускаємо політику, "перескакуємо" через неї, якщо ототожнюємо її з практикою влади, з боротьбою за володіння нею [22, с. 194].

Висновки. Влада як спосіб забезпечення панування людини в своїх граничних проявах обертається нічим іншим, як втратою людського в людині. Сутністю цього процесу є самозабезпечення влади. Усе, що існує, втягується у вигляді ресурсу в боротьбу за владу. Як писав про це М. Гайдеггер, вся боротьба за владу заздалегідь вже підвладна владі. Воля до влади тільки уповноважує цю боротьбу. Влада ж завдяки цій боротьбі опановує людські маси таким чином, що позбавляє людей можливості коли-небудь вибратися на її шляхах із забуття буття [1, с. 187]. Таким чином, влада виявляється безвихідною, з неї дійсно немає виходу, тому що для влади немає різниці між реальністю і тим, чим ми її заставили, а значить, вона відлучається і від істини. Замість істини залишається її сурогат – правильність у формі того, що забезпечує зростання влади. Правильним виявляється все те, що служить розгортанню влади. Більш того, влада не просто витісняє істину, вона ставить на її місце правильність і цим перекручує сутність істини. Тоді замість реальності утворюється порожнеча, яку людина намагається заповнити різноманітними симулякрами. Парадоксальним чином прагнення до повноти світу може заміщатися владою як прагненням панувати над реальністю. Для цього потрібно спростити різноманіття світу до одного з його абстрактних моментів. Усюди, де світ заступатиметься цими розсудковими абстракціями, на перший план виходить влада. Так, у К. Маркса об'єктивна реальність спотворюється, перевертається з ніг на голову в ідеології, у М. Гайдеггера

буття заміщається "картиною світу", у Р. Барта світ "заставляється" всепоглинаючим міфом, у М. Фуко – дискурсом, а у Ж. Бодрієра – симулякрами. І завжди процедура вихолощення реальності пов'язана з владою, між світом і людиною поміщається влада в різних іпостасях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Хайдеггер М.* Время и бытие. Статьи и выступления ; пер. с нем. М. : Республика, 1993. 447 с. (Серия Мыслители XX в.).
2. *Ашиток Н. І.* Мовна картина світу у філософсько-освітньому аспекті. Вісн. Нац. авіа. ун-ту. Серія Філософія. Культурологія. 2010. № 2. С. 40–43. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnau_f_2010_2_9.
3. *Гінзбург М. Д.* Наукова картина світу як засіб інтегрувати та систематизувати фахові знання. Вісн. Нац. авіа. ун-ту. Серія Філософія. Культурологія. 2012. № 2. С. 9–17. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnau_f_2012_2_4.
4. *Лютій Т. В.* Постмодерні теорії та ідеологія. Наук. записки НаУКМА. Філософія та релігієзнавство. 2017. Т. 192. С. 3–8. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaUKMAfr_2017_192_3.
5. *Поліщук Н. В.* Філософсько-освітній і педагогічний аспекти формування антропокосмічно-духовної картини світу у молоді в умовах інформаційно-високотехнологічного науково-технічного прогресу. Гілея : Наук. вісн. 2016. Вип. 112. С. 258–265. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2016_112_63.
6. *Чернова Л. П.* Закономірності формування нової картини світу. Гілея : Наук. вісн. 2014. Вип. 89. С. 205–210. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2014_89_53.
7. *Адорно Т., Хоркхаймер М.* Диалектика Просвещения. Философские фрагменты ; пер.с нем. М. Кузнецова. М., СПб. : Медиум, Ювента, 1997. 310 с.
8. *Лобастов Г.* Философско-педагогические этюды. М. : Микрон-принт, 2003. 328 с.
9. *Поланьи К.* Великая трансформация: политические и экономические истоки нашего времени ; пер. с англ. А. А. Васильева, С. Е. Федорова и А. П. Шурбелева. СПб. : Алетейя, 2002. 320 с.
10. *Свасьян К. А.* Философское мировоззрение Гёте. М. : Evidentis, 2001. 224 с.
11. *Власть: Очерки современной политической философии Запада* / авт. сост. В. В. Мшвениерадзе, И. П. Кравченко, Е. В. Осипова и др. М.: Наука, 1989.
12. *Бибихин В. В.* Язык философии ; 3-е изд., стер. СПб. : Наука, 2007. 389 с. (Слово о сущем).
13. *Фуко М.* Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет ; пер. с фр. М. : Касталь, 1996. 448 с.
14. *Барт Р.* Избранные работы: Семиотика: Поэтика ; пер. с фр. / сост., общ. ред. и вступ. ст. Г. К. Косикова. М. : Прогресс, 1989. 616 с.
15. *Филиппов А.Ф.* Критика Левиафана. Шмит К. Левиафан в учении о государстве Томаса Гоббса ; пер. с нем. Д. В. Кузницына. СПб. : Владимир Даль, 2006. С. 5–100.

16. Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы ; пер. с фр. В. Наумова. М. : Ad Marginem. М., 1999. 480 с.
17. Хайдеггер М. Что зовется мышлением? ; пер. Э. Сагетдинова. М. : Территория будущего, 2006. Серия "Унт-ская библиотека Александра Погорельского. 320 с.
18. Визгин В. П. Философия Габриэля Марселя: темы и вариации. СПб. : Мирь, 2008. 711 с.
19. Гегель Г. Феноменология духа. История философии. М. : Эксмо, 2007. 880 с. (Антология мысли).
20. Соловейчик С. Л. Педагогика для всех: Книга для будущих родителей. 2-е изд. М. : Дет. лит., 1989. 367 с.
21. Михайлов Ф. Т. О диалектике. Избранное. М. : Индрик, 2001. С. 156–182.
22. Рансьер Ж. На краю политического ; пер. с фр. Б. М. Скуратова. М. : Праксис, 2006. 240 с.

Стаття надійшла до редакції 09.01.2018.

Lipin M. Potostery mechanisms of the production of "picture of the world".

Background. *Humanity is moving from a state of almost complete indivisibility with the world to transforming man into the ruling center of this world. In this perspective, history can be regarded as the process of human emancipation, within which human self-realization takes place by overcoming the world. As a result of this liberation project, the following pattern appears: the "smaller" the person becomes, the more "it" shades off the world, the more illusory becomes the experience of reality, the more ubiquitous authority body becomes.*

The aim of the article is to consider the essence of power as one of the ways of producing reality.

Materials and methods. *The article uses scientific publications of domestic and foreign authors on these problems. During the research, general analytical methods were used: analysis and synthesis, generalization of material, as well as special ones in revealing theoretical and methodological principles of understanding the role and place of power in the social existence of man.*

Results. *At the beginning of the 20th century, when the fundamental insecurity of human existence arose not only as a theoretical but also as a practical problem, it turned out that the world was also no less problematic. Time of loss of the world is sometimes a loss of its own "I". The feeling of this loss in the early twentieth century is represented in the attempts of existentialism to comprehend the facts of "homelessness", "absurdity" and "neglect" of human existence. Earlier, it was not just understood, but literally realized in the fate of F. Nietzsche because of his losing himself. Today, gradually comes the realization that the fate of man and the world are inextricably linked. Thus, the depletion of the real manifests itself inextricably linked to the lack of human.*

Conclusion. *Power as a way of ensuring the rule of man in its limit manifestations turns into a loss of human in man. The essence of this process is self-sufficiency of power. Everything that exists is involved as a resource in the struggle for power. As M. Heidegger wrote, the whole struggle for power in advance is already under the control of the authorities. Instead of reality, a void is created, which a person tries to fill in with various simulacra.*

Keywords: power, language, mind, "picture of the world", reality, truth.

REFERENCES

1. *Hajdegger M.* Vremja i bytie. Stat'i i vystuplenija ; per. s nem. M. : Respublika, 1993. 447 s. (Serija Mysliteli XX v.).
2. *Ashytok N. I.* Movna kartyna svitu u filofs'ko-osvitn'omu aspekti. Visn. Nac. avia. un-tu. Serija Filosofija. Kul'turologija. 2010. № 2. S. 40–43. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnau_f_2010_2_9.
3. *Ginzburg M. D.* Naukova kartyna svitu jak zasib integruvaty ta systema-tyzuvaty fahovi znannja. Visn. Nac. avia. un-tu. Serija Filosofija. Kul'turologija. 2012. № 2. S. 9–17. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnau_f_2012_2_4.
4. *Ljutyj T. V.* Postmoderni teorii' ta ideologija. Nauk. zapysky NaUKMA. Filosofija ta religijeznavstvo. 2017. T. 192. S. 3–8. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaUKMAfr_2017_192_3.
5. *Polishhuk N. V.* Filofs'ko-osvitnij i pedagogichnyj aspekty formuvannja antropokosmichno-duhovnoi' kartyny svitu u molodi v umovah informacijno-vysokotehnologichnogo naukovo-tehnichnogo progresu. Gileja : Nauk. visn. 2016. Vyp. 112. S. 258–265. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2016_112_63.
6. *Chernova L. P.* Zakonomirnosti formuvannja novoji' kartyny svitu. Gileja : Nauk. visn. 2014. Vyp. 89. S. 205–210. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2014_89_53.
7. *Adorno T., Horkhajmer M.* Dialektika Prosveshhenija. Filosofskie fragmenty ; per. s nem. M. Kuznecova. M., SPb. : Medium, Juventa, 1997. 310 s.
8. *Lobastov G.* Filosofsko-pedagogicheskie jetjudy. M. : Mikron-print, 2003. 328 s.
9. *Polan'i K.* Velikaja transformacija: politicheskie i jekonomicheskie istoki nashego vremeni ; per. s angl. A. A. Vasil'eva, S. E. Fedorova i A. P. Shurbeleva. SPb. : Aletejja, 2002. 320 s.
10. *Svas'jan K. A.* Filosofskoe mirovozzrenie Gjote. M. : Evidentis, 2001. 224 s.
11. *Vlast': Oчерki sovremennoj politicheskoi filosofii Zapada / avt. sost. V. V. Mshvenieradze, I. P. Kravchenko, E. V. Osipova i dr. M.:* Nauka, 1989.
12. *Bibihin V. V.* Jazyk filosofii ; 3-e izd., ster. SPb. : Nauka, 2007. 389 s. (Slovo o sushhem).
13. *Fuko M.* Volja k istine: po tu storonu znanija, vlasti i seksual'nosti. Raboty raznyh let ; per. s fr. M. : Kastal', 1996. 448 s.
14. *Bart R.* Izbrannye raboty: Semiotika: Pojetika ; per. s fr. / sost., obshh. red. i vstup. st. G. K. Kosikova. M. : Progress, 1989. 616 s.
15. *Filippov A.F.* Kritika Leviafana. Shmit K. Leviafan v uchenii o gosudarstve Tomasa Gobbsa ; per. s nem. D. V. Kuznicyna. SPb. : Vladimir Dal', 2006. S. 5–100.
16. *Fuko M.* Nadzirat' i nakazyvat'. Rozhdenie tjur'my ; per. s fr. V. Naumova. M. : Ad Marginem. M., 1999. 480 s.
17. *Hajdegger M.* Chto zovetsja myshleniem? ; per. Je. Sagetdinova. M. : Territorija budushhego, 2006. Serija "Unt-skaja biblioteka Aleksandra Pogorel'skogo. 320 s.
18. *Vizgin V. P.* Filosofija Gabrijelja Marselja: temy i variacii. SPb. : Mir, 2008. 711 s.
19. *Gegel' G.* Fenomenologija duha. Istorija filosofii. M. : Jeksmo, 2007. 880 s. (Antologija mysli).
20. *Solovejchik S. L.* Pedagogika dlja vseh: Kniga dlja budushhih roditelej. 2-e izd. M. : Det. lit., 1989. 367 s.
21. *Mihajlov F. T.* O dialektike. Izbrannoe. M. : Indrik, 2001. S. 156–182.
22. *Rans'er Zh.* Na kraju politicheskogo ; per. s fr. B. M. Skuratova. M. : Praksis, 2006. 240 s.

УДК 17.024.4:11.61(471)

ГУДКОВ Сергій, к. філос. н., доцент кафедри філософських та соціальних наук Київського національного торговельно-економічного університету

ФІЛОСОФІЯ ЕКОНОМІКИ: ПРАКСЕОЛОГІЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ УКРАЇНИ

Розглянуто праксеологічні аспекти сучасних філософських досліджень проблеми економічної реальності в Україні та шляхи взаємодоповнюваності та взаємозбагачення економічної теорії та філософії у межах такого наукового напрямку, як "філософія економіки".

Ключові слова: філософія економіки, економічна сфера, економічна картина світу, економічна онтологія, економічна гносеологія, економічна етика, філософія грошей, праксеологія.

Гудков С. Философия экономики: праксеологическое значение для Украины. Рассмотрены праксеологические аспекты современных философских исследований проблемы экономической реальности в Украине и пути взаимодополнения и взаимобогащения экономической теории и философии в рамках такого научного направления, как "философия экономики".

Ключевые слова: философия экономики, экономическая сфера, экономическая картина мира, экономическая онтология, экономическая гносеология, экономическая этика, философия денег, праксеология.

Постановка проблеми. Філософські проблеми співвідношення економічної теорії та практики, різних галузей науки між собою в Україні набувають актуальності в процесі осягнення та реагування на глобальні виклики сучасного динамічного світу. Спостерігаються дві суперечливі тенденції вирішення глобальної соціокультурної кризи. З одного боку, це намагання гармонізувати відносини між людьми шляхом переосмислення підходів до кооперації, надання нового імпульсу світовій економіці тощо, а з іншого – торгіві, релігійні та інші протистояння, які часто перетворюються на конфлікти, що отримують небажані асоціальні форми. У зв'язку з цим особливо гостро постає проблема розвитку такого наукового напрямку, як філософія економіки з метою подолання наслідків соціально-економічної кризи в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Філософія економіки є досить молодим напрямом у вітчизняній науці. Його створення спрямоване на об'єднання зусиль українських філософів, економістів

та інших науковців для формування сучасної моделі, спільних підходів до реформування української економіки, виявлення пріоритетів її розвитку залежно від конкретно-історичних умов.

Проблему філософського визначення ідеалів і норм, онтологічних принципів економічної науки розглянуто С. Синяковим, Е. Юрченко в науковій статті "Філософія та економічна наука" [1]. Проблему неможливості простого перенесення досвіду та інститутів західного суспільства без урахування національних особливостей розкрито в праці А. Мазаракі та С. Волосович "Домінанти інституційної модернізації фінансової системи України" [2]. Усунення держави зі сфери управління призвело до переоцінки саморегулюючого механізму ринку і руйнування цілісної системи ефективного управління соціально-економічними процесами. Ця проблема набула актуалізації в науковій розвідці М. Рогози "Системные подходы к формированию стратегических решений инновационного развития экономики" [3]. Ю. Карпенко в праці "Парадигма модернізації економіки: становлення та розвиток" пов'язує успішний економічний розвиток українського суспільства з поняттям "соціальний капітал" та розкриває його [4]. Наукова проблема успішної модернізації та побудови соціально ефективної економіки в Україні знайшла відображення в статті К. Бужимської "Модернізація економіки України в умовах глобалізації: основні тенденції та проблеми" [5] тощо.

Окреслене коло проблем та закладений теоретичний фундамент для їх вирішення знаходяться в межах різних філософських та економічних теорій. Але для подолання кризових явищ цього недостатньо. Ефективне вирішення поставлених проблем можливе лише на стику різних галузей науки. Проте економічні проблеми з використанням комплексу філософських знань (онтологічних, гносеологічних, етичних тощо) та інших наукових підходів (психологічних, політологічних, соціологічних, культурологічних тощо) у сучасній науковій літературі досліджено недостатньо.

Метою статті є показ праксеологічного значення такого наукового напрямку, як філософія економіки для вирішення герменевтичної проблеми розуміння між філософами та економістами в процесі створення ефективно соціально спрямованої моделі економічного розвитку України.

Матеріали та методи. Теоретичну основу дослідження становить праксеологічний підхід, що вимагає розробки програми комплексних наукових досліджень умов, засобів і принципів ефективної діяльності людини в економічній сфері. Під час дослідження використано герменевтичний, феноменологічний, синергетичний та інші методологічні філософські підходи.

Результати дослідження. В межах філософії економіки економічна сфера України розглядається як сфера самореалізації українців,

а процес матеріального виробництва – як одна з основних форм їх практики. В праці [6] автори аналізують основні проблеми філософії економіки та зазначають, що "...філософський підхід до економічного життя передбачає висвітлення фундаментальних тенденцій і закономірностей відношень людини з природою, а також відносин людини до людини в процесі трудової діяльності" [6, с. 85]. У вступному слові до праці [7] А. Мазаракі стверджує, що філософія економіки, "...визначаючи суспільну взаємообумовленість різних типів поділу та кооперування людської діяльності, перспективи її змін, вирішує не тільки методологічне, але й світоглядне завдання. Вона надає систему координат, "малює" картини економічної реальності, створює орієнтири, завдяки яким людська особистість може визначати "моделі" власної життєвої поведінки, створювати необхідні та різноманітні умови для свого існування та розвитку" [7, с. 8].

Розглядаючи проблему співвідношення філософії та економічної науки, С. Синяков та Е. Юрченко [1] стверджують, що "...філософські ідеї та принципи завжди були механізмами з'єднання світогляду з змістом і методологічними елементами економічного пізнання. Філософські знання обґрунтовують ідеали і норми, онтологічні принципи економічної науки, забезпечують включення суспільно-історичних уявлень в економічний контекст життя суспільства" [1, с. 154]. На їх думку, філософія економіки розглядає систему господарювання як багатовимірний, суперечливий, об'ємний світ. Специфіка філософського знання допомагає піднятися над зовнішнім, буденним аналізом поверхових явищ та їх властивостей, проникнути в сутність глибинних економічних процесів, які неможливо збагнути ні досвідом, ні практикою, оскільки вони виходять за межі раціонального осягнення [1, с. 514]. Тільки філософія надає можливість вийти за межі наукової раціональності. Некласична онтологія розуму визнає неможливість теоретичного охоплення реальності у вигляді замкнених економічних, політичних, духовних та інших систем.

Т. Яцук аналізує господарство як предмет сучасної практичної філософії і в своєму дослідженні спирається на тезу, що "...пошук філософією ХХ ст. нових концептуальних світоглядних засад, що відповідали б новим викликам, які постали перед людством, змусив повному подивитися на актуальність практичної філософії, порушити питання про суттєве розширення й оновлення її предметного поля, поняттєвого апарату, методологій дослідження. Одним з напрямків практичної філософії, який наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. становить особливий інтерес, є філософське осмислення економіки" [8, с. 24].

Ю. Карпенко стверджує, що розвиток суспільства "...характеризується складністю, оскільки у ньому здійснюються різні за характером і змістом види суспільної діяльності: економічна, соціально-побутова, політична, релігійна, естетична та інші, що окрес-

люється відповідним видом суспільних відносин, у рамках яких відбувається закономірним порядком та чи інша суспільна діяльність. Зокрема, в економічній сфері – це використання інновацій для розвитку виробничо-технологічної бази, ринку товарів і послуг, джерелом якого є соціальний капітал" [4, с. 56]. Саме ця складність, розгляд суспільства як складної самоорганізованої системи вимагає від наукового співтовариства використання праксеологічного підходу до його пізнання, коли обмеженість спеціальних методів кожної окремої науки долається їх комплексним використанням.

Онтологічну проблему буття української економіки чомусь намагаються вирішувати в межах спрощеної дихотомії "планова економіка" – "ринкова економіка". Вважається, що ринкова економіка упорядковує економічну сферу сучасного суспільства, а планова була притаманна попереднім етапам соціального розвитку. Хоча реально вони успішно співіснують та взаємодоповнюють одна одну. Зважаючи на те, що оточуючий нас світ набагато складніший, ніж наші уявлення про нього, ми навчимося переходити від простого до складного, від дилем до трилем, полілем – тоді наші економічні моделі розвитку України стануть більш адекватними світу реальному (альтернативному, багатополюсному), а не віртуальному, штучно створеному окремою людиною (безальтернативному, моністичному), а ризик помилок – значно меншим.

Парадигма планової економіки спирається ще на античну "економію" Аристотеля як певну сукупність правил ведення домашнього господарства. Ці правила регламентували процес управління чоловіком жінками, дітьми, рабами та власністю з метою забезпечення природних потреб родини. Натуральне (природне) господарство мало сприяти *моральному вдосконаленню* громадян міста-поліса. Ринок розглядався філософом як джерело моральної деградації людини, оскільки багатство руйнує у людей відчуття міри. Аристотель вважав виробництво товарів для обміну (ринку) з метою накопичення грошей неприродним.

Упродовж історичного розвитку людство сформувало велику кількість форм організації економічної діяльності. Одним із завдань філософії економіки є виявлення цієї різноманітності залежно від специфіки історичних та соціокультурних факторів. "Філософія, відповідаючи на запити сучасності, серед різноманіття галузей людської екзистенції звертається, насамперед, до тих, які постають пріоритетними в межах визначеного відрізка суспільного поступу. Такою галуззю є економіка як комплекс відносин між людьми у процесі їх перетворювальної господарської діяльності" [9, с. 70]. До основних форм організації людської діяльності А. Приятельчук відносить натуральне та товарне виробництво, планову організацію економіки, ринкову економіку, господарство та бізнес. Науковець зазначає, що

"...означені форми тією чи іншою мірою наявні й у сучасному економічному просторі, розвиваються та комбінуються залежно від соціокультурних та історичних особливостей конкретного суспільства" [9, с. 77].

Буття кожної культури має багато основ, серед яких філософсько-світоглядна займає одне з домінуючих положень. "Сучасна європейська цивілізація ґрунтується на ментальних формах, орієнтованих на зовнішній світ, на ставлення до природи як об'єкта перетворення і тим самим, в кінцевому підсумку, її знищення" [10, с. 359]. М. Степико в своїй праці "Культурно-господарські пріоритети України" висловлює думку, що "...навіть чи можна вважати прийнятними для України спроби наздогнати розвинені країни Заходу, наслідуючи їх, тобто запозичуючи їх технології, ідеї, спосіб життя. Таке запозичення може бути однією з умов, але не вирішальним фактором розв'язання проблеми вибору шляхів поступу України" [10, с. 359]. І дійсно, українська ментальність має принципову спрямованість на внутрішній, духовний світ, що відбивається на розумінні шляхів подальшого економічного розвитку. Чи має наша держава ставати частиною якогось іншого світу, набувати його стандартів, чи треба зберегти власну унікальність, неповторність. На це філософське питання ще необхідно надати відповідь. Практика свідчить, що існують держави, які прямують власним шляхом (США, Китай, Скандинавські країни та ін.), зберегли національну специфіку і залишилися успішними в глобалізованому світі.

Філософський розгляд буття економічної реальності доповнюється аналізом такого напрямку філософії економіки, як *економічна гносеологія*. Проблема істини є головною в економічній гносеології. У процесі пізнання зміст поняття "економіка" еволюціонує від давньогрецької аристотелівської "ойкономії" через "політичну економію" А. Сміта як вчення про закономірності виробництва, розподілу й обміну матеріальних благ у суспільстві до сучасного "економіксу". Під економіксом мається на увазі *суспільна*, економічна наука про використання обмежених економічних ресурсів або управління ними для максимального задоволення необмежених матеріальних потреб людей та суспільства загалом. За визначенням Дж. Робінсон, економікс аналізує людську поведінку як співвідношення між певними цілями та обмеженими засобами, що мають альтернативні можливості застосування. Економікс є теоретичною базою бухгалтерії, фінансів, маркетингу, менеджменту та інших конкретних економічних наук. Найтісніше економікс взаємодіє з економетрикою, а також з історією, соціологією, політологією, культурологією, психологією, етнографією, антропологією, оскільки, за словами Дж. Кейнса, *жодна риса людської натури чи створених людьми інститутів не повинна бути поза увагою економістів* [11].

Так само, як поняття "економіка" еволюціонує і поняття "ринок". Щодо України, то багато вчених пов'язують її майбутнє з ринковою економікою та ринковими відносинами. За допомогою шокової терапії сьогодні намагаються вивести національну економіку з кризи. Але ж забувають, що терміни "ринок" та "ринкові відносини" це багато в чому "...метафори, за якими криються особливі моделі економічного розвитку різних країн і навіть цивілізацій, засновані на пріоритеті економічної свободи людини. Ці моделі ніколи не можна редукувати до капіталістичного чи якогось іншого способу виробництва. Так само, як і перехід до ринкових відносин не можна звести до якогось одного загальноживаного рецепту, навіть розробленого найвпливовішими міжнародними фінансовими установами (типу МВФ)" [10, с. 364]. В Україні процесу виробництва не приділяється достатньої уваги, що примушує українців шукати можливості самореалізації за кордоном. Виробничі відносини переважно зводяться до відносин розподілу, обміну і споживання матеріальних благ іноземного походження. Параметри нашого суспільства не визначаються системою його суспільного виробництва (матеріальне виробництво, виробництво соціальних умов існування, духовне виробництво), а нав'язуються ззовні.

Зв'язок між різними формами суспільного виробництва визначається законом суспільно-історичної виробничої домінанти, коли на кожному етапі історичного розвитку домінує відповідна складова виробництва. Такі відомі вчені, як К. Маркс, Р. Арон, Д. Белл, В. Ростоу та інші абсолютизували *матеріальне виробництво*. Вони розглядали його як рушійну силу розвитку суспільства, що знайшло відображення в "марксізмі", "технологічному детермінізмі", "індустріальному суспільстві" тощо. *Духовна компонента* виробництва абсолютизувалась в наукових підходах І. Канта, Г. Гегеля, В. Віндельбанда, В. Дільтея, Г. Рікєрта, Б. Кроче та ін.

У теорії "інформаційного (постіндустріального) суспільства" вчені Д. Белл, А. Тоффлер тощо намагалися доповнити та конкретизувати підходи до розуміння сутності та ролі суспільного виробництва в історичному процесі. Основними ознаками інформаційного суспільства вважаються перехід від виробництва товарів до виробництва послуг, провідна роль в економіці, політиці та соціальній сфері теоретичних знань, переважання серед працівників професійних фахівців тощо. Але водночас в інформаційному суспільстві "...постає проблема масової неукоріненості людей в суспільному бутті та її серйозні дестабілізуючі наслідки. Феномен сучасної контркультури по суті виникає як протест проти теперішньої секулярної пустоти, нав'язливого матеріалізму і суєтності нинішнього суспільства" [12, с. 934].

Предметом філософського аналізу в межах економічної гносеології також є категорія "*гроші*". Осягнути природу і призначення

грошей можливо на основі філософського аналізу їх впливу на світоглядно-духовний світ людини. В межах корумпованого суспільства цінність людини визначається переважно її купівельною спроможністю, а первісні функції грошей значно деформуються. Людина має пізнати місце грошей у власному житті та навчитись керувати ними. Тільки тоді "в пошуках смислу життя гроші як необхідність соціокультурного буття (не тільки економічного) перетворюють абстрактні, ірраціональні бажання та надії в дещо конкретне. Гроші – це предметний результат безкінечних пошуків смислу життя" [13, с. 706]. У деформованому суспільстві можливо купити підтримку лобістів, місце в партійних списках, посаду у владних структурах, закон, мораль, громадську думку тощо. Гроші є продуктом суспільства, за який воно має нести відповідальність. Економічна поведінка людини повинна спиратися на загальнолюдські моральні норми.

Тому однією з тенденцій розвитку сучасної філософії економіки є *етицизація економічних знань* у межах такого наукового напрямку, як *економічна етика*. Міркування щодо економічних знань потребують доповнення вимогами морально-етичного характеру, розумінням ціннісного змісту понять: "суспільне благо", "економічна свобода", "економічна доцільність", "справедлива ціна", "етика бізнесу", "норми чесного партнерства", "правила конкурентної боротьби" та багатьох інших. Е. Фромм у праці [14] зазначав, що економічна поведінка, починаючи ще з XVIII ст., відсторонилася від норм гуманістичної етики та людських цінностей, а на її керівні принципи перетворились радикальний гедонізм та безмежний егоїзм. Негативні наслідки зазначених тенденцій спостерігаються в подальшому розшаруванні людського суспільства за майновою ознакою, нераціональному використанні природних ресурсів, ставленні до людини як до засобу, а не мети тощо.

Ідею глибокого зв'язку етики, політики та економіки обґрунтовує Т. Ящук. Вона наголошує на необхідності "...не тільки вбачати в економіці базову для суспільства систему, що функціонує за власними орієнтирами й параметрами, а й розуміти пов'язаність економіки з доцільністю облаштування суспільством своєї домівки, де панували б внутрішній лад та гармонія і люди могли повноцінно відтворювати умови власного існування, – це той фундаментальний пункт, в якому етика, політика та економіка пов'язані в єдине ціле. Дотичність зазначених аспектів осмислення економічної діяльності до практичної філософії не викликає жодного сумніву" [8, с. 25].

Однак глобалізаційні світові процеси призвели до поглиблення соціально-економічної нерівності між різними країнами. На думку І. Терлецької, "домінування певних політичних суб'єктів економічними засобами та їх світове лідерство лише посилюється. Нерівність у сучасному світі має стійкий характер. Для України глобалізація

передбачає зміни у політичній сфері – ролі держави в економіці. На економічному полі держава має перетворитись із самостійного гравця на арбітра, що потребує високої якості управління економічними процесами з боку державного апарату. До важливих завдань економічної політики держави належить підтримка власного виробництва, вироблення продуктів, здатних конкурувати на сучасному світовому ринку. Це насамперед продукти інтелектуально-творчої діяльності – винаходи, ліцензії, патенти та ін." [15, с. 57].

В Україні має бути побудована соціально ефективна економіка, яка, з точки зору К. Бужимської, має бути динамічною і здатною до саморозвитку; здатною залучити до плідної праці суспільство в цілому, а не тільки один його прошарок або населення окремих регіонів чи мегаполісів; забезпечувати ефективне використання всіх виробничих ресурсів суспільства та реалізацію інтелектуального потенціалу країни на основі розвитку науки та освіти; ґрунтуватися на сучасних суспільних відносинах [5]. Цю соціальну спрямованість може забезпечити виключно держава шляхом створення реальних умов для самореалізації і саморозвитку всіх її громадян.

Необхідною умовою створення соціально спрямованої моделі розвитку економіки є подолання абсурдної ситуації в українському суспільствознавстві, яку досить точно охарактеризували В. Андрущенко та М. Михальченко [16]. Автори стверджують, що "...тенденції відчуження гуманітарних наук одна від одної набули такої сили, що, скажімо, філософ не розуміє економіста, соціолог – історика, економіст не бажає порозумітися з соціальним психологом, і навпаки" [16, с. 17]. Тому об'єднання наук про суспільство в єдину систему знання є актуальною проблемою. Не даремно в західній науковій традиції представники різних наукових напрямів іменуються докторами філософії, що відбиває зазначену єдність.

Висновки. В українській науці на межі філософії та економічної теорії виникає така перспективна галузь, як *філософія економіки*, що розглядається як складова частина прикладного філософського знання. Вона розкриває філософське розуміння змісту основних економічних категорій, які за своїм значенням виходять за сферу виключно економічної теорії. Економічна онтологія, економічна гносеологія та економічна етика є важливими її складовими.

Різні економічні підходи до створення ефективної соціально спрямованої моделі економічного розвитку України засвідчують широкий спектр філософських основ, що використовують науковці для вирішення дослідницьких завдань. Економічна культура в Україні поступово позбавляється моністичності, безальтернативності, уніфікованості та відбиває перехід до децентралізованої західної моделі існування економічного простору.

Праксеологічне значення філософії економіки полягає у створенні програм комплексних наукових досліджень умов, засобів і принципів ефективної діяльності людини в економічній сфері. Ця діяльність значною мірою залежить від світоглядних, ціннісно-цільових установок науковців і характеризується плюралізмом теоретичних і методологічних концептів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Синяков С. В., Юрченко Е. А. Філософія та економічна наука. Економіка та управління на транспорті. Київ : НТУ, 2016. Вип. 3. С. 154–160.
2. Мазаракі А., Волосович С. Домінанти інституційної модернізації фінансової системи України. Вісн. Київ. нац. торг.-екон. ун-ту. 2016. № 1. С. 5–23.
3. Рогоза Н. Е. Системные подходы к формированию стратегических решений инновационного развития экономики. Европейський вектор економічного розвитку. 2013. № 2 (15). С. 217–223.
4. Карпенко Ю. В. Парадигма модернізації економіки: становлення та розвиток. Вісн. економічної науки України. 2017. № 1 (32). С. 54–57.
5. Бужимська К. О. Модернізація економіки України в умовах глобалізації: основні тенденції та проблеми. Вісн. ЖДТУ. 2008. № 3 (45): Економічні науки. С. 45–52.
6. Базилевич В. Д., Ільїн В. В. Метафізика економіки. Київ : Знання, 2007. 718 с.
7. Філософія економіки : учеб. пособ. для высш. учеб. заведений ; отв. ред. С. В. Синяков. Київ : Альтерпрес, 2002. 384 с.
8. Яцук Т. І. Господарство як предмет аналізу в сучасній практичній філософії. Філософська думка. 2017. № 3. С. 24–40.
9. Приятельчук А. О. Структура філософії економіки. Гуманітарний вісн. ЗДА. 2012. № 48. С. 70–78.
10. Степико М. Т. Культурно-господарські пріоритети України. Феномен української культури: методологічні засади осмислення : зб. наук. праць. Київ : Фенікс. 1996. С. 357–372.
11. Економічна енциклопедія : у 3-х т. Т. 1 ; редкол. С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. Київ : Академія, 2000. 864 с.
12. Історія філософії. Словник ; за заг. ред. В. І. Ярошовця. Київ : Знання України, 2006. 1200 с.
13. Мазараки А. А., Ильин В. В. Философия денег : монография. Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2004. 716 с.
14. Фромм Э. Иметь или быть? М. : Прогресс, 1986. 238 с.
15. Терлецька І. В. Взаємовплив політичної та економічної сфер в умовах глобалізації. Вісн. Київ. нац. торг.-екон. ун-ту. 2017. № 5. С. 49–60.
16. Андрущенко В. П., Михальченко М. І. Сучасна соціальна філософія. Київ : Генеза. 1998. 368 с.

Стаття надійшла до редакції 09.02.2018.

Gudkov S. Philosophy of economics: praxeological significance for Ukraine.

Background. The socio-cultural crisis in the modern world is becoming global and requires a rethinking of the philosophical and economic approaches to the problems of human cooperation, giving a new impetus to the world economy, etc. In this connection, the problem of the development of such a scientific direction as the philosophy of the economy is sharply presented to complement and enrich the economic theory and philosophy in order to overcome the consequences of the socio-economic crisis in Ukraine.

Analysis of recent research and publications. Ukrainian researchers point to the applied orientation of modern philosophy of the economy. It is based on ideals and norms, the basic principles of economic science, and the modern economic picture of the world is formed.

Materials and methods. The theoretical basis of the study is a praxeological approach to solving most economic problems. Hermeneutics, phenomenology, synergetics and some other modern philosophical approaches are considered as a methodological basis.

Results. In Ukraine, scholars use a wide range of philosophical approaches to create an effective socially oriented model of economic development of the state. Economic culture in Ukraine is gradually losing its monistic, non-alternative, uniformity, immorality, corruption, bribery and creates real conditions for self-realization and self-development of all its citizens.

Conclusion. In Ukraine, such promising branch of science as the philosophy of the economy appears on the brink of philosophy and economic theory. It is an independent branch of knowledge that provides a philosophical understanding of the content of the main economic categories. Economic ontology, economic gnoseology and economic ethics are important components of the philosophy of economics

Keywords: philosophy of economy, economic sphere, economic picture of the world, economic ontology, economic epistemology, economic ethics, philosophy of money, praxeology.

REFERENCES

1. Sinjakov S. V., Jurchenko E. A. *Filosofija ta ekonomichna nauka. Ekonomika ta upravlinnja na transporti.* Kiïv : NTU, 2016. Vip. 3. C. 154–160.
2. Mazaraki A., Volosovich S. Dominanti institucijnoï modernizacii finansovoï sistemi Ukraïni. *Visn. Kiïv. nac. torg.-ekon. un-tu.* 2016. № 1. S. 5–23.
3. Rogoza N. E. Sistemnye podhody k formirovaniju strategicheskikh reshenij innovacionnogo razvitija jekonomiki. *Evropejs'kij vektor ekonomichnogo rozvitku.* 2013. № 2 (15). S 217–223.
4. Karpenko Ju. V. Paradigma modernizacii ekonomiki: stanovlennja ta rozvitok. *Visn. ekonomichnoï nauki Ukraïni.* 2017. № 1 (32). S. 54–57.
5. Buzhims'ka K. O. Modernizacija ekonomiki Ukraïni v umovah globalizacii: osnovni tendencii ta problemi. *Visn. ZhDTU.* 2008. № 3 (45): Ekonomichni nauki. S. 45–52.
6. Bazilevich V. D., Il'in V. V. *Metafizika ekonomiki.* Kiïv : Znannja, 2007. 718 s.
7. *Filosofija jekonomiki : ucheb posob. dlja vyssh. ucheb. zavedenij ; otv. red. S. V. Sinjakov.* Kiïv : Al'terpres, 2002. 384 s.
8. Jashhuk T. I. *Gospodarstvo jak predmet analizu v suchasnij praktichnij filosofii.* *Filosofs'ka dumka.* 2017. № 3. S. 24–40.
9. Prijatel'chuk A. O. Struktura filosofii ekonomiki. *Gumanitarnij visn. ZDIA.* 2012. № 48. S. 70–78.
10. Stepiko M. T. *Kul'turno-gospodars'ki prioriteti Ukraïni. Fenomen ukraïns'koï kul'turi: metodologichni zasadi osmyslennja : zb. nauk. prac'.* Kiïv : Feniks. 1996. S. 357–372.
11. *Ekonomichna enciklopedija : u 3-h t. T. 1 ; redkol. S. V. Mochernij (vidp. red.) ta in.* Kiïv : Akademija, 2000. 864 s.

12. *Istorija filosofii*. Slovník ; za zag. red. V. I. Jarosšovcja. Kiiv : Znannja Ukraïni, 2006. 1200 s.
13. *Mazaraki A. A., Il'in V. V.* Filosofija deneg : monografija. Kiiv : Kiiv. nac. torg.-ekon. un-t, 2004. 716 s.
14. *Fromm Je.* Imet' ili byt'? M. : Progress, 1986. 238 s.
15. *Terlec'ka I. V.* Vzaemovpliv politichnoï ta ekonomichnoï sfer v umovah globalizacii. Visn. Kiiv. nac. torg.-ekon. un-tu. 2017. № 5. S. 49–60.
16. *Andrushhenko V. P., Mihal'chenko M. I.* Suchasna social'na filosofija. Kiiv : Geneza. 1998. 368 s.

УДК 17.021.2

БОРОВСЬКА Людмила, доцент кафедри філософських та соціальних наук Київського національного торговельно-економічного університету

ЕВРИСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ КОНЦЕПТУ "ОСОБИСТІТЬ" В АЛЬТЕРНАТИВНИХ ДИСКУРСАХ

Досліджено постмодерністський концепт "особистість" порівняно з базовим концептом, що розроблявся на базі класичної філософсько-психологічної традиції. Зроблено висновок, що постмодерністський концепт "особистість" є герметично закритим, а концепт "особистість", що розробляється на ґрунті класичної філософської та соціально-психологічної науки, відкритий для обговорення і розвитку.

Ключові слова: особистість, цілісність, постмодернізм, розщепленість, децентрація.

Боровская Л. Эвристический потенциал концепта "личность" в альтернативных дискурсах. Исследуется постмодернистский концепт "личность" в сравнении с базовым концептом, который разрабатывался на основе классической философско-психологической традиции. Сделан вывод, что постмодернистский концепт "личность" является герметически закрытым, а концепт "личность", который разрабатывается на основе классической философской и социально-психологической науки открыт для обсуждения и развития.

Ключевые слова: личность, целостность, постмодернизм, расщепленность, децентрация.

Постановка проблеми. Постмодернізм проголосив сучасну епоху епохою радикальної плюральності, а себе – її концепцією. Іншими словами, постмодернізм претендує бути пануючою ідеологічною

12. *Istorija filosofii*. Slovník ; za zag. red. V. I. Jarosšovcja. Kiiv : Znannja Ukraïni, 2006. 1200 s.
13. *Mazaraki A. A., Il'in V. V.* Filosofija deneg : monografija. Kiiv : Kiiv. nac. torg.-ekon. un-t, 2004. 716 s.
14. *Fromm Je.* Imet' ili byt'? M. : Progress, 1986. 238 s.
15. *Terlec'ka I. V.* Vzaemovpliv politichnoï ta ekonomichnoï sfer v umovah globalizacii. Visn. Kiiv. nac. torg.-ekon. un-tu. 2017. № 5. S. 49–60.
16. *Andrushhenko V. P., Mihal'chenko M. I.* Suchasna social'na filosofija. Kiiv : Geneza. 1998. 368 s.

УДК 17.021.2

БОРОВСЬКА Людмила, доцент кафедри філософських та соціальних наук Київського національного торговельно-економічного університету

ЕВРИСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ КОНЦЕПТУ "ОСОБИСТІТЬ" В АЛЬТЕРНАТИВНИХ ДИСКУРСАХ

Досліджено постмодерністський концепт "особистість" порівняно з базовим концептом, що розроблявся на базі класичної філософсько-психологічної традиції. Зроблено висновок, що постмодерністський концепт "особистість" є герметично закритим, а концепт "особистість", що розробляється на ґрунті класичної філософської та соціально-психологічної науки, відкритий для обговорення і розвитку.

Ключові слова: особистість, цілісність, постмодернізм, розщепленість, децентрація.

Боровская Л. Эвристический потенциал концепта "личность" в альтернативных дискурсах. Исследуется постмодернистский концепт "личность" в сравнении с базовым концептом, который разрабатывался на основе классической философско-психологической традиции. Сделан вывод, что постмодернистский концепт "личность" является герметически закрытым, а концепт "личность", который разрабатывается на основе классической философской и социально-психологической науки открыт для обсуждения и развития.

Ключевые слова: личность, целостность, постмодернизм, расщепленность, децентрация.

Постановка проблеми. Постмодернізм проголосив сучасну епоху епохою радикальної плюральності, а себе – її концепцією. Іншими словами, постмодернізм претендує бути пануючою ідеологічною

концепцією сучасності. Претензії будь-якої школи, напрямку чи течії філософії на виключне положення, або монополізацію тієї чи іншої проблематики спонукає до розмірковувань стосовно обґрунтованості цих претензій. Проведено дослідження евристичного потенціалу постмодерністського концепту "особистість" порівняно з його аналогом, розробленим на ґрунті класичної філософсько-психологічної традиції, для з'ясування дієвості постмодерністської методології і обґрунтованості її претензій на теоретичне й ідеологічне панування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Цікавим прикладом розвитку ідей класичної теорії особистості з урахуванням специфіки сьогодення можуть служити праці Е. Соколової [1] та К. Момджяна [2]. Так як постмодернізм займається руйнуванням і ліквідацією поняття особистість, то, відповідно, шукати нові розробки цього поняття на теренах постмодернізму безперспективно.

Досліджень, в яких проводився б порівняльний аналіз концепту "особистість" у "класичному" та "постмодерністському" дискурсі, не знайдено. Це пов'язано з тим, що дослідники, які розробляють ці концепти, працюють настільки в різних традиціях, що звернення до теоретичних напрацювань один одного, ймовірно, вважають непродуктивними.

Метою статті є експлікація базового постмодерністського концепту "особистість" та виявлення його евристичних і методологічних можливостей порівняно зі своїм інваріантом, що розробляється на ґрунті класичної філософської та соціально-психологічної науки.

Матеріали та методи. Дослідження базується на засадах таких методологічних підходів, як міждисциплінарний, системного та порівняльного аналізу, а також на загальнонаукових принципах об'єктивності та історизму.

Результати дослідження. Поняття особистості, передусім, отримало розробку в психологічних теоріях. Серед найбільш відомих є теорія особистості У. Джеймса, психоаналітична концепція особистості (З. Фрейд, Е. Берн, А. Адлер, К. Хорні), психосоціальна концепція Е. Еріксона, гуманістична концепція особистості (К. Роджерс, А. Маслоу, В. Франкл) [3]. Дещо окремо стоїть концепція особистості Е. Фрома [3], вона не є суто психологічною, так як у ній здійснено спробу синтезу ідей фрейдизму та марксизму. Потужну розробку проблематика, пов'язана з особистістю у різних її вимірах, отримала в радянській психології. Серед найбільш відомих є праці В. Ананьєва, Л. Божович, Л. Виготського, А. Леонтьєва, В. Мясіщева, С. Рубінштейна, Д. Узнадзе [4]. З розробкою психологічних аспектів теорії особистості в радянські часи тісно перепліталася розробка її філософських аспектів (Е. Ільєнков, В. Толстих [5], Ф. Михайлов) [6]. У цих дослідженнях особистість осмислюється як продукт суспільно-історичного розвитку, складно організована цілісна система, відкрита для розвитку.

Постмодерністське трактування особистості представлено як у працях відомих представників постмодернізму (Р. Барт [7], В. Вельш [8], Ж. Дельоз [9]), так і в багатьох дослідженнях, присвячених постмодернізму та його історії [10–13]. Попри велику кількість досліджень, з'ясувати, що являє собою постмодерністський концепт "особистість" не менш складно, ніж визначитися з самим постмодернізмом. Досить часто аналіз постмодернізму починається з констатації того, що цей термін є досить невизначеним і його значення можна прояснити лише в співвіднесенні його з поняттям "модернізм". Іншими словами, "постмодернізм" є своєрідним "анти-модернізмом", тому що він постулює відмову від усіх досягнень класичної культури в цілому (в тому числі класичної науки й філософії). Термін "постмодернізм" вперше використано Р. Панвіцем у праці "Криза європейської культури", яка вийшла в 1917 р., в якій автор заявив про появу "постмодерністської людини" як "гібриду декадента й варвара, що виплила з коловороту великого декадансу, радикальної революції, європейського нігілізму" [14, с. 694]. У широкий вжиток це поняття увійшло в кінці 1960–1970-х років і його використання пов'язано з характеристикою процесів, що відбувалися у мистецтві (насамперед, у вербальних його формах) [11, с. 592]. З кінця 70-х років минулого століття це поняття екстрапольоване на інші сфери матеріального та духовного життя суспільства. А після виходу знакової праці Ж. Ф. Ліотара "Постмодерністський стан: доповідь про знання", термін "постмодернізм" використовується для позначення культури сучасного типу філософування. Хоча не всі погоджуються з такою постановкою питання. Наприклад, відомий італійський філософ і письменник У. Еко наполягав, що постмодернізм – це тенденція, яку не можна віднести до якогось певного часу. Це категорія духовна, правильніше устремління до мистецтва, спосіб дії. Можна сказати, що у кожної епохи є свій постмодернізм, так само як у кожної епохи має бути свій маньєризм (більше того, постмодернізм – це просто сучасна назва маньєризму як метаісторичної категорії) [15, с. 227]. Суперечливою є також оцінка теоретичного статусу постмодернізму. Так, деякі автори, близькі до постмодернізму, ведуть мову взагалі не про філософію постмодернізму, а про "ситуацію постмодерну" у філософії. Більше того, теоретичний потенціал постмодернізму можна поставити під сумнів ще й тому, що він у принципі не може бути розглянутий як монолітний теоретичний конструкт, бо характеризується не тільки атрибутивною, але й програмною плюральністю, що об'єктивується в цілій низці різноманітних проєктів, серед яких найбільш значущими є: текстологічний; номодологічний; шизоаналітичний; нарратологічний; геніологічний; симуляційний; комунікативний та ін. [12; 13].

Незважаючи на сумнівний теоретичний статус філософії постмодернізму, й на те, що вона конституює себе не тільки як пост-сучасна (власне, *post-modernism*), але і як пост-філософія, що передбачає

відмову від традиційних для філософії проблемних полів, понятійно-категоріального апарату й класичних семантико-аксіологічних пріоритетів [11, с. 592], філософія постмодернізму все ж таки "пасеться" на полі класичної філософії, "перетравлюючи" її традиційні поняття. Одним з таких понять є "особистість". Особистість у постмодернізмі наділяється низкою нових характеристик, однією з яких є *децентрація*, яка пов'язана з концепцією децентрації суб'єкта Ж. Дерріди. В цій концепції французький мислитель намагався звести нанівець один з основних принципів європейської культурної традиції – принцип центрації, що, на його думку, пронизує усі сфери розумової діяльності європейця. Прикладом центрації у філософії є уява про "суб'єкт як про своєрідний центр змістовної іррадіації, що "опредмечується" в об'єкті" [12, с. 71]. Децентрація суб'єкта призвела до того, що в постмодернізмі погляд на людину як на індивіда, тобто як на певну "цілісність" з її індивідуальними, унікальними, своєрідними особливостями, піддається нещадній критиці. Замість цього пропонується нове поняття "дивід", яке означає розірвану, фрагментовану, мозаїчну людину. Інший відомий представник постмодернізму – Ж. Дельоз взагалі перетворює людину в сингулярність – певну доіндивідуальну, хоча й таку, що можна виділити з тотальності буття, одиницю. Її характеристиками є безособовість, безсубстратність й те, що вона не підпорядковується "владі". Гранично метафорично Дельоз розмірковує стосовно того, що залишається ще одна, остання відповідь, що кидає виклик як недиференційованій одвічній основі, так і формам особистості – відповідь, що відкидає їх протистояння, їх додатковість. Ні, сингулярності в жодному разі не заховані неминуче в індивідуальностях та особистостях. Безособове та доіндивідуальне – це вільні номадичні сингулярності. Глибше усіякого дна – поверхня та шкіра. Тут формується новий тип езотеричної мови, яка сама по собі модель та реальність [9, с. 190].

Можливо тому, що постмодернізм, занурюючись в деяку "фізіологічну глибину", розглядає людину не як "цілісність", а як емпіричну конкретність [16, с. 3], сьогодні ті автори, які відчули на собі його вплив, взагалі відмовляються від вживання поняття "особистість". Перевага віддається поняттям, у яких фіксуються ті чи ті аспекти особистості, наприклад, "персональна особистість", "соціальна особистість" і т. і. Але, у кожного правила є виключення. Одним з таких виключень є праця "Культурна (соціальна) антропологія" [17], в дев'ятому розділі якої під назвою "Пограничні області пізнання соціокультурної динаміки. Постмодерн" [17, с. 389–437], автор звертається до постмодерністської концепції особистості. Цей розгляд, певною мірою, є показовим, так як дозволяє дослідити як працюють "методологічні" установки постмодернізму.

Ключовий для цього дослідження підрозділ "Концепція децентрованої (розщепленої) особистості" [17, с. 415–430] починається

з констатації того, що сучасне "постмодерністське" ставлення до культури відрізняється від класичного. Відповідно, по-іншому тут розглядаються й питання, пов'язані з породженням культури й місця особистості в соціокультурних процесах. Далі в тексті демонструється критичний підхід відносно класичних уявлень "про суспільство і культуру як єдину цілісну концепцію соціалізації", при чому не надається жодного посилання ні на концепцію, ні на її авторів. Йдеться про те, що нібито ця концепція однозначно передбачала соціально приписане й інституціолізоване освоєння кожним членом суспільства культурно необхідних знань і навичок. У межах цієї концепції визнавалося, що соціалізований індивід стає тим елементом саморегульованої соціокультурної системи, який автоматично буде підтримувати її цілісність, мінімізувати в ній рівень напруги й конфліктів. Далі констатується, що сучасний погляд на ці процеси змінився. І з наведених розмірковувань робиться такий висновок: насамперед, люди перестали розглядатися тільки як соціальні істоти; рівноправним почало визнаватися й індивідуальне людське начало [17, с. 418]. Постає цілком логічне питання: чому індивідуальне людське начало протиставляється соціальній природі людини? Цікаво, чи зміг б автор навести хоча б один приклад індивідуалізації людини поза контекстом її соціалізації? Усі ці питання не поставали б, якби Е. Орлова чітко визначила, в якому значенні вона вживає термін "соціальний". Але ніякого пояснення не надається, хоча загальновідомо, що цей термін має різні значення, що не збігаються між собою. В самому широкому з них "соціальним" називають альтернативу "природного" – особливу надорганічну реальність, яку утворюють люди і продукти їх спільної діяльності. В такому розумінні термін "соціальний" може використовуватися для характеристики родової природи людини як суспільної істоти. В більш вузькому трактуванні термін "соціальний" використовують для позначення колективного в суспільному житті – на відміну від індивідуального в ньому [2, с. 12]. З контексту в цілому зрозуміло, що автор вживає поняття "соціальний" у другому, більш вузькому, значенні, хоча в тих концепціях, в яких репрезентуються класичні уявлення про суспільство і культуру як єдину цілісну концепцію соціалізації, на які автор конкретно не посилається, але до яких демонструє критичне ставлення, поняття "соціальний" використовується саме в першому, більш широкому, значенні. Це підтверджується, якщо звернутись до текстів психологів, соціологів, культурологів, філософів, які притримуються усталених поглядів на процеси соціалізації.

Далі, за Е. Орловою, люди в процесі дорослішання й особистісного становлення набувають соціальні й культурні відмінності, а не тільки подібності. Робиться висновок, що пошук індивідом своєї ідентичності обумовлює його особистісну багатомірність, *розщепленість* (курсив Л.Б.), що породжується по ходу накопичення таких

відмінностей й подібностей в ситуаціях кооперації та конфронтації [17, с. 418]. "Розщепленість" – це одна з характеристик, яку надають особистості постмодерністи, тому їй потрібно тим, чи іншим способом "намертво" прив'язати до неї. Але як розщепленість може бути результатом пошуку індивідом своєї ідентичності, коли, навпаки, процес ідентифікації та самоідентифікації приводить до структурованості та цілісності особистості? Сучасна психологічна наука, базуючись на величезному масиві емпіричних досліджень, доводить, що ідентифікація є дієвим механізмом розвитку особистості, так як здатність до ідентифікації визначає формування соціально значимих якостей особистості, наприклад, здатність до співчуття, активного моральнісного ставлення до людей і до самого себе [18, с. 98].

Ще однією базовою характеристикою особистості в постмодернізмі є децентрація. Не обійшла її увагою й Е. Орлова, до аналізу праці якої ми звертаємося з метою експлікації постмодерністського концепту "особистості". Вона пише, що будучи втягнутою в символічний світ культури, особистість стає децентрованою. Причина в тому, що кожна народжена дитина не творить мову і культури, але користується вже раніше створеними "позначниками" – символами, сурогатами речей. Рушійною силою у цьому полі, відповідно до Ж. Лакана, стає бажання людини, яке завжди є відображенням нестачі чого-небудь, потребою, нестатком, які людина прагне поновити. Мова, вважає Лакан, трансформує потребу (спонукання, імпульс) в бажання. Бажання, обумовлене відсутністю бажаного об'єкта, стає спонукачем децентрування, різомного становлення особистості [17, с. 420–421]. З викладеного незрозуміло, чому "втягнення" в символічний світ культури робить особистість децентрованою. Невже апеляція до Лакана здатна зняти усі питання змістовного характеру з цього приводу? І як бажання, обумовлене відсутністю бажаного, стає спонукачем децентрування особистості й до чого тут взагалі мова?

Питання, що виникають у результаті аналізу конкретного тексту, можуть бути поставлені й до інших. І справа тут не в позиції окремого автора, а в підходах, які розділяються багатьма однодумцями, що працюють в одній парадигмі. Аналізуючи, з одного боку, тексти прибічників постмодернізму, а з іншого – фундаторів цього напрямку, можна дійти таких парадоксальних висновків. Гуру постмодернізму взагалі уникають вживання поняття "особистість", редукуючи його до таких понять, як "дивід", "персонаж", "сингулярність" і навіть "складка". А їх послідовники, що займаються аналізом конкретних соціокультурних феноменів, вимушені в своїх дослідженнях послуговуватися цим поняттям. Але сконструйоване за постмодерністськими лекалами поняття "особистість" не може бути дієвим інструментом аналізу реальних процесів, що відбуваються в соціумі. І коли воно не спрацьовує, адепти постмодернізму звертаються до текстів "класиків",

так як адепти будь-якої релігії апелюють до текстів своїх священних книг. У результаті наведені цитати не зовсім вписуються або зовсім не вписуються в контекст дослідження. І ми читаємо про "смерть автора" або "крах персонажу" тоді, коли має йтися про реальні процеси соціалізації, або вплив соціокультурної динаміки на формування людської самоідентичності. Ситуація подекуди виглядає дещо абсурдною. Відчуття абсурдності посилюється, коли від посилянь на тексти "класиків" постмодернізму звернутися до самих текстів. Згадаємо для прикладу наведену на початку статті цитату з праці Ж. Дельоза "Логіка сенсу", яка може видатися зовсім позбавленою сенсу. Проте не потрібно розглядати постмодернізм як різновид "літератури абсурду".

Розгадка феномену надзвичайної складності для сприйняття й незрозумілості постмодерністських текстів міститься в демістифікації статусу самого постмодернізму. Дуже близький до істини В. Кутирєв, який кваліфікує постмодернізм як філософію *computer science* [19, с. 88]. У цьому контексті стає зрозумілим, чому людина в постмодернізмі перетворюється на "персонаж". Це відбувається тому, що вона представниками постмодерністської філософії зводиться до емпіричного концепту особистості, який позначає те, що від неї залишилося після вирахування тілесності та випадіння з реальних соціальних зв'язків [19, с. 89]. Дійсно, особистість живе в суспільстві, а персонаж – на сцені або в інтернеті. Персонажі належать до людей умовно, якщо люди захочуть собі їх "приписати". Персонажі дуже важко зафіксувати будь-яким незмінним чином, про що свідчать складнощі, пов'язані з пошуком тих, чи інших персонажів, що порушують закон. Персонажі є своєрідними постлюдськими та постособистісними концептами, які починають жити власним життям у безмежному просторі віртуальної реальності, поряд з іншими концептами. Концепт постмодерністської особистості не має нічого спільного з реальними, живими людьми. І тим більше здивування викликають спроби задіяти цей концепт для аналізу реальних соціальних процесів. Більше того, прибічники постмодернізму сподіваються на подолання кризи західного раціоналізму, який, на їхню думку, в класичному варіанті вичерпав свій евристичний потенціал. Чи не за рахунок нового підходу до людини, яку "деконструювали" та наділили такими характеристиками, як "мозаїчність", "розщепленість", "децентрованість", фактично звівши її до таких "доіндивідуальних" конструктів, як "сингулярність", "дивід" та "складка", або таких "постлюдських", як "персонаж" може бути подолана криза західного раціоналізму? Цілком логічно, що виникає обґрунтований сумнів у можливостях самої постмодерністської методології, недовірливість якої фактично змушує прибічників постмодернізму або до цитування "класиків", або до майстерного підбору комбінації слів з постмодерністського глосарію, яка не обов'язково взагалі чому-небудь відповідає в об'єктивній реальності.

Динамічні процеси змін, що відбуваються в сучасному світі, змушують вносити корективи в будь-які теорії, що розкривають закономірності розвитку людини або соціуму. Постмодернізм, акцентуючи увагу на процесах нестабільності, мінливості, невизначеності, ніби "монополізує" право на їх дослідження. Але вплив руйнівних катаклізмів недалекого минулого й глобальних зрушень сьогодення на сучасну людину може бути осмислений і в межах менш деструктивної парадигми, ніж постмодерністська. І сучасний, гуманістично орієнтований дискурс, який базується на творчо опрацьованому спадку класичної науки і філософії, ставить перед собою таке завдання. Так, у книзі "Клінічна психологія втрати Я" читаємо, що фундаментальною проблемою сучасної психології є дослідження співвідношення ситуативної мінливості та здатності до розвитку й структурної усталеності особистості [1, с. 47]. І саме класична теорія особистості надає інструментарій для дослідження людини в ситуації будь-якої невизначеності, що породжується культурним плюралізмом та релятивізмом, зберігаючи методологічну установку на розгляд особистості як цілості, тим паче, що "ситуація невизначеності не обов'язково є деструктивним фактором розвитку" [1, с. 43]. Підхід до особистості як до цілості в межах класичної парадигми дозволяє логічно пояснити як співвідносяться між собою, наприклад, людські потреби, інтереси, бажання, мотиви людської поведінки. Більше того, цей підхід дає змогу вибудувати ієрархію потреб, пов'язавши її зі специфікою людського буття. З цієї парадигми також можна зрозуміти, чому "індивідуальне" недоречно протиставляти "соціальному", адже поняття "особистість" дійсно характеризує людину в її неприродних вимірах, які не зачіпають її групу крові, форму носа або відбитки пальців. Але йдеться не про соціальність взагалі, а про *індивідуалізовану соціальність*, соціокультурну індивідуальність людини, що виходить за межі тілесних особливостей [2, с. 4].

Класична теорія особистості значною мірою базується на філософії Г. Гегеля. Сьогодні у світі спостерігається значний інтерес до філософського спадку німецького мислителя – його праці перевидаються багатьма мовами, проводяться наукові конгреси та симпозіуми, присвячені його творчості. Це пов'язано з тим, що саме Гегель заклав підвалини для розуміння людини як продукту суспільно-історичного, культурного розвитку, адже він вперше в світовій філософії дав історичне трактування свідомості. Революційною в цьому плані можна вважати його працю "Феноменологія духу" [20]. Звісно, об'єктивний ідеалізм гегелівської філософії накладає певний відбиток на його теоретичні побудови, але не применшує їх історичного значення, починаючи з тієї думки Гегеля, що саму здатність мислити кожна людина, що з'являється на світ, застає як щось готове й об'єктивно існуюче. І головне завдання кожного індивіду – присвоїти цю здатність, зро-

бивши її своєю особистою здібністю. Гегель, на відміну від багатьох своїх попередників, не вважає здатність мислити вродженою здібністю, не погоджується він також і з тим, що ця здібність формується в процесі набуття освіти, адже приступаючи до цього процесу, людина вже повинна вміти мислити. Присвоєння здатності розумно мислити, на думку німецького мислителя, пов'язано з тим, що людина навчається користуватися "розумними" речами, які її оточують. Вміння логічно мислити, або, як писав про це І. Кант, дивитися на світ через призму категорій, в гегелівському варіанті народжується у спілкуванні з розумно організованим світом, світом культури, який Гегель називає "об'єктивним духом". Іншими словами, людина присвоює здатність мислити в практичній формі, активно взаємодіючи спочатку з побутовими предметами, а потім знайомлячись з моральними та правовими нормами, правилами суспільного життя та державою. І тільки на засадах "практичного розуму" у людини формується здатність до дій у внутрішньому плані свідомості. По суті, мислення, за Гегелем, є функцією культури (в його варіанті – "об'єктивного духу"). Долучаючись до "об'єктивного духу" кожний індивід, за гегелівською філософією, присвоює собі здібність мислити, якою раніше не володів ані його дух, ані його тіло. Тільки в "об'єктивного духу" наш мозок і наше тіло вчиться мисленню. Отже, процес набуття індивідом здатності мислення в гегелівській філософії розгортається як культурно-історичний процес. Суспільні форми культури, за Гегелем, це не є щось зовнішнє відносно кожного окремого індивіда. Культура є опредметненням творчих здібностей попередніх поколінь, що закарбувалися в результатах людської діяльності та спілкування. Саме тому освіта, вважав Гегель, є єдиним шляхом пробудження (формування) індивідуальної свідомості. На цьому шляху людині, яка тільки починає життя, інші люди надають засоби спілкування та форми мислення, що слугували поколінням людей, які жили раніше. Іншими словами, освіта – це процес, в якому розпредметнюються засоби діяльності та спілкування попередніх поколінь, що існують у відчуженому вигляді, але в процесі "втягування" в живе спілкування індивідів починають змінюватися в реальному історичному часі відповідно до цілей і завдань нових поколінь. Розпредметнення в живих формах людської взаємодії предметних засобів та результатів діяльності попередніх поколінь сприяє зміні потреб людей, розвиває їх здібності, вміння та навички. В результаті це приводить до наповнення новим змістом форм культури (форм суспільної свідомості), які надають індивіду засоби спілкування та сприяють його духовному розвитку.

Відродження інтересу до філософії Гегеля свідчить про те, що, незважаючи на два століття, які віддаляють нас від німецького мислителя, і на те, що філософія Гегеля викладена складною спекулятивною мовою німецького ідеалізму, вона є життєдайною та евристичною, дає

інструментарій, який допомагає в розробці складних проблем людського буття. Адже справжня філософія завжди прагнула дати відповіді на найболючіші питання, поставлені розвитком суспільної практики, тому вона була, є і буде затребуваною, насамперед, як методологічна основа побудови нового знання. Для прикладу: саме гегелівська філософія і його діалектичний метод є методологічною основою праць одного з найяскравіших мислителів двадцятого століття Л. Виготського, якого відомий філософ науки С. Тулмін назвав "Моцартом у психології". В свою чергу, творчість Виготського вплинула на формування однієї з найвідоміших течій сучасної психологічної науки – гуманістичної психології. Сьогодні в США існує не одне впливове в професійних колах періодичне видання, в якому видаються твори як самого Виготського, так і його послідовників, яких відносять до культурно-історичної школи. А для того, щоб хоча б в загальних рисах охарактеризувати досягнення представників цієї школи на теренах розробки теорії особистості, не вистачить навіть обсягу монографічного видання.

Розгляд змісту гегелівських теоретичних побудов робить зрозумілим, чому в основу класичної теорії особистості покладено підхід до людини як продукту культурно-історичного, суспільного розвитку. Особистість як "індивідуалізована соціальність" є складно організованою системою, "цілісністю", субстанційною основою формування якої є специфічна форма активності – *діяльність*, що й визначає всі її сутнісні характеристики, до яких, передусім, належить здатність до "надбіологічної" адаптації, що здійснюється за допомогою штучно створених знарядь праці й особливої форми колективності, а також здатності до символічних форм поведінки, що базуються на понятійному мисленні й пов'язані зі здатністю до вербального спілкування. Загалом ця характеристика є базовою для розкриття як поняття "людини", так і "особистості". Важливим саме для розкриття специфіки поняття "особистість" є розуміння того, що розпредметнення в живих формах діяльності й спілкування попередніх форм культури відбувається через зміну потреб людини і що задоволення людиною предметно-речових потреб приводить до зведення їх лише до рівня умов, а не внутрішніх джерел розвитку особистості: особистість не може розвиватися в межах потреб, її розвиток передбачає зміщення потреб на творення, яке не знає меж [18, с. 115].

Висновки. Заявки постмодернізму стосовно вичерпаності західним раціоналізмом в його класичному варіанті "свого евристичного та пояснювального потенціалу", не відповідають дійсності. Порівняння можливостей цього потенціалу з боку постмодернізму та класичної західної філософської традиції на прикладі концепту "особистість" з очевидністю свідчить не на користь постмодернізму. Постмодерністський концепт "особистості" презентує "мозаїчну", "розщеплену",

"децентровану" людину, зводячи її фактично або до таких "доіндивідуальних" конструктів, як "сингулярність", "дивід" та "складка", або таких "постлюдських", як "персонаж". Гранична метафоричність текстів "класиків" постмодернізму, використання ними "езопової мови" змушує їх прибічників або цитувати ці тексти, або переоповідати їх максимально близько до першоджерела. Відповідно, подальше використання постмодерністського концепту "особистості" не приводить до його розвитку та подальшої теоретичної розробки. Його в певному "законсервованому" вигляді лише використовують для подальших "концептуально-парадигмальних" висновків, на кшталт визнання "плюральності світу", "різоматичного принципу динаміки соціокультурного життя", "напруги між культурною територіальністю й маргінальністю розщепленої особистості" й т. і. [17, с. 433].

Класичний концепт "особистість", що розроблявся на ґрунті класичної філософської та соціально-психологічної науки, представляє особистість як "цілісність", продукт суспільно-історичного, культурного розвитку, складно організовану систему, субстанційною основою формування якої є специфічна форма активності – діяльність. Цей концепт завжди був, є і буде відкритим для обговорення, критики, подальшої розробки, про що свідчить розвиток суспільної науки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Соколова Е. Т. Клиническая психология утраты Я. М. : Смысл, 2015. 895 с.
2. Момджян К. Ф. Универсальные потребности и родовая сущность человека. Вопросы философии. 2015. № 5. С. 3–13.
3. Психология личности. Т.1. Хрестоматия. Самара : Бахрах-М, 2008. 512 с.
4. Психология личности. Т. 2. Хрестоматия. Самара : Бахрах-М, 2006. 544 с.
5. С чего начинается личность ; под общ. ред. Р. И. Косолапова. М. : Политиздат, 1984. 360 с.
6. Михайлов Ф. Т. Загадка человеческого Я. М. : Политиздат, 1976. 287 с.
7. Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика ; пер. с фр. сост., общ. ред. и вступ. ст. Г. К. Косикова. М. : Прогресс, 1989. 616 с.
8. Вельш В. Наш постмодерний модерн ; пер. з нім. А. Л. Богачова, Д. М. Култаєвої, Л. А. Ситніченко. Київ : Альтерпрес, 2004. 328 с.
9. Делез Ж. Логика смысла. М. : Раритет ; Екатеринбург : Деловая книга, 1998. 480 с.
10. История философии: Энциклопедия. Мн. : Интерпрессервис ; Книжный Дом. 2002. 1376 с.
11. Всемирная энциклопедия: Философия XX век ; гл. науч. ред. и сост. А. А. Грицанов. М. : АСТ; Мн. : Харвест, Современный литератор, 2002. 976 с.
12. Ильин И. П. Постмодернизм: Словарь терминов ; науч. ред. А. Е. Малахов. М. : Intrada, 2000. 384 с.
13. Ильин И. П. Постмодернизм от истоков до конца столетия. М. : Intrada, 1998. 455 с.

14. Мареев С. Н., Мареева В. Н. История философии (общий курс) : учеб. пособие. М. : Академ. проект, 2003. 880 с.
15. Называют вещи своими именами : Программа выступления мастеров запад.-европ. лит-ры XX в. ; сост., предисл., общ. ред. Л. Г. Андреева. М. : Прогресс, 1986. 640 с.
16. Парамонов Б. М. Конец стиля. М. : Аграф; Алетейя, 1997. 464 с.
17. Орлова Э. А. Культурная (социальная) антропология : учеб. пособие для вузов. М. : Академ. проект, 2004. 480 с.
18. Мухина В. С. Возрастная психология. Феноменология развития. М. : Академия, 2006. 608 с.
19. Кутырев В. А. Человеческое и иное: борьба миров. СПб. : Алетейя, 2009. 264 с.
20. Гегель Г. В. Ф. Феноменология духа. СПб. : Наука, 1992. 443 с.

Стаття надійшла до редакції 29.01.2018.

Borovska L. Heuristic potential of a "personality" concept in alternative discourse.

Background. The heuristic potential of the postmodern concept personality, compared with its analogue, developed on the basis of the classical philosophical and psychological tradition, has been explored to identify the effectiveness of the postmodernist methodology.

Analysis of recent research and publications. The concept of personality has the greatest development in the classical psychological and philosophical theories. The postmodern interpretation of personality is presented in the writings of famous representatives of postmodernism (R. Bart, V. Welsch, J. Delos).

The **aim** of the article is to explicate the basic postmodern concept of personality and to identify its heuristic and methodological possibilities compared with its invariant developed on the basis of classical philosophical and socio-psychological science.

Materials and methods. The research is based on the principles of system and comparative analysis, general scientific principles of objectivity and historicism.

Results. On the basis of the analysis of various sources, two alternative concepts of personality - postmodernist and the one that is formed on the basis of the classical philosophical and psychological paradigm are explored, their heuristic potential is compared.

Conclusion. On the basis of the analysis, it has been concluded that the postmodern concept of personality is hermetically closed, and the concept of personality, which is developed on the basis of classical philosophical and socio-psychological science, is open to discussion and development.

Keywords: personality, integrity, postmodernism, splitting, decentralization.

REFERENCES

1. Sokolova E. T. Klinicheskaja psihologija utraty Ja. M. : Smysl, 2015. 895 s.
2. Momdzhjan K. F. Universal'nye potrebnosti i rodovaja sushhnost' cheloveka. Voprosy filosofii. 2015. № 5. S. 3–13.
3. Psihologija lichnosti. T. 1. Hrestomatija. Samara : Bahrah-M, 2008. 512 s.
4. Psihologija lichnosti. T. 2. Hrestomatija. Samara : Bahrah-M, 2006. 544 s.
5. S chego nachinaetsja lichnost' ; pod obshh. red. R. I. Kosolapova. M. : Politizdat, 1984. 360 s.
6. Mihajlov F. T. Zagadka chelovecheskogo Ja. M. : Politizdat, 1976. 287 s.

7. *Bart R.* Izbrannye raboty: Semiotika. Pojetika ; per. s fr. sost., obshh. red. i vstup. st. G. K. Kosikova. M. : Progress, 1989. 616 s.
8. *Vel'sh V.* Nash postmodernyj modern ; per. z nim. A. L. Bogachova, D. M. Kultajevoi', L. A. Sytnichenko. Kyi'v : Al'terpres, 2004. 328 s.
9. *Delez Zh.* Logika smysla. M. : Raritet ; Ekaterinburg : Delovaja kniga, 1998. 480 s.
10. *Istorija filosofii: Jenciklopedija.* Mn. : Interpresservis ; Knizhnyj Dom. 2002. 1376 s.
11. *Vsemirnaja jenciklopedija: Filosofija XX vek ;* gl. nauch. red. i sost. Gricanov. M. : AST; Mn. : Harvest, Sovremennyj literator, 2002. 976 s.
12. *Il'in I. P.* Postmodernizm: Slovar' terminov ; nauch. red. A. E. Malahov. M. : Intrada, 2000. 384 s.
13. *Il'in I. P.* Postmodernizm ot istokov do konca stoletija. M. : Intrada, 1998. 455 s.
14. *Mareev S. N., Mareeva V. N.* Istorija filosofii (obshhij kurs) : ucheb. posobie. M. : Akadem. proekt, 2003. 880 s.
15. *Nazyvat' veshhi svoimi imenami : Programma vystuplenija masterov zapad.-evrop. lit-ry XX v. ;* sost., predisl., obshh. red. L. G. Andreeva. M. : Progress, 1986. 640 s.
16. *Paramonov B. M.* Konec stilja. M. : Agraf; Aletejja, 1997. 464 s.
17. *Orlova Je. A.* Kul'turnaja (social'naja) antropologija : ucheb. posobie dlja vuzov. M. : Akadem. proekt, 2004. 480 s.
18. *Muhina V. S.* Vozrastnaja psihologija. Fenomenologija razvitija. M. : Akademija, 2006. 608 s.
19. *Kutyrev V. A.* Chelovecheskoe i inoe: bor'ba mirov. SPb. : Aletejja, 2009. 264 s.
20. *Gegel' G. V. F.* Fenomenologija duha. SPb. : Nauka, 1992. 443 s.

УДК 172.16:004.946.5

САРАКУН Лариса, к. філос. н., доцент кафедри філософії
Національного університету харчових технологій

КІБЕРПРОСТІР ЯК СЕРЕДОВИЩЕ ФОРМУВАННЯ КОСМОПОЛІТИЧНОЇ СВІТОГЛЯДНОЇ СИСТЕМИ

Розглянуто проблему визначення ролі кіберпростору у формуванні космополітичної світоглядної системи, що найбільш чітко виявляється під впливом глобалізації. Акцентовано увагу на тому, що інформаційні процеси суттєво впливають на становлення організаційної єдності планетарного співтовариства. Висвітлено роль і місце космополітичного світогляду у транснаціональному просторі; розкрито сутність, зміст і подальший його розвиток.

Ключові слова: глобалізація, кіберпростір, транснаціональний простір, космополітизм, космополітична світоглядна система, планетарне співтовариство.

© Саракун Л., 2018

ISSN 1727-9313. ВІСНИК ХНТЕУ. 2018. № 1 ===== 67

7. *Bart R.* Izbrannye raboty: Semiotika. Pojetika ; per. s fr. sost., obshh. red. i vstup. st. G. K. Kosikova. M. : Progress, 1989. 616 s.
8. *Vel'sh V.* Nash postmodernyj modern ; per. z nim. A. L. Bogachova, D. M. Kultajevoi', L .A. Sytnichenko. Kyi'v : Al'terpres, 2004. 328 s.
9. *Delez Zh.* Logika smysla. M. : Raritet ; Ekaterinburg : Delovaja kniga, 1998. 480 s.
10. *Istorija filosofii: Jenciklopedija.* Mn. : Interpresservis ; Knizhnyj Dom. 2002. 1376 s.
11. *Vsemirnaja jenciklopedija: Filosofija XX vek ;* gl. nauch. red. i sost. Gricanov. M. : AST; Mn. : Harvest, Sovremennyj literator, 2002. 976 s.
12. *Il'in I. P.* Postmodernizm: Slovar' terminov ; nauch. red. A. E. Malahov. M. : Intrada, 2000. 384 s.
13. *Il'in I. P.* Postmodernizm ot istokov do konca stoletija. M. : Intrada, 1998. 455 s.
14. *Mareev S. N., Mareeva V. N.* Istorija filosofii (obshhij kurs) : ucheb. posobie. M. : Akadem. proekt, 2003. 880 s.
15. *Nazyvat' veshhi svoimi imenami : Programma vystuplenija masterov zapad.-evrop. lit-ry XX v. ;* sost., predisl., obshh. red. L. G. Andreeva. M. : Progress, 1986. 640 s.
16. *Paramonov B. M.* Konec stilja. M. : Agraf; Aletejja, 1997. 464 s.
17. *Orlova Je. A.* Kul'turnaja (social'naja) antropologija : ucheb. posobie dlja vuzov. M. : Akadem. proekt, 2004. 480 s.
18. *Muhina V. S.* Vozrastnaja psihologija. Fenomenologija razvitija. M. : Akademija, 2006. 608 s.
19. *Kutyrev V. A.* Chelovecheskoe i inoe: bor'ba mirov. SPb. : Aletejja, 2009. 264 s.
20. *Gegel' G. V. F.* Fenomenologija duha. SPb. : Nauka, 1992. 443 s.

УДК 172.16:004.946.5

САРАКУН Лариса, к. філос. н., доцент кафедри філософії
Національного університету харчових технологій

КІБЕРПРОСТІР ЯК СЕРЕДОВИЩЕ ФОРМУВАННЯ КОСМОПОЛІТИЧНОЇ СВІТОГЛЯДНОЇ СИСТЕМИ

Розглянуто проблему визначення ролі кіберпростору у формуванні космополітичної світоглядної системи, що найбільш чітко виявляється під впливом глобалізації. Акцентовано увагу на тому, що інформаційні процеси суттєво впливають на становлення організаційної єдності планетарного співтовариства. Висвітлено роль і місце космополітичного світогляду у транснаціональному просторі; розкрито сутність, зміст і подальший його розвиток.

Ключові слова: глобалізація, кіберпростір, транснаціональний простір, космополітизм, космополітична світоглядна система, планетарне співтовариство.

© Саракун Л., 2018

ISSN 1727-9313. ВІСНИК ХНТЕУ. 2018. № 1 ===== 67

Саракун Л. Киберпространство как среда формирования космополитической мировоззренческой системы. Рассмотрена проблема определения роли киберпространства в формировании космополитической мировоззренческой системы, которая наиболее четко проявляется под воздействием глобализации. Акцентировано внимание на том, что информационные процессы существенно влияют на становление организационного единства планетарного сообщества. Освещена роль и место космополитического мировоззрения в транснациональном пространстве; раскрыта сущность, содержание и дальнейшее его развитие.

Ключевые слова: глобализация, киберпространство, транснациональное пространство, космополитизм, космополитическая мировоззренческая система, планетарное сообщество.

Постановка проблеми. Протягом останніх десятиліть людство вперше в історії постало перед викликами глобальних криз і проблем, що стосуються всього суспільства. Найважливішою необхідною передумовою їх вирішення та запорукою подальшого розвитку є створення та розширення глобальної міжнародної мережі взаємодії і співпраці, оскільки процеси глобалізації прискорюють виникнення нового способу організації соціального життя, що у теоретичному плані призводить до формування нового світоглядного конструкту, виникнення якого ускладнює діалектику загальнолюдського, національного та індивідуального в оцінно-пояснювальній, орієнтаційно-інтегративній і мотиваційно-спонукальній підсистемах світогляду на всіх рівнях його репрезентації. Це стало можливим у результаті розвитку комунікаційних мереж та інформаційних потоків, які є проявами інформаційної сфери глобалізації і породжують явища так званого "стиснення" простору сучасного соціуму й утворення кіберпростору, що постає середовищем формування космополітичної світоглядної системи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з обраної проблематики вказує на те, що філософсько-методологічний розгляд проблеми проводиться переважно зарубіжними дослідниками. Зокрема, у працях Д. Арчібугі, К. Аппія, З. Баумана, У. Бека, І. Валлерстайна, М. Гібернау, Е. Гідденса, М. Папастепану [1–4], Д. Хелда феномен космополітизму розглядається в контексті побудови нової парадигми усвідомлення світоустрою і необхідного кроку людства до подальшого існування. У публікаціях вітчизняних філософів комплексних досліджень з цієї теми майже не проводиться. Це питання порушується переважно як супутнє [5–6].

Метою дослідження є встановлення ролі кіберпростору у формуванні космополітичної світоглядної системи.

Матеріали та методи. Відповідно до конкретних завдань на різних етапах дослідження використано такі методи: системно-структурний, кібернетичний, синергетичний, структурно-функціональний, порівняльно-історичний, герменевтичний, аналогії, структурно-логічного моделювання, інтерпретації, трансцендентальний, діалектичний, а також системний і полісистемний підходи.

Результати дослідження. Сучасне людство увійшло в стадію формування єдиної планетарної цивілізації, в якій окремі країни можуть втратити статус автономних самодостатніх одиниць. На думку відомого німецького соціолога й філософа У. Бека, формування такого "відкритого всепланетного суспільства" є безсумнівним фактом, який не потребує доказів [4]. Основою для можливості існування космополітичного суспільства є глобальний кіберпростір. Останній характеризується такими основними ознаками: це інформаційний простір; він є комунікативним середовищем; утворюється за допомогою технічних систем. Тобто кіберпростір – середовище, створене організованою сукупністю інформаційних процесів на підставі об'єднаних загальними принципами та правилами інформаційних, телекомунікаційних та інформаційно-телекомунікаційних систем і управління ними [7, с. 315].

Тенденція становлення інформаційної єдності планетарної спільноти полягає у переході від локально замкнених інформаційних обмінів до створення універсального суспільства знань завдяки інформаційному обміну смислами, в якому беруть участь людина і суспільство. Атрактором формування означеної тенденції є соціальні комунікації, що забезпечують соціальну взаємодію людей між собою. Мова Інтернету нині є найвпливовішим засобом організаційного мислення й організаційної поведінки.

Інтернет постає значущим елементом глобалізації. Його можна визначити як феномен культури, що конституювався в останній третині ХХ ст. на технологічній основі загальносвітової системи комп'ютерних мереж. Інтернет є свого роду варіантом гіпермедіа, що синтетично об'єднує як змістовно артикульовані феномени мультимедіа, так і функціонально артикульований феномен гіпертексту [8, с. 380]. На думку Л. Збрицької, значимість цього феномена для глобалізаційних процесів полягає в тому, що виникнення підсистеми Інтернету *World Wide Web* забезпечило можливість максимально повної доступності інформації для найбільшої кількості користувачів. У зв'язку з цим Інтернет можна назвати інформаційною моделлю глобалізації. Так як географічне поширення його комунікаційних мереж повною мірою відображає поширення самих глобалізаційних процесів. Позитивним аспектом інформаційної сфери глобалізації можна назвати великі можливості для культурного діалогу, обміну цінностями, традиціями, формування єдиного глобального соціуму тощо. Завдяки функціонуванню цієї сфери глобальність набула своїх сучасних унікальних властивостей, і процес самоідентифікації індивідів досягнув транснаціонального світового рівня [9, с. 50].

У міру наростання глобалізації та формування кіберпростору набирає силу новий тип світогляду – космополітизм, який закономірно виникає в кризові або перехідні періоди розвитку культури, будучи її

породженням. Саме на стику культури і цивілізації в явній формі виявляється амбівалентна, суперечлива природа суспільного розвитку, глобалізації та автаркії, космополітизму і патріотизму.

Виникнення космополітичного світовідчуття обумовлено нівелюванням національно забарвлених цінностей і засвоєнням індивідом цінностей різних локальних культур. Його світовідчуття стає зібраним з безлічі розрізнених, засвоєних тільки ним одним принципів. У цьому випадку характер такого поєднання, що забезпечує світовідчуття космополіта, слід назвати універсальним, бо воно втратило свою опосередкованість і тепер вимірюється масштабами глобалізованого світу [10].

Терміни "космополітизм" та "універсальність" часто використовуються дослідниками в одному смисловому контексті, оскільки однаковою мірою характеризують процеси, що відбуваються в сучасному світі. Д. Несбіт і П. Ебурдін у своїй книзі, присвячуючи окрему главу проблемі універсального способу життя і культурному націоналізму, що протистоїть йому, розпочинають висловлювання про те, що світ все більше й більше стає космополітичним, і ми всі впливаємо один на одного [11, с. 135]. Співзвучні в смисловому контексті слова Ю. Крістєвої, що як прихильник космополітизму Просвітництва щиро вірить: якщо у Європи є майбутнє – воно немислиме без духу універсалізму; і людство повинно подолати національні кордони як архаїзм, поважаючи при цьому національні особливості [12].

Механізми універсалізації культури в процесі глобалізації призводять до поєднання різноманіття в єдиному. Спочатку поняття "космополіт" характеризували через нестачу або відсутність ідеї патріотизму, національної приналежності, почуття батьківщини та ін. Можна погодитися з думкою В. Діанової, яка у доповіді на міжнародній конференції "Мистецтво і цивілізаційна ідентичність (досвід функціонального аналізу кризових ситуацій в мистецтві і соціумі)" наголосила на тому, що поняття "космополіт" доцільно визначати, виходячи з наявності й повноти поєднання цінностей різних культур, національних традицій, різноманітних регіональних просторів [13, с. 11]. Тим самим космополіт постає як суб'єкт, що поєднує у своєму світовідчутті безліч людських вимірів і тим самим здатний зрозуміти індивідуальну своєрідність тих, хто вважав за краще зберегти свою національну або етнічну самобутність.

Останніми роками зарубіжні дослідники намагаються обґрунтувати тезу про те, що космополітизм стає світоглядно-ідеологічною платформою розвитку суспільства, а провідною є тенденція становлення онтологічної єдності планетарного співтовариства [4], яка кількісно змінює морфологію планетарного світу в бік укрупнення організаційних структур (Південноамериканський Союз, Євразійський Економічний Союз, Європейський Союз та ін.), а якісно – завдяки зміні властивостей структури, що від "статусу центру" (створеного

сукупністю окремих національних держав) переходить на рівень світового інформаційного суспільства. Параметрами управління онтологічним розвитком структури такого суспільства є соціальні мережі Інтернет, *Facebook*, *LinkedIn*, Твіттер, пошукова система *Google*, нові форми радіозв'язку – голосове повідомлення мобільного телефону в *SMS / WiFi* та *WiMax* та ін. Очевидно, що всі вони отримали широке розповсюдження і вплив у сучасному світі [14]. Зокрема, пошукова система *Google* (якою володіє корпорація *Google Inc.*) є першим за популярністю сайтом у світі. Кожні шість із десяти користувачів Інтернету для задоволення своїх інформаційних потреб звертаються до цієї системи. З 2004 р. корпорація *Google Inc.* має свій благодійний фонд і певну частину коштів відраховує на вирішення проблем, які стосуються всіх жителів Землі [15]. Акумулюючи інтенції на покращання, благоустрій цивілізації, вона робить внесок у розвиток ідеї добра на планеті. Корпорація створила сприятливі умови у сфері розвитку інтелектуального потенціалу цивілізації, оскільки можливість "продати" ідеї мотивує їх породжувати й ними ділитися.

Кардинальні зміни відбулися і в інформаційних технологіях (ІТ). Насамперед, це нове покоління мобільних пристроїв зв'язку, планшетні комп'ютери, хмарне програмування і хмарні бази даних. Інновації у сучасних інформаційних технологіях мають ще більш глибокі наслідки, включаючи зміни способу життя, локалізації або глобальної інтеграції господарської діяльності. Інноваційна динаміка в ІТ породжує якісні зміни в освіті, медицині, має серйозні соціальні, політичні, міжнародні та військово-стратегічні наслідки, включаючи нові засоби розвідки й ведення бойових операцій. Висока ймовірність трансформації сфер професійної діяльності, зникнення багатьох масових професій, появи високого й стійкого структурного безробіття, зростання масштабів масової міжнародної і внутрішньої міграції, розмивання середнього класу і, відповідно, поляризації доходів [16, с. 209, 227–229, 277].

З цього випливає, що основу світоглядної картини світу ХХІ ст. становить усвідомлення нового способу життєустрою планетарної спільності – планетарного соціального організму. В останні десятиліття поступово стираються кордони між державами, переосмислюються поняття "громадянство" і "держава". Зв'язок громадян з національними державами стає слабкішим, а європейське співтовариство повільно, але впевнено перетворюється у космополітичне суспільство із загальним європейським громадянством. При цьому слід погодитися з Дж. Наєм – розробником концепції "м'якої сили", що інформаційний простір, кіберпростір не можуть замінити простір географічний і не провіщають скасування державних суверенітетів [17]. Йдеться, радше, про нові інструменти посилення/послаблення державної могутності й державних суверенітетів, про істотні впливи інформаційно-комунікативних технологій (ІКТ) на політику й геополітику,

похідними яких є сфери технополітики й техногеополітики [18]. Наполягаючи на сутнісному "географічному" розумінні держав, Ф. Ратцель разом з тим звертає увагу на те, що обсяг поняття "простір" є ширшим, ніж визначення його відповідно до суто географічних меж. А запроваджене дослідником одне з основних понять – життєвий простір – загалом неоднозначно поєднує гео- та біосередовище. Ідея держави-організму, запропонована Ф. Ратцелем, робить природним прагнення будь-якої держави до територіального розширення [7, с. 16].

Сьогодні можна говорити про глибинну кризу "державоцентричної оцінки просторовості", на що звертає увагу британський науковець Дж. Егню. На його думку, означена криза характеризується переоцінюванням трьох географічних постулатів, які впродовж тривалого часу вважалися основою світопорядку: по-перше, держави мають виключний суверенітет над власною територією; по-друге, "внутрішні" та "зовнішні" сфери чітко поділені між собою; по-третє, кордони держав визначають кордони "суспільства" [Цит. за 19].

Однак сучасні інформаційні технології роблять кордони політичною умовністю, а поява нових форм трансграничної соціалізації (через розваги, роботу, приналежність до субкультур, груп за інтересами тощо) робить зв'язок із "рідною землею" дедалі примарнішим. Формується людина, байдужа до територіальних зв'язків, до "поклику предків", культурної традиції. Території при цьому виступають лише як джерело ресурсів і "порожній" простір. Усе це сформувало кочівників технічної цивілізації, позбавлених територіальної культурної ідентичності. Такий хід подій здатний вплинути на спосіб організації суспільства загалом. Так, Ж. Туатайль зазначає, що взаємозалежні процеси глобалізації, інформаціоналізації суспільства безпосередньо кидають виклик і знищують кордони сучасної міждержавної системи, створюючи нові режими взаємопов'язаності між просторами по всій земній кулі, трансформуючи скалярні відносини між локальним, національним і глобальним, запроваджуючи безпрецедентні швидкості взаємодії та комунікації, створюючи посилену взаємозалежність та уразливість від небезпек по всьому світу [19]. А оскільки інформатизація суспільства є соціальним процесом виробництва і повсюдного використання інформації як суспільного ресурсу, то вона перетворилася "з об'єкта теоретичного аналізу вчених на критерій оцінки могутності держав, стала найважливішим чинником у боротьбі тієї або іншої країни за економічну, політичну, культурну і військову перевагу, а також чинником виживання всього людства" [20, с. 68–69]. Сучасний український дослідник П. Федорук у контексті зазначеного наголошує, що "інформаційний простір стає тим майданчиком, крізь який зовнішні гравці нав'язують своє "геополітичне бачення", свої уявлення про "геополітичні коди" країн і регіонів, за допомогою яких сучасна геополітика фактично ототожнює реальні й віртуальні простори" [21, с. 184].

Нинішні вельми суперечливі інформаційні процеси суттєво впливають на становлення організаційної єдності планетарного співтовариства, яке демонструє тенденцію до переходу від діючих національних систем державного управління до становлення органічної системи Світової влади (недержавної, законодавчої, виконавчої, судової). Головним виконавчим органом Всесвітньої держави на демократичних засадах постає Світовий уряд – єдина нормативно-правова система у формі загальноцивілізаційних цінностей, моралі та Світового права. Іншими словами, в майбутньому планетарному співтоваристві утвердиться космополітична демократія, що, як відзначає Ю. Кіршин, врахує культурні, етнічні та релігійні особливості народів світу і не тільки збереже людські цінності, але й підніме їх на більш високий рівень, що "сприятиме ліквідації недосконалостей людства" [22; 23].

З огляду на особливості ідеології космополітизму або на осмисленні того, що в світі без кордонів космополітичний підхід потрібен з точки зору епістемології, відкривається нове поле для дискусії щодо правоти прихильників і противників цієї ідеології. Це передбачає не тільки розробку нових категорій, а й перегляд основ соціологічної теорії. Космополітичні реалії початку ХХІ ст. вимагають виробити новий "синтаксис", а саме – "синтаксис" космополітичної дійсності.

Космополітичний світогляд необхідний як важлива умова вивчення процесу "розмежування" кордонів, що пробуджує неонаціональний рефлекс, що знову і знову примушує вибудовувати огорожі й бар'єри між державами. Відповіді на питання "навіщо" і "чому" можна знайти тільки в умовах взаємодії та міжнародного співробітництва.

Однак, незважаючи на поширення процесів інтеграції (розширення ЄС, створення Єдиного економічного простору), інформатизації завдяки науково-технічному розвитку, все ж є багато противників світової глобалізації. Останніми роками все гучнішими стають виступи так званих антиглобалістів під час основних світових економічних форумів та самітів глав розвинених держав, а також євроскептиків, що фокусуються на ідеях, думках, діях, спрямованих на сумнів, критику, неприйняття і зневіру стосовно всього Європейського Союзу або певної його політики чи діяльності конкретного соціального інституту. Дехто найбільше зло глобалізації вбачає у стиранні культурних, етнічних особливостей тих чи інших народів, інші у процесах глобалізації вбачають, насамперед, збагачення лише окремих груп людей і водночас збідніння решти світової спільноти. Так, О. Панарін зазначає, що проблема не в тому, чи визнаємо ми дійсність сучасного взаємозалежного світу, в якому неможливий ізоляціонізм. Проблема в тому, яким ми хочемо бачити цей глобальний, тісно переплетений у своїх долях світ, що має спільні проблеми, дійсно плюралістичним, заснованим на партнерстві носіїв суверенітету, що поважають себе, чи підлеглим своєкорисливим власникам безконтрольної світової влади,

що диктує народам свою волю. Глобальний порядок, на його думку, як і все інше, має альтернативні варіанти й сценарії; наша людська гідність полягає в тому, щоб за можливості відстояти найбільш гуманні та справедливі з них і відбити спроби нового хижацтва, яке прагне приборати світ до рук під гаслом "іншого не дано" [24, с. 10–11].

Висновки. Сучасні тенденції світової та регіональної політичної інтеграції, розвитку наднаціональних структур, невинного формування кіберпростору, що розгортається за логікою усвідомлення глобальності, створюють підґрунтя для конституювання нових світоглядних горизонтів. Сьогодні стало очевидним, що існуючий життєустрій вичерпав себе та вимагає істотних трансформацій на всіх рівнях самореалізації соціальної системи. Космополітичне світосприйняття дає змогу охопити зрушення в суспільно-політичних правилах, а також процеси інтеграції держав. Принцип "або всередині, або зовні" замінюється принципом "і всередині, і зовні". Віртуальний світ (кіберпростір) є тим середовищем, у якому індивідуальний внесок у розвиток суспільства може набувати глобального характеру. Космополітичний підхід надає можливість виявити безліч просторових, тимчасових і практичних реальностей, підпорядкованих принципу "і те, й інше", до яких національний світогляд залишається сліпим.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Appiah K. A. *Cosmopolitanism: Ethics in a World of Strangers*. New York : Norton, 2007, Paperback. 224 p.
2. Гібернау М. Ідентичність націй. Київ : Темпора, 2012. 304 с.
3. Papastephanou M. *Thinking differently about cosmopolitanism : theory, eccentricity, and the globalized world*. Interventions: education, philosophy & culture. London, New York : Taylor & Francis, 2012. 167 p.
4. Бек У. Космополитическое мировоззрение. М. : Центр исследований постиндустриального общества, 2008. 336 с.
5. Боровкова Н. Віртуальне зависання. Людина і наука. Київ, 2002. С. 18–20.
6. Винокуров Е. Ю. Вместе с Кантом: философские основания дискуссии о глобальном политическом устройстве. URL : <https://www.google.com.ua/search?>
7. Дубов Д. В. Кіберпростір як новий вимір геополітичного суперництва : монографія. Київ : НІСД, 2014. 328 с.
8. *История философии : энциклопедия*. Минск : Интерпрессервис, 2002. 1376 с.
9. Збрицкая Л. Г. Глобализация и ее информационная сфера: сущностные черты и основные элементы. Вісн. СевДТУ. Вип. 94. Філософія : зб. наук. пр. Севастополь : Вид-во СевНТУ, 2009. С. 48–51.
10. Загрійчук І. Д. Космополітизм і маргінальність у національній культурі : автореф. дис. ... д-ра філософ. наук : 09.00.04. Харків, 2010. 36 с.
11. Нэсбит Д., Эбурдин П. Что нас ждет в 90-е годы? Мегатенденции: Год 2000. Десять новых направлений на 90-е годы. М., 1992. С. 130–156.

12. Кристева Ю. Чуждые сами себе: мечта об исключительности. Керни Р. Диалоги. С. 17–18.
13. Дианова В. М. Космополитизм в эпоху глобализации. Вопросы культурологии. 2007. № 1. С. 8–12.
14. Китов Н. Г., Зелинский Н. Е., Саракун Л. П. Космополитическое мировоззрение как комбинаторика глобального и локального, универсального и партикулярного. Наука, образование, общество. 2017. № 2(12). С. 51–60.
15. Google (компания) : Википедия. URL : http://ru.wikipedia.org/wiki/Google_Inc.
16. Глобальная перестройка ; отв.ред. А. А. Дынкин, Н. И. Иванова. М. : Весь Мир, 2014. 528 с.
17. Nye J. Nuclear lessons for cyber security? Strategic Studies Quarterly. 2011. № 5(4). P. 18–38.
18. Yannakogeorgos P. Technogeopolitics of Militarization and Security in Cyberspace. s.l.: Pro-Quest, UMI Dissertation Publishing, 2011. 288 p.
19. О'Туатайл Г. Геополитические условия постмодерна: государства, государственное управление и безопасность в новом тысячелетии. URL : <http://www.geopolitica.ru/article/geopoliticheskie-usloviya-postmoderna-gosudarstva-gosudarstvennoe-upravlenie-i-bezopasnost-v#UgxGIawRTDd>.
20. Момот А. С. Інформаційні чинники впливу на сталий розвиток світової системи. Нова парадигма. 2011. Вип. 104. С. 67–77.
21. Федорук П. Культурно-цивілізаційний контекст геополітичних пріоритетів України. Нова парадигма. 2012. Вип. 107. С. 181–191.
22. Киришин Ю. Я. Концепция космополитизма. URL : <http://scicenter.online/politicheskaya-filosofiya/kratkaya-biografiya-130904.html>.
23. Киришин Ю. Я. Космополитизм: борьба с несовершенностями человечества. Клинцы : Изд-во ГУП "Клинцовская городская типография", 2016. 128 с. URL : <http://scicenter.online/politicheskaya-filosofiya/soderzhanie-130996.html>.
24. Панарин А. С. Искушение глобализмом. М. : Рус. нац. фонд, 2000. 381 с.

Стаття надійшла до редакції 18.01.2018.

Sarakun L. Cyberspace as an environment for the formation of a cosmopolitan ideological system.

Background. The processes of globalization accelerate the emergence of a new way of organizing social life and lead to the formation of a new world-view construct. As a result of the development of communication networks and information flows, the "compression" of the space of modern society and the formation of cyberspace is taking place.

The **aim** of this work is the establishment of the role of cyberspace in the formation of a cosmopolitan ideological system.

Materials and methods. System-structured, cybernetic, synergistic, structural-functional, comparative-historical, hermeneutical, transcendental, dialectical methods. Method analogy, structural-logical modeling, interpretation. System and polysystem approaches.

Results. Modern humanity has entered the process of forming a single planetary civilization. Creating such an "open all-planetary society" is undeniable fact. The basis for the possibility of its existence is the global cyber space – an environment created by an organized set of information processes. With the rise of globalization and the formation of cyberspace, a new type of worldview – cosmopolitanism, which becomes the ideological

and ideological platform for the development of society – is gaining momentum. The leading tendency is the formation of the ontological unity of the planetary community due to the change in the properties of the structure, which from the "status of the center" (created by the aggregate of individual national states) goes to the level of the world information society.

In recent decades, the boundaries between states have been gradually eroded, the concept of "citizenship" and "state" are redefined. The connection of citizens to national states is becoming weaker, and the European community is slowly but surely turning into a cosmopolitan society with a common European citizenship. Modern information technologies make the borders a political convention, creating new modes of interconnectivity between spaces throughout the globe, transforming scalar relations between local, national and global, introducing unprecedented speeds of interaction and communication.

Conclusion. The formation of cyberspace, which unfolds in the logic of awareness of globalization, creates the basis for the formation of new ideological horizons. Today it became apparent that the existing lifestyles have exhausted themselves and require substantial transformations at all levels of self-realization of the social system. Cosmopolitan worldview allows you to cover the shifts in socio-political rules, as well as the processes of integration of states.

Keywords: globalization, cyberspace, transnational space, cosmopolitanism, cosmopolitan ideological system, planetary community.

REFERENCES

1. Appiah K. A. *Cosmopolitanism: Ethics in a World of Strangers*. New York : Norton, 2007, Paperback. 224 p.
2. Gibernau M. *Identychnist' nacij*. Kyi'v : Tempora, 2012. 304 s.
3. Papastephanou M. *Thinking differently about cosmopolitanism : theory, eccentricity, and the globalized world. Interventions: education, philosophy & culture*. London, New York : Taylor & Francis, 2012. 167 p.
4. Bek U. *Kosmopoliticheskoe mirovozzrenie*. M. : Centr issledovanij postindustrial'nogo obshhestva, 2008. 336 s.
5. Borovkova N. *Virtual'ne zavysannja. Ljudyna i nauka*. Kyi'v, 2002. S. 18–20.
6. Vinokurov E. Ju. *Vmeste s Kantom: filosofskie osnovanija diskussii o global'nom politicheskom ustrojstve*. URL : <https://www.google.com.ua/search?>
7. Dubov D. V. *Kiberprostir jak novyj vymir geopolitychnogo supernyctva : monografija*. Kyi'v : NISD, 2014. 328 s.
8. *Istorija filosofii : jenciklopedija*. Minsk : Interpresservis, 2002. 1376 s.
9. Zbrickaja L. G. *Globalizacija i ee informacionnaja sfera: sushhnostnye cherty i osnovnye jelementy*. Visn. SevDTU. Vip. 94. *Filosofija : zb. nauk. pr. Sevastopol'* : Vidvo SevNTU, 2009. S. 48–51.
10. Zagrijchuk I. D. *Kosmopolityzm i marginal'nist' u nacional'nij kul'turi : avtoref. dys. ... d-ra filosof. nauk : 09.00.04*. Harkiv, 2010. 36 s.
11. Njesbit D., Jeburdin P. *Chto nas zhdet v 90-e gody? Megatendencii: God 2000. Desjat' novyh napravlenij na 90-e gody*. M., 1992. S. 130–156.
12. Kristeva Ju. *Chuzhdye sami sebe: mechta ob iskljuchitel'nosti*. Kerni R. *Dialogi*. S. 17–18.
13. Dianova V. M. *Kosmopolitizm v jepohu globalizacii. Voprosy kul'turologi*. 2007. № 1. S. 8–12.
14. Kitov N. G., Zelinskij N. E., Sarakun L. P. *Kosmopoliticheskoe mirovozzrenie kak kombinatorika global'nogo i lokal'nogo, universal'nogo i partikuljarnogo*. *Nauka, obrazovanie, obshhestvo*. 2017. № 2(12). S. 51–60.

15. Google (kompanija) : Vikipedija. URL : http://ru.wikipedia.org/wiki/Google_Inc.
16. *Global'naja perestrojka* ; otv.red. A. A. Dynkin, N. I. Ivanova. M. : Ves' Mir, 2014. 528 s.
17. Nye J. Nuclear lessons for cyber security? *Strategic Studies Quarterly*. 2011. № 5(4). P. 18–38.
18. *Yannakogeorgos P.* Technogeopolitics of Militarization and Security in Cyberspace. s.l.: Pro-Quest, UMI Dissertation Publishing, 2011. 288 p.
19. *O'Tuatajl G.* Geopoliticheskie uslovija postmoderna: gosudarstva, gosudarstvennoe upravlenie i bezopasnost' v novom tysjacheletii. URL : <http://www.geopolitica.ru/article/geopoliticheskie-usloviya-postmoderna-nagosudarstva-gosudarstvennoe-upravlenie-i-bezopasnost-v#.UgxGIawRTDd>.
20. *Momot A. S.* Informacijni chynnyky vplyvu na stalij rozvytok svitosystemy. *Nova paradygma*. 2011. Vyp. 104. S. 67–77.
21. *Fedoruk P.* Kul'turno-cyvilizacijnyj kontekst geopolitychnyh priorytetiv Ukrainy. *Nova paradygma*. 2012. Vyp. 107. S. 181–191.
22. *Kirshin Ju. Ja.* koncepcija kosmopolitizma. URL : <http://scicenter.online/politicheskaya-filosofiya/kratkaya-biografija-130904.html>.
23. *Kirshin Ju. Ja.* Kosmopolitizm: bor'ba s nesovershennostjami chelovechestva. *Klincy : Izd-vo GUP "Klincovskaja gorodskaja tipografija"*, 2016. 128 s. URL : <http://scicenter.online/politicheskaya-filosofiya/soderzhanie-130996.html>.
24. *Panarin A. S.* Iskushenie globalizmom. M. : Rus. nac. fond, 2000. 381 s.

УДК 177.9:316

ЛЕВКУЛИЧ Василь, к. філос. н., доцент, завідувач кафедри філософії
Ужгородського національного університету

СПРАВЕДЛИВІСТЬ ЯК ПРЕДМЕТ ДИСКУРСУ І ДІАЛОГУ

Досліджено проблематику справедливості, що наділена трансчасовою актуальністю. Встановлено, що вона так чи інакше стосується абсолютної більшості сфер суспільної життєдіяльності, постаючи тим критеріальним маркером, який здійснює ідейно-світоглядну, аксіологічну, етичну, політичну та інші змістовні демаркації кожного соціуму. Виявлено ресурсний та інструментальний потенціалу дискурсу, діалогу й освіти для уявлення про суспільний феномен справедливості.

Ключові слова: уявлення про справедливість, змістовна демаркація, суспільна свідомість, генезис уявлень, комунікативне середовище, дискурс, діалог, принципи дії.

Левкулич В. Справедливость как предмет дискурса и диалога. Исследована проблематика справедливости, наделенная трансвременной актуальностью. Установлено, что она так или иначе касается абсолютного большинства сфер общественной жизнедеятельности, являясь тем критериальным маркером, который осуществляет идейно-мировоззренческую, аксиологическую, этическую,

© Левкулич В., 2018

ISSN 1727-9313. ВІСНИК КНТЕУ. 2018. № 1 77

15. Google (kompanija) : Vikipedija. URL : http://ru.wikipedia.org/wiki/Google_Inc.
16. *Global'naja perestrojka* ; otv.red. A. A. Dynkin, N. I. Ivanova. M. : Ves' Mir, 2014. 528 s.
17. Nye J. Nuclear lessons for cyber security? *Strategic Studies Quarterly*. 2011. № 5(4). P. 18–38.
18. *Yannakogeorgos P.* Technogeopolitics of Militarization and Security in Cyberspace. s.l.: Pro-Quest, UMI Dissertation Publishing, 2011. 288 p.
19. *O'Tuatajl G.* Geopoliticheskie uslovija postmoderna: gosudarstva, gosudarstvennoe upravlenie i bezopasnost' v novom tysjacheletii. URL : <http://www.geopolitica.ru/article/geopoliticheskie-usloviya-postmoderna-nagosudarstva-gosudarstvennoe-upravlenie-i-bezopasnost-v#.UgxGIawRTDd>.
20. *Momot A. S.* Informacijni chynnyky vplyvu na stalij rozvytok svitosystemy. *Nova paradygma*. 2011. Vyp. 104. S. 67–77.
21. *Fedoruk P.* Kul'turno-cyvilizacijnyj kontekst geopolitychnyh priorytetiv Ukrainy. *Nova paradygma*. 2012. Vyp. 107. S. 181–191.
22. *Kirshin Ju. Ja.* koncepcija kosmopolitizma. URL : <http://scicenter.online/politicheskaya-filosofiya/kratkaya-biografija-130904.html>.
23. *Kirshin Ju. Ja.* Kosmopolitizm: bor'ba s nesovershennostjami chelovechestva. *Klincy : Izd-vo GUP "Klincovskaja gorodskaja tipografija"*, 2016. 128 s. URL : <http://scicenter.online/politicheskaya-filosofiya/soderzhanie-130996.html>.
24. *Panarin A. S.* Iskushenie globalizmom. M. : Rus. nac. fond, 2000. 381 s.

УДК 177.9:316

ЛЕВКУЛИЧ Василь, к. філос. н., доцент, завідувач кафедри філософії
Ужгородського національного університету

СПРАВЕДЛИВІСТЬ ЯК ПРЕДМЕТ ДИСКУРСУ І ДІАЛОГУ

Досліджено проблематику справедливості, що наділена трансчасовою актуальністю. Встановлено, що вона так чи інакше стосується абсолютної більшості сфер суспільної життєдіяльності, постаючи тим критеріальним маркером, який здійснює ідейно-світоглядну, аксіологічну, етичну, політичну та інші змістовні демаркації кожного соціуму. Виявлено ресурсний та інструментальний потенціалу дискурсу, діалогу й освіти для уявлення про суспільний феномен справедливості.

Ключові слова: уявлення про справедливість, змістовна демаркація, суспільна свідомість, генезис уявлень, комунікативне середовище, дискурс, діалог, принципи дії.

Левкулич В. Справедливость как предмет дискурса и диалога. Исследована проблематика справедливости, наделенная трансвременной актуальностью. Установлено, что она так или иначе касается абсолютного большинства сфер общественной жизнедеятельности, являясь тем критериальным маркером, который осуществляет идейно-мировоззренческую, аксиологическую, этическую,

© Левкулич В., 2018

ISSN 1727-9313. ВІСНИК КНТЕУ. 2018. № 1 77

политическую и другие содержательные демаркации каждого социума. Выявлен ресурсный и инструментальный потенциал дискурса, диалога и образования для более выразительного представления об общественном феномене справедливости.

Ключевые слова: представление о справедливости, содержательная демаркация, общественное сознание, генезис представлений, коммуникативная среда, дискурс, диалог, принципы действия.

Постановка проблеми. Трансчасова актуальність різних аспектів справедливості обумовлена насамперед труднощами з напрацюванням консенсусних норм щодо цієї предметної сфери. Причиною цього більшість дослідників вважає надмірну резонансність і алармизм, а відтак – суб'єктивістську ангажованість, у результаті чого теоретико-концептуальна складова сприйняття тих чи інших явищ і процесів за критеріальною шкалою справедливості латентно поступається місцем конотативним асоціаціям. Значущість цього аргументу визнає розлогий дослідницький конгломерат: Ф. Тьоніс, Н. Аббаньяно, Л. фон Мізес, Т. Парсонс, Н. Луман, П. Бергер, Н. Смелзер та інші знакові постаті суспільствознавства попередньої півтори сотні років.

Як одна з ключових сутнісних ознак і стрижневих опор соціального буття людини освіта володіє всіма необхідними передумовами бути дієвим інструментом соціального розвитку, еволюції і модернізації. Вона так чи інакше віддзеркалює "дух епохи" – пріоритети і мегатренди суспільної дійсності й перспективістики, які формують світоглядно-онтологічну основу кожної повноцінної особистості, визначають сумірність людини та епохи. За допомогою інструментів освіти, культури і виховання соціум та епоха задають суспільно доцільні параметри особистості, які, в свою чергу, істотно детерміновані такими фундаментальними світоглядними регулятивами, як уявлення про Належне, Благо, Справедливість і т. ін.

Освіта здійснює не просто формальний навчально-виховний супровід таких регулятивів, а рефлектує свою дійсність і перспективи становлення крізь призму наведених критеріальних маркерів, здійснюючи перманентні корекції свого буттєвого статус-кво з огляду на світоглядно-аксіологічні взірці й еталони. Уявлення про Належне, Благо і Справедливість є своєрідною "тінню батька Гамлета", яка не дає заснути інтелектуальному й етичному сумлінню (принаймні, стає на заваді спробам заснути, протистоїть згубній інерції і байдужості).

Змістовний рельєф справедливості (як, зрештою, і будь-якого іншого світоглядного орієнтира життєдіяльності кожного суспільства) істотно визначається не лише конкретно-історичними особливостями соціокультурного формату соціуму, а й комунікативним середовищем, яке має домінуючий статус у такій соціальній дійсності. Власне, комунікативне середовище постає тією призмою, крізь яку відбувається змістовне фокусування, конкретизація й акцентація соціокультурних пріоритетів щодо справедливості, тому цим аспектом

нехтувати в жодному разі не варто. А оскільки імперативними ознаками сучасного комунікативного середовища є дискусивно-діалогічна інструменталістика, то саме в її напрямку мають бути скеровані комплексні й ретельні аналітичні зусилля.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Знаковою подією у сфері напрацювання дискурсивно-діалогічної інструменталістики для потреб осмислення змістовної ієрархії справедливості та інших резонансних явищ соціокультурної дійсності виявилася праця Т. ван Дейка "Дискурс і влада. Репрезентації домінування в мові та комунікації" [1]. Автор переконливо зазначає дискурсивний характер відносин у сучасному суспільстві – звичайно, за умови, що соціум позбувся домінування такого моветону, як тоталітаризм і авторитаризм. Важко не погодитися з тезою, що демократичні тенденції функціонування суспільства сучасного формату принципово невіддільні від наявності транспарентного дискурсу й полілогу, в середовищі яких формуються консенсусно-конвенційний тип уявлень про будь-які резонансні, алармістські виклики суспільній свідомості.

Помітний слід у дослідницькому середовищі залишила по собі стаття С. Іванченко "Суспільний дискурс як спосіб організації інформаційного простору та формування громадської думки" [2], в якій автор аналізує сучасний суспільний дискурс крізь призму світоглядного, аксіологічного та деонтологічного впливу на формування змістовної і цілепокладаючої ієрархії масової свідомості. Доволі аргументованою, аргументаційно й ілюстративно переконливою є теза, відповідно до якої деформації і нетранспарентність суспільного дискурсу неухильно призводять до лакун у сфері суспільної свідомості, незбалансованості, а отже, й до невідповідності, некоректності уявлень про фундаментальні ціннісні орієнтири як індивідуального, так і суспільного буття.

Вагомим внеском в означену предметну сферу також є стаття В. Ковчак "Дискурс як чинник суспільного здійснення людини" [3], в якій концептуалізовано положення про імперативний статус дискурсивних практик для: повноцінної самореалізації індивіда в соціумі; формування його уявлень про основоположні смислові й аксіологічні орієнтири й принципи суспільної життєдіяльності; репрезентації, позиціонування щодо сенсожиттєвих "Альфа і Омега" засобом дискурсів різного виду.

Метою статті є виявлення ресурсного й інструментального потенціалу дискурсу, діалогу й освіти для увиразнення уявлень про суспільний феномен справедливості.

Матеріали та методи. Оскільки сфера уявлень про справедливість постає системною багатоманітністю, то цілком закономірно, що основним методом дослідження справедливості крізь призму дискурсу і діалогу є системний. Другим за значущістю слід визнати компа-

ративний метод, який дає змогу здійснювати порівняльний аналіз різних чинників і складових цієї предметної сфери. Також істотне інструментально-методологічне значення має принцип розвитку, який віддзеркалює логіку й закономірності еволюції уявлень про справедливість.

Результати дослідження. В епоху Середньовіччя безапеляційно констатували: "З еретиками не сперечаються – їх спалюють". Залишивши справедливість покарання еретиків на совісті того часу, можна стверджувати, що перша частина приказки (про нереальність плідного спору з еретиками) в своїй основі цілком коректна, адже еретиком є той, хто не визнає засадничих принципів, хто відмовляється прийняти єдиний для даного середовища базис, що покладено в основу форм життя і комунікації. З такою людиною спір вельми утруднений – якщо й взагалі можливий чи доцільний. Для повноцінного спору, діалогу й дискурсу потрібна деяка спорідненість позицій протидіючих сторін, яка вкорінена в історичному досвіді, почуттях, вірі та інтуїції. Якщо така конвенційна єдність відсутня і сторонам ніщо не здається однаково очевидним, то плідний спір опиняється під великим знаком питання. Наприклад, важко дискутувати про перспективи другого пришествя Христа з тими, хто вірить у Будду; а того, хто не вірить у позаземні цивілізації, не вдасться заінтригувати аспектом зовнішнього вигляду інопланетян [4, с. 177–178].

Дискурс – це поняття, що стосується актуальної мовної дії, тоді як текст корелюється з формальними лінгвістичними знаннями, лінгвістичною компетентністю. На думку Р. Барта, сутнісна відмінність між текстом та твором зводиться до того, що твір означає усталену структуру, завершене виробництво, натомість текст означає процес становлення твору.

Як доводить Т. ван Дейк, дискурс є явищем діяльнісним, процесуальним, пов'язаним із мовним виробництвом, натомість текст – це готовий продукт, результат мовленнєвого виробництва, що має завершену форму. Дискурс – це не текст, а те, що міститься в тексті, якщо розглядати останній як ланцюг/комплекс висловлювань, тобто мовний (або комунікативний) акт і його ж результат. Будь-який текст схожий на дзеркало: кожен у ньому спочатку розглядає себе, а вже потім рефлексує з приводу аргументації автора. Дискурс – це текст, занурений у соціокультурний контекст. Інформативна значущість, аргументованість і переконливість тексту завжди тією чи іншою мірою коригується підтекстами. Іноді інформативна й спонукальна значущість підтекстів є вищою, ніж тексту.

Дискурсом є надзвичайно широкий діапазон мовних явищ і процесів. Він може містити граматичні "помилки". Головне не те, що дискурс відповідає певним правилам, а те, що він передає певну інформацію і сприймається мовцями як логічно послідовний. Чіткого і загально визнаного визначення дискурсу, що охоплює всі випадки його

вживання, не існує. Загалом існує консенсус з приводу того, що дискурс – це будь-який акт комунікації (пост, мова, книга, дискусія) плюс особливості й погляди суб'єктів комунікації (автора, читача, слухача, співрозмовника) плюс соціокультурний контекст.

Дискурс стає можливим у результаті відбору мовних засобів, які когерентні жанру, стилю й ментальним інтенціям автора. Фактично це текст, взятий у подієвому контексті, аспекті. Відтак, дискурс є ширшим поняттям, ніж текст. Проте текст складніший за дискурс. Характерною ознакою останнього є процесуальність, тобто дискурс завжди існує в реальному часі. Натомість текст існує (принаймні, на рівні принципової можливості) поза часом і простором. На відміну від неповторності дискурсу, текст апріорі плагіативний: він створюється з метою багаторазового відтворення.

Можна погодитись з концептуальним висновком, відповідно до якого дискурс – це соціально зумовлена організація системи мови, а також певні принципи, відповідно до яких реальність класифікується і репрезентується. Дискурс утворює єдність мови та зовнішніх факторів, що впливають на особливості цієї мови. Наприклад, літературний або політичний дискурси для передавання повідомлень використовують різні мовні засоби та різні засоби невербальної комунікації.

Однак чіткого й загальновизнаного визначення "дискурсу", яке охоплювало б усі випадки його вживання, дотепер не існує. Нині це поняття модифікує різні аспекти уявлень про мовлення, текст, діалог, стиль і мову. Високим ступенем консенсусної прийнятності позначений понятійний акцент, згідно з яким "дискурс" – це будь-який акт комунікації + світоглядно-аксіологічні особливості суб'єктів комунікації + соціокультурний контекст. Іншими словами, це те, що висловлено, + ким + в якій обстановці. Втім, далеко не завжди синтез фонових знань і конкретного контексту призводить до однозначного розуміння того, що стоїть за словом "дискурс" [5].

Важко заперечити проти тези, що "кожна епоха має певний горизонт, структуру дискурсу. Це накладає обмеження на можливі в ній форми. Наприклад, епос, можливий і природний у добу Гомера, неможливий і неприродний на початку ХХІ ст. Звідси виникає запитання про єдність цивілізації: адже якщо кожна епоха має власний оригінальний горизонт, то вони можуть постати цілком ізольованими світами, між якими неможлива ефективна комунікація" [6, с. 425].

Це означає щонайменше неможливість досягнення цілковитої і універсальної (так би мовити, "для всіх часів і народів") емансипації аргументаційних засобів вираження, оскільки аргументаційний інструмент, який характеризується досконалою функціональністю в межах однієї історичної епохи, культури чи конфесії, виявляється не надто ефективним або навіть шкідливим за умов іншої епохально-культурно-конфесійної парадигми. З огляду на зазначене, природно постає запитання: "Якщо в кожній доби, кожного часу є своя мова, свій стиль,

який має внутрішні закони, не подібні до інших, то як можна їх сполучити? Адже просте використання "всього" виявляється лише еkleктикою, яка не послуговується власним принципом, залишається аморфною, а тому не містить порядку, який є визначальним у феномені цивілізації" [7, с. 426].

Втім, навіть можливість еkleтики в багатьох випадках опи- няється під знаком запитання. Це неодмінно усвідомлюєш тоді, коли порівнюєш субстанційні відмінності світоглядного, етичного, аксіоло- гічного і телеологічного стереотипізму різних часів і народів. Як зазначав І. Тен, вельможа епохи галантності був надзвичайно делікат- ним і педантичним у питаннях честі: не довго роздумуючи, він вика- зував рішучу готовність віддати життя як відплату за найменшу образу. За часів царювання Людовіка XIII історики нараховували чотири тисячі дворян, убитих на дуелях. З точки зору дворянина, презирство до небезпеки є найпершим обов'язком благородної людини. Такий фронт завжди ретельно оглядав свої стрічки і переймався станом свого парика; проте, це не ставало йому на заваді зі щирою готовністю віддатися табірному життю де-небудь у болотах Фландрії, по десять годин поспіль непорушно стояти під ядрами в районі Неервінду. Коли ж маршал Люксембург сповіщав про близькість битви, тоді Версаль умить порожнів, і всі пишно вбрані франти поспішали на війну, як на бал. Та що казати – Людовік XIV знімав капелюха навіть перед покоївкою [7, с. 52].

З позицій сьогодення таке поєднання світоглядних, аксіологічних і етикетних якостей є дещо дивакуватим. Погано чи добре, що пересічний представник нашої епохи іронічно сприймає символи віри і переконання XVIII ст., – це питання інтригує з точки зору дослідниць- ких перспектив, проте, тематично перебуває на далекій периферії теоретико-концептуального розв'язання проблеми, яка формулюється таким чином: у чому полягає природа відмінностей аргументаційного стереотипізму, а відтак – наскільки виправданими виявляються розра- хунки на наукову систематизацію генеалогії, логіки і закономірностей становлення та функціонування уявлень про переконливе, належне й бездоганне?

Німецький філософський моралітет завжди відхиляв лаконізм (досить згадати циклопічного формату аргументаційні системи Канта, Гегеля або Маркса) – аж поки Гете своїм блискучим мінімалістським римуванням, а згодом і Ніцше з не менш вражаючими евристичними метафорами, максимами і фрагментами інтелектуального шикку, не зробили відкриття: непересічність, переконливість і геніальність думки – це її якісний формат, який не обов'язково кореспондується з певною кількістю слів, емпіричних фактів та інших засобів аргументаційного забезпечення; радше, успіх відтворення словом думки залежить від когнітивної симетрії, адекватності, себто коли одну якість виражають засобом хоч і іншої, проте, обов'язково також якості, а не кількості.

Апофеозом ніцшевського кредо мінімальними засобами виражати максимальне слід визнати таку максиму: людським вухам потрібні проста істина, євангеліє, епітафія, тобто відповідь, яка робить неможливою додаткові запитання. За прихильністю ж до витонченості приховується початок смерті: нема нічого тендітнішого, ніж витонченість [8, с. 10].

Безперечним мегатрендом сучасності є розуміння людини як діалогічної істоти, істинне розкриття сутнісних сил якої можливе лише в умовах справжньої комунікації як специфічної мовної гри. І. Гофман стверджує, що особистість є соціальним, точніше інтерактивним, явищем. Один із способів такого трактування особистості полягає у використанні поняття "особа", яке І. Гофман визначає як дещо, дифузно присутнє в потоці мовної взаємодії і набуває виразних ознак лише тоді, коли фрагменти мовної взаємодії інтерпретуються за смисловим і ціннісним критерієм. Буттєві перспективи як особистості, так і особи, базуються на соціальній взаємодії і потребах особистостей [9].

К. Ажеж аргументовано наполягає на діалогічній природі людини, яка реалізує себе за посередництва комунікативних відносин, у межах яких відбувається консенсусне конструювання смислу [10, с. 312].

Термін "діалог" походить від грец. *dialogos* і складається з двох частин: префіксу *dia* "крізь, через" та кореня *logos* "слово, значення, мова". Якщо тотожність робить діалог марним, то несумірність – неможливим. Щоб діалог був можливим і ефективним, його учасники повинні бути різними, і водночас володіти деякою конвенційною спільністю.

Діалог – це форма існування мови, пов'язана з її соціокультурною природою і комунікативною функцією. Будь-який комунікативний акт – це завжди діалог, хоча поняття діалогу не може бути зведене до комунікативного акту. Між іншим, гуманітаризація – це насамперед діалогізація. Фактично діалогізм є фундаментальною методологією гуманітарного знання.

Діалог не є механічною сукупністю монологів. Діалог – це розділене слово, взаємна мова, розмова між двома або більшою кількістю людей. Натомість монолог (від грец. *monos* "один" і поданого вище *logos*) – це єдине, ні з ким не розділене слово (мова). Таке розуміння діалогу робить умовною відмінність між діалогом та монологом, оскільки навіть одна людина може вести діалог із собою.

Сутність ідеї діалогу М. Бахтіна полягає в тому, що неможливо адекватно осягнути буття, не враховуючи аспекту (точніше – поліаспектності) "чужої свідомості". В ідеалі необхідно вибудувати навіть не двочленну, а триєдину категоріальну структуру суб'єкта аргументації – "я-для-себе/я-для-іншого/інший-для-мене".

Оскільки часто терміни "діалог" та "дискусія" вживаються як змістовно споріднені, синонімічні, то варто здійснити порівняльну характеристику їх сутнісних ознак. Отже, діалог – це насамперед

співпраця: кілька сторін (щонайменше дві) взаємодіють для досягнення загального розуміння щодо того чи іншого предмета, явища чи тенденції. Натомість дискусія вибудовується на принципах опозиції: сторони аргументаційно протистоять одна одній і намагаються довести, що опонент має хибну точку зору. Іншими словами, якщо діалог передбачає самоаналіз смислових та інтерпретаційно-інструментальних акцентів своєї позиції, то дискусія має на меті переважно критику іншої позиції. Якщо в діалозі співрозмовник слухає свого візаві з метою знаходження конвенційного сенсу й ієрархії змістовних пріоритетів, то в дискусії учасники намагаються знайти слабкі місця один одного і сформулювати переконливі контраргументи. Якщо в діалозі кожен шукає сильні сторони в позиції опонента, то в дискусії кожен намагається виявити недоліки й аргументаційні лакуни в позиції іншого. Якщо в межах діалогу відбувається пошук консенсусних, об'єднувачих положень, то дискусія увиразнює найбільш принципові, виразні відмінності, щодо яких неможливий компроміс, конвенціоналізм і консенсус. Якщо дискусія виходить з тих міркувань, що правильною відповіддю володіє хтось один, то діалог передбачає, що кожен з учасників володіє певною частиною істини, поєднання яких прокладає шлях до знання, наділеного ознаками конкретно-історичної коректності, оптимальності, правдоподібності тощо.

Сутність змістовних відмінностей дискусії, полеміки, еkleктики і софістики переконливо обґрунтував А. Івін [11, с. 117–118].

Згідно з І. Кантом, існує нездоланне провалля між розумом та дійсністю. Нетотожність цих буттєвих факторів є онтологічною основою діалогізму і витоком усіх інших рівнів ідентичності, що формують наше уявлення про світ і відводять певне місце в ньому. Наша свідомість перманентно передбачає Іншого. Більше того, сама спроможність мати свідомість ґрунтується на іншості. Введене І. Кантом поняття *Entweiterten Denken* означало спосіб мислення, коли розум відображає точку зору Іншого. Постановка проблеми відношення між пізнаючим суб'єктом та світом як об'єктом пізнання в термінах інтерсуб'єктивності конкретизована у праці Е. Кассіра "Філософія символічних форм", в якій автор довів, що: символічна функція притаманна всім сферам знання; вона набуває специфічної форми в кожній із цих сфер.

Ефективний спосіб мислення базується на ключовому, вирішальному значенні комунікації і діалогу. Як слушно зазначав з цього приводу М. Бахтін, будь-який об'єкт знання (у тому числі людина) може бути сприйнятий і пізнаний як річ. Але суб'єкт як такий не може сприйматися й вивчатися як річ, адже як суб'єкт він не може, залишаючись суб'єктом, стати мовчазним, тобто пізнання його може бути лише діалогічним [12, с. 363].

Висновки. Практично ніхто не ставить під сумнів тезу, що діалог є істотним чинником становлення буття людини в культурі. Не менш очевидним є діалог як форма буття філософської культури, діалогічність філософської культури і діалогічність як шлях становлення філософської культури особистості.

Ресурсний та інструментальний потенціал дискурсу, діалогу й освіти для увиразнення уявлень про суспільний феномен справедливості важко переоцінити: лівова частка труднощів із визначенням змістовного рельєфу справедливості, а також міжособистісні й загально-суспільні протистояння, пов'язані з різнотлумаченням справедливості та вимірюванням за шкалою справедливості різних явищ і тенденцій, є результатом насамперед відсутності повноцінних комунікативно-дискурсивних практик, а також ігнорування освітньою сферою цього фундаментального недоліку, браку належної уваги до зазначеної сфери суспільної життєдіяльності. Нігілізм з боку освіти, її реагування на поліаспектну феноменологію справедливості за залишковим, формально-ритуальним принципом призводять до істотних комунікативних втрат, труднощів і лакун, які негативно позначаються не лише на формуванні консенсусних положень щодо справедливості, а й на суспільному взаєморозумінні і взаємодії загалом.

Перспективною сферою дослідження є аспект багатоманітності й поліфункціональності діалогу. Проблема діалогу – складова частина філософської культури минулих і сучасних пошуків філософії. Увага до неї зростає за умов світоглядної невизначеності, трансформацій і переакцентувань. Культура діалогу закладає фундамент філософської культури, а сократичний діалог є методом формування філософських умінь і навичок, становлення філософської культури індивіда. Відтак, істотного значення набуває аналіз природи філософського діалогу Сократа, концепція онтологічного діалогізму В. Біблера, філософської рефлексії О. Лосєва, М. Мамардашвілі, В. Стьопіна, діалогічності свідомості М. Бахтіна і Л. Виготського, ціннісна характеристика об'єкт-суб'єктної взаємодії М. Кагана.

Парадигма інформаційного суспільства основним фактором розвитку індивіда і соціуму вважає рівень ефективності використання інформації. У цьому контексті пріоритетного значення набуває вихід зі старої інформаційної моделі й перехід до світосприйняття на принципах проблемності, діалогічності та дискусійності, в межах яких інколи акцентовано, а здебільшого латентно навіюється потреба не просто володіти інформацією, а виявляти проблемні симптоми і тенденції, аргументовано ієрархізувати їх, переконливо формулювати пріоритети, креативно досягати мети, критично і рефлексійно сприймати як дійсність, так і евентуальність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ван Дейк Т. А. Дискурс и власть. Репрезентация доминирования в языке и коммуникации ; пер. с англ. М. : Либроком, 2013. 344 с.
2. Иванченко С. М. Суспільний дискурс як спосіб організації інформаційного простору та формування громадської думки. Наукові студії із соціальної та політичної психології. 2013. Вип. 33 (36). С. 236–244.
3. Ковчак В. О. Дискурс як чинник суспільного здійснення людини. Гілея : зб. наук. праць. Київ, 2015. Вип. 97 (6). С. 203–207.
4. Ионов И. И. Цивилизационная самоидентификация как форма исторического сознания. Искусство и цивилизационная идентичность ; отв. ред. Н. А. Хренов. М. : Наука, 2007. С. 169–187.
5. Дискурс и дискурсивный анализ. Определения, статьи и материалы по теме. URL : <http://filologia.su/diskurs>.
6. Щербенко Е. В. Заборона учення як вихідний принцип сучасної цивілізації. Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект ; відп. ред. І. Ф. Курас. Київ : Академперіодика, 2004. С. 417–442.
7. Тэн И. Философия искусства. М. : Республика, 1996. 351 с.
8. Зонтаг С. Против интерпретации. Мысль как страсть : избр. эссе 1960–1970-х годов ; пер. с англ., сост. и коммент. Б. Дубина. М. : Русское феноменологическое общество, 1997. С. 9–18.
9. Комина Н. А. Анализ дискурса в интеракционной социолингвистике. URL : http://teneta.rinet.ru/rus/ke/komina_na_analiz_diskursa.htm.
10. Hagege C. L'Homme de paroles. P. : Folio Essais-Fayard, 1985. 406 p.
11. Ивин А. А. Основы теории аргументации. М. : Владос, 1997. 351 с.
12. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. М. : Искусство, 1979. 424 с.

Стаття надійшла до редакції 18.01.2018.

Levkulych V. Justice as a subject of a discourse and dialogue.

Background. The concepts of justice may be developed under the influence of many factors and trends. In particular, of significant importance for the substantial determination of justice is specifics of communicative environment and interpretative tools.

The **aim** of the article is to identify the resource and instrumental potential of discourse, dialogue and education to express ideas about the social phenomenon of justice.

Materials and methods. The main methods of studying justice through the prism of discourse and dialogue are systematic and comparative approaches, as well as the principle of development, which reflects the logic and patterns of evolution of representations of this subject field.

Results. According to Jürgen Habermas, discourse is a dialogue during which the disputed claims of significance are agreed upon in order to reach agreement.

Discourse in the broadest sense is a complex communicative event. Discourse is a communicative event that occurs between a speaker and a listener (observer) in the process of communicative action in a certain time, spatial, and other context.

Discourse in the narrow sense is text or conversation. The difference between discourse and text lies in the fact that discourse is an actual text and the text is an abstract grammatical structure of the pronounced.

Conclusion. Nowadays the communicative tools of discourse and dialogue are becoming more and more important for shaping public opinion. It makes it urgent to analyze their principles of action as well as the specifics and regularity of their application. Education as a sphere of activity and a social institution becomes of key importance for the popularization at the level of mass consciousness of the contextual priorities of justice, understanding of justice as an essential regulator of social relations.

Keywords: concept of justice, substantial determination, public consciousness, genesis of concepts, communicative environment, discourse, dialogue, principles of action.

REFERENCES

1. *Van Dejk T. A.* Diskurs i vlast'. Rerezentacija dominirovanija v jazyke i kommunikacii ; per. s angl. M. : Librokom, 2013. 344 s.
2. *Ivanchenko S. M.* Suspil'nyj diskurs jak sposib organizacii' informacijnogo prostoru ta formuvannja gromads'koi' dumky. Naukovi studii' iz social'noi' ta politychnoi' psihologii'. 2013. Vyp. 33 (36). S. 236–244.
3. *Kovchak V. O.* Diskurs jak chinnik suspil'nogo zdijsnennja ljudini. Gileja : zb. nauk. prac'. Kiïv, 2015. Vip. 97 (6). S. 203–207.
4. *Ionov I. I.* Civilizacionnaja samoidentifikacija kak forma istoricheskogo soznanija. Iskusstvo i civilizacionnaja identichnost' ; otv. red. N. A. Hrenov. M. : Nauka, 2007. S. 169–187.
5. *Diskurs* i diskursivnyj analiz. Opredelenija, stat'i i materialy po teme. URL : <http://filologia.su/diskurs>.
6. *Shherbenko E. V.* Zaborona uchennja jak vyhidnyj pryncyp suchasnoi' cyvilizacii'. Suchasna cyvilizacija: gumanitarnyj aspekt ; vidp. red. I. F. Kuras. Kyi'v : Akadempriodyka, 2004. S. 417–442.
7. *Tjen I.* Filosofija iskusstva. M. : Respublika, 1996. 351 s.
8. *Zontag S.* Protiv interpretacii. Mysl' kak strast' : izbr. jesse 1960–1970-h godov ; per. s angl., sost. i komment. B. Dubina. M. : Russkoe fenomenologicheskoe obshhestvo, 1997. S. 9–18.
9. *Komina N. A.* Analiz diskursa v interakcional'noj sociolingvistike. URL : http://teneta.rinet.ru/rus/ke/komina_na_analiz_diskursa.htm.
10. *Hagege C.* L'Homme de paroles. P. : Folio Essais-Fayard, 1985. 406 p.
11. *Ivin A. A.* Osnovy teorii argumentacii. M. : Vlosos, 1997. 351 s.
12. *Bahin M. M.* Jestetika slovesnogo tvorcestva. M. : Iskusstvo, 1979. 424 s.

УДК 81'373.612.2:14

ШНИЦЕР Марія, викладач кафедри філософії
Ужгородського національного університету

ОБРАЗНО–СИМВОЛІЧНА ПРИРОДА МЕТАФОРИ

Встановлено, що каузальний стержень природи метафори утворює образно-символічна складова, а її генеалогічна спорідненість з образом і символом простежується за багатьма ознаками і функціональними сферами. Досліджено вплив соціального середовища на освіту, освітню процесуальність, змістовність і покликання у контексті актуальних викликів, проблем і небезпек.

Ключові слова: сутнісна і функціональна спорідненість, смислові й структурні відносини, образ, символ, голографічне тлумачення метафор, продуктивна здатність уявлення.

Шницер М. Образно-символическая природа метафоры. Установлено, что каузальный стержень природы метафоры образует образно-символическая составляющая, а ее генеалогическое родство с образом и символом прослеживается по многим признакам и функциональным сферам. Исследовано влияние социальной среды на образование, образовательную процессуальность, содержательность и призвание в контексте актуальных вызовов, проблем и опасностей.

Ключевые слова: сущностное и функциональное родство, смысловые и структурные отношения, образ, символ, голографическое толкование метафор, продуктивная способность представления.

Постановка проблеми. Освіта – важливий елемент кожної соціокультурної системи, невід’ємний атрибут і навіть імператив суспільства, яке знаходиться в культурно-цивілізаційній фазі розвитку. Процеси в освіті є наслідком ключових, світоглядно резонансних процесів, що відбуваються в суспільстві, а цільові орієнтири освітньої системи не можуть суперечити пріоритетним намірам суспільства. Тому цілком природно, що соціокультурна дійсність (статика, чинний статус-кво), а тим більше – динаміка – здійснюють корекцію змістовно-функціонального покликання освіти: саме під впливом цього фактора відбувається смисло-цільова еволюція освітнього інструментарію.

Вплив соціального середовища на освіту, освітню процесуальність, змістовність і покликання (насамперед у контексті актуальних викликів, проблем і небезпек) є визначальним як для повсякденного функціонування освіти, так і для її еволюціонування на оглядову перспективу. Освіта впливає на індивіда не абстрактно, не "взагалі" чи "в принципі", а цілеспрямовано – для потреб певного суспільства, під

виконання тих чи інших завдань. Оскільки однією з функцій освіти є здійснення соціальної комунікації, то ключового значення набувають інструменти таких комунікативних практик, істотну вагомість серед яких мають метафора, її інструментальні ресурси, можливості й потенціал.

Сутнісна спорідненість метафори та символу полягає у відображенні одного й того ж типу зв'язків – смислових та структурних відносин між різними рівнями буття. Співвіднесення метафори з символіко-архетипічною основою психіки пояснює здатність метафори бути основою побудови картин реальності. Цей аспект виразно проілюстровано однією з найбільш впливових концепцій метафори ХХ ст., авторство якої належить Дж. Лакоффу і М. Джонсону.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З-поміж новітніх наукових здобутків у царині образно-символічної природи метафори варто виокремити статтю Л. Драголи [1], в якій осмислюється взаємозв'язок метафори з образом, символом та архетипом. Автор переконливо доводить, що ключові властивості метафори обумовлені її семіотичними особливостями: суміщенням образу та значення, категоріальним "зсувом", значеннєвою дифузністю, неможливістю буквального перефразовування, інтерпретативним плюралізмом, асоціативними підказками, апеляцією насамперед до уяви й інтуїції, а не до шаблонів *ratio*.

Д. Загайська проаналізувала змістовне співвідношення символу, метафори, алегорії, образу і знаку [2]. Істотна сутнісна ознака символу полягає в тому, що він функціонально поєднує знак та образ. Така особливість забезпечує цілісність відображення, яке досягає максимальної виразності завдяки алегорії та метафорі, чия асоціативність генерує знаково-символічну сферу з узагальнюючими властивостями й уподібненнями, необхідними для ефективного образного вираження.

Публікація П. Хуботнякової [3] присвячена дослідженню змістовної кореляції образу і символу у філософії, семіотиці та літературознавстві. Автор аргументовано доводить, що образи-символи розширюють змістовні горизонти твору, породжують ланцюг асоціацій, які дають змогу читачеві провести асоціативні паралелі невідомого з уже відомим, наявним у структурах досвіду і пам'яті. Це один з ключових механізмів теорії і практики гносеології. Завдяки йому стає можливим приріст, систематизація і порівняльний аналіз знань.

Мета статті полягає в осмисленні образно-символічної природи метафори, значущості цього фактора для функціонально-інструментального статусу метафори у сфері суспільної комунікації.

Матеріали та методи. Основу дослідження становлять методи екстраполяції, переходу від абстрактного до конкретного, аналізу та синтезу. Також використано методи каузального аналізу (зокрема, для з'ясування причинно-наслідкових зв'язків, тенденцій і перспектив

функціонування метафоричної сфери) та систематизації (для потреб структуризації та ієрархізації сукупності аспектів, що визначають функціонування метафори).

Результати дослідження. Е. Гомбріх акцентував увагу на двох якісно відмінних філософських традиціях у тлумаченні символізму: аристотелівській (раціоналістичній) та неоплатонівській (містичній), відзначаючи, що аристотелівська традиція заснована на теорії метафор і цілепокладання, яка базується на методі візуальних дефініцій. Ми дізнаємося про самотність, досліджуючи те, що з нею асоціюється. Інша традиція (неоплатонівська або містична, інтерпретація символів) стверджує, що смисл знаків не встановлюється угодою, – він прихований у ньому самому і може бути віднайдений інтерпретатором [4, с. 141].

Принципи тлумачення символізму не обмежуються аристотелівською та неоплатонівською герменевтичною традиціями: наприклад, за Ф. де Соссюром, символ – це передусім результат деякої мотивованості, а за Ч. Пірсом – конвенційності. Загалом же різнотлумачення символів складає одну з найбільш фундаментальних герменевтичних проблем, що є перманентною відтоді, як відбулося розмежування символів за семантичним навантаженням – хронологічно від самого початку символотворення.

Платон витлумачував метафору як символічне поняття, що відображає нерозривність ідеї та матерії в мисленні [5, с. 374–375]. Він дійшов висновку, що істинною є не та мінлива реальність, яка відкривається оку, а інша – невидима й непередбачувана, у формі досконалості. Для незримих, прихованих від розуму сутностей Платон знайшов у повсякденній мові відповідник – ідея, що стверджує: розум, бачить виразніше ока.

Символ – це універсальний інтерпретаційний знак: кожен феномен і закономірність, що мають місце у Всесвіті, є доступними саме завдяки символам. Про "тотальність символу творчості" переконливо писала С. Лангер (Langer S. *Philosophy in New Key*. N.Y., 1942; *Feeling and Form*. N.Y., 1953; *Problems of Art*. N.Y., 1957). Вона вбачала в процесах символізації емоційно-спонтанний вияв людської природи, що інстинктивно утверджується в самодостатності символічних репрезентацій. Однак слід враховувати зауваження Т. Буркхардта: якщо недосконала форма ще може слугувати символом, то ілюзії і симулякри практично не володіють символічним потенціалом [6, с. 194].

У контексті потреб пізнавальної функції символ використовується для класифікації об'єктів, оперування об'єктами за аналогією тощо. З метою забезпечення емотивної функції він відображає стан душі того, хто його використовує. В контексті орективної функції символ постає збудником почуттів і бажань. Реалізуючи магічну функцію, він активує, спонукає до активності визначальні для життєдіяльності сили [7, с. 37–38].

Істотний аспект понятійного розмежування між символом та відображенням з'ясував О. Лосєв, влучно зауваживши, що кожен символ речі так чи інакше є її відображенням, однак аж ніяк не кожне відображення речі є її символом. Наприклад, стіна відбиває кинутий у неї гумовий м'яч, а дзеркальна поверхня відображає промінь світла, проте ні м'яч, ні промінь світла не є символами. Так само фізіологічні рефлексії, будучи де-факто відображеннями, не містять жодного символічного навантаження. Визначальний смисловий маркер символу полягає в тому, що він є чимось змістовно, спонукально й асоціативно більшим, ніж тривіальне відображення: він завжди виходить за межі безпосереднього змісту того предмета, який відображає [8, с. 257].

На численних емпіричних прикладах П. Рікер довів: семантично символ влаштований таким чином, що його буквальный смисл не має значення, оскільки слугує прологом до смислу додаткового, комплексного, поліаспектного, контекстуального [9, с. 39]. Розвиваючи цю тезу, О. Лосєв наводить приклад трійки у Гоголя, що є одним з найбільш упізнаваних символів Росії, позаяк віддзеркалює потенціал, психотип і чесноти цієї країни, а тому є не просто поетичним образом, а саме символом [8, с. 258].

Найбільш стислою і сутнісно бездоганною варто визнати дефініцію символу, зроблену П. Флоренським: це буття, яке в змістовному та інтенційно-спонукальному сенсі є більшим за самого себе [10, с. 287]. Розлоге тлумачення цієї тези надав К. Г. Юнг: символом коректно номінувати річ або образ, який, крім свого звичного, буквального значення, володіє ще й значенням додатковим, яке, по-перше, виходить за межі значення прямого, а по-друге, не піддається вичерпному визначенню або поясненню [11, с. 15]. Один з учнів Юнга переформулював цю тезу в такий спосіб: символ – це об'єкт відомого нам світу, який перекидає асоціативно-аналоговий місток до світу невідомого; це спроба виразити невідоме засобом відомого [12, с. 262].

Раціональне осмислення принципів дії символічної сфери здебільшого позначене багатьма труднощами. Втім, не надто тісна взаємодія зі сферою *ratio* не повинна ставати на заваді вивченню й ефективному використанню символів, оскільки нехтування ними є більш негативним, ніж можливість формально-логічної розбалансованості якогось із тлумачень. К. Г. Юнг мав рацію: деградація духовно-світоглядного стрижня сучасного суспільства є значною мірою результатом ігнорування та профанування символічних глибин культури, які культивувалися й успадковувалися впродовж тисячоліть [13, с. 92].

Ця думка отримала розвиток у М. П. Холла, який переконливо проілюстрував концептуальне положення про інструментально-ресурсний потенціал покликання символів, за допомогою яких люди намагалися повідомити один одному дещо таке, що перевершує суто вербальні можливості. Не випадково містерії обрали символізм як

значно більш винахідливий і дієвий засіб трансляції трансцендентного знання [14, с. 43–44].

За К. Г. Юнгом, символ є способом, засобом аналогії пролити світло на те, що досі належало до сфери невідомого чи нездійсненого [15, с. 287]. Заслуговує на увагу й аргументація Х. Захса та О. Ранка, згідно з якою феномен творення символів набуває ознак події, що має переважно репресивну природу, віддзеркалюючи редукцію, зниження рівня мислення до образного рівня внаслідок неможливості прийнятної адаптації до реальних подій.

У перекладі зі старогрецької слово символ означає поєднувати, пов'язувати. Ці первісні уявлення про смислове навантаження будь-якого конкретного символу зокрема і символіки взагалі вочевидь були найбільш автентичними й адекватними глибинному призначенню символіки як такої. Символи – найвпливовіші посередники між людиною та світом: як виразно проілюстрував А. Бєлий, сенс нашого буття розкривається в ієрархії символічних форм пізнання та творчості [16, с. 132].

Природа метафори достеменно символічна – варто хоча б узяти до уваги, що слово "метафора" буквально означає "перенесення". До цієї процедури вдається, зокрема, художник для посилення свого завдання, здійснюючи миттєве зміщення ракурсів бачення речі, "переносячи" річ з одного ракурсу в інший – як правило, несподіваний і деколи здавалося б навіть абсурдний. Зрештою, сама мова *de facto* є символічним засобом порозуміння, а будь-яка символічна форма (понятійний світ пізнання чи образний світ мови, міфу, мистецтва), за влучним висловом Й. Гете, це "синтез світу та духу".

Однією з фундаментальних проблем філософії є проблема образу. Вивчення механізмів формування образу навколишньої дійсності в свідомості людини, його змісту, функцій, ролі в життєдіяльності має виняткове значення для з'ясування причинно-наслідкових зв'язків і закономірностей становлення світогляду, виникнення ідей, ціннісних пріоритетів і цілепокладаючих орієнтирів. Розробка зазначеної проблематики особливо важлива для забезпечення навчання і виховання, проектування діяльності й соціального управління.

Образ вичерпується фазою, коли на нього дивляться, тоді як символ виходить за ці межі й перегукується з ним лише аспектом своєї чуттєвої явленості. Наприклад, коли геометр креслить на дошці геометричні фігури, то очевидно, що, дивлячись на них, він бачить не конкретні "тут-і-тепер" лінії і крапки, а лінію як таку, крапку як таку. Образи, накреслені на дошці, є для нього лише "способом сходження" до ідеї; іншого значення вони не мають. Якщо з дошки стерти ці образи, то стертою виявляється не ідея, а лише умова її видимості, явленості. Стирається чуттєва явленість ідеї; сама ідея такій езекуції не підлягає. Те, що не "стирається", власне, й складає нередукованість символу в образ.

Метафора функціонує як голографічне явище; це – результат взаємодії різних смислів. Саме голографічна природа метафори забезпечує її здатність породжувати образи й асоціації. Голографічна модель метафори представляє її як один з існуючих способів запису інформації, що протистоїть традиційному цифровому методу. Розуміння метафори як голографічного явища здатне також забезпечити зв'язок її філософського осмислення з її трактуванням у нейропсихології. Голографічна модель, що репрезентує метафору як результат інтерференції (взаємодії) хвильових фронтів, може також слугувати узагальнюючою концепцією відносно теорій взаємодії, що посідають лідируючі позиції в лінгвістичній філософії ХХ ст.

Голографічне тлумачення метафор уподібнює їх образам, які покладено в основу людської свідомості й усієї людської культури. Здатність уявити проблему в образній формі істотно полегшує пошук очікуваного результату. Загалом функціонування метафор базується на продуктивній здатності уявлення як спільній генеалогічній основі чуттєвості та розуму.

Голографічна природа метафор перекидає місток спорідненості фундаментальним архетипічним образам, які закладено в основі людської свідомості й усієї соціокультурної дійсності. Проблема образу має історію спроб свого розв'язання, що починається з учення про ейдоси Демокріта (близько 460–370 до н. е.) і трактату "Про душу" Аристотеля (384–322 до н. е.). Особливе значення для розуміння сутності образу мала теорія відображення. Проблеми образу розроблювалися Е. Ільєнковим, Б. Ананьєвим, О. Леонтьєвим, С. Рубінштейном та ін.

Мова – це так чи інакше деякий образ світу. Втім, не лише образ: мова цілком може бути й метафорою, синонімом, омонімом, кольором, звуком і навіть запахом – практично будь-яким інтегралом якості. Апогей дискурсу з приводу співвідношення думки та образу припав на кінець ХVІІІ – початок ХІХ ст.: якщо Й. Гьоррес наполягав на необхідності цілковитого злиття думки й образу, то Ф. Шиллер у статті "Про необхідні межі прекрасного, особливо під час з'ясування філософських істин" (журнал "Орри", 1795), обґрунтував діаметрально протилежну точку зору: рафінований зміст думки необхідно рішуче відмежовувати від образу – будь-яких конотативних нашарувань.

На перший погляд, це дещо алогічно, але люди надають більшого значення словам, ніж реальності, яку ті покликані зобразити. Більше того, слова часто постають різновидом своєрідного магічного заклинання, засобом якого людина навіть сучасної (а не магічної чи міфологічної) культури намагається вплинути на реальність. Згідно з О. Лосєвим, епіцентр міфологічної інтерпретації мови знаходиться навіть не в окремому слові, а в імені: саме ім'я речі позиціонується чимось таким, що нерозривно пов'язане із самою річчю, є її невід'ємною складовою. Ім'я не існує поза річчю: здійснюючи певні операції

над іменем, ми неухильно впливаємо на річ. На принциповій взаємозамінюваності імені та речі ґрунтується вся словесна магія [17, с. 10–11].

Г. Марсель не розминувся з істиною: подібно до людей і речей, слова втомлюються і зношуються, тому на певному етапі генезису виникає об'єктивна й закономірна потреба їх заміни [18, с. 405]. Ця особливість і водночас закономірність стосується будь-якого слова чи категорії слів – і метафора не є винятком із загального правила.

Між словом та образом існує складна ієрархічна залежність. Завдяки слову образ має двоїсту природу. У процесі пізнання він є, по-перше, результатом безпосереднього впливу об'єктів на органи чуття; по-друге, продуктом соціального досвіду, акумульованого в слові. У слові образ стає узагальненим, категоріальним, осмисленим.

Три поняття – мовна структура, використання мови та соціальна група є підґрунтям теорії вербальної комунікації Дж. Гамперца і сформульованої ним уже класичної дефініції мовного співтовариства – сукупності індивідів, яким притаманна регулярна взаємодія на підставі використання певного обсягу мовних знаків. Члени такої ойкумени відрізняються від інших груп відмінностями використання мови [19, с. 57].

Як аргументовано зазначав Е. Ільєнков, ідеальне – це суб'єктивний образ реального, тобто відображення дійсності у формі свідомості й воління людини [20, с. 219]. З таким змістовним акцентом перегукується інша світоглядна формула Е. Ільєнкова: ідеальне є лише формою (способом, образом) діяльності людини як суспільної істоти, спрямованої на зовнішній світ [20, с. 187].

На переконання В. Тютіна, образ апіорі й апостеріорі ідеальний, позаяк у ньому відсутня навіть дешифрація речовини предмета, немає нервового субстрату (мозку), його зміст є суб'єктивним внутрішнім світом людини. Суб'єкт не лише формує образи, а й керується ними на рівні поведінкових автоматизмів і стереотипів, тобто за посередництва суб'єктивної ідеальної форми відбувається вираження об'єктивного змісту дійсності [21, с. 4–5].

Разом з тим, ідеальний образ є також матеріальним, оскільки: його джерело – результат взаємодії матеріальних речей з рецепторним апаратом; його спосіб існування – матеріальні процеси, стани відображувального апарату (органів почуттів, рецепторів, мозку) і всього організму суб'єкта; виконуючи функцію регулятора дій суб'єкта, він забезпечує ті чи інші рухи тіла, за допомогою яких суб'єкт взаємодіє із зовнішнім світом, чинить необхідний вплив [21, с. 5–6].

Образ є системним об'єктом, складним, хоч і полікомпонентним, але цілісним функціональним утворенням. Зрештою, це – лише формальний аспект образу, який для адекватності потребує наповнення психологічним змістом. Образ є комплексом, який складається з системи взаємодіючих компонентів. Основним його компонентом є концептуальна модель [22, с. 22] як системоутворюючий фактор образу. Концептуальна модель – базальний компонент, глобальний образ, що містить усі знання про об'єкт, включаючи мотиви, цільові орієнтири, аксіологічні пріоритети тощо.

На основі концептуальної моделі вибудовується образ – мета. Як відзначає Б. Ломов, образ – це мета дій, ідеальний або уявний її результат: те, чого немає ще реально, але що треба отримати в результаті діяльності [23, с. 38]. Образне мислення – це не що інше, як конструювання образу середовища, при якому модель розвивається швидше, ніж середовище, а також передбачення, що середовище діятиме згідно з моделлю. Перший крок у розв'язанні проблеми – це побудова моделі або образу, істотних ознак середовища [24, с. 245].

Висновки. Образно-символічна природа метафори постає своєрідним ключем до розуміння особливостей і закономірностей функціонально-інструментального статусу метафори в сфері суспільної комунікації. Фактично метафора віддзеркалює генезис становлення за елевационістським принципом: від образу до символу і від символу до метафори. Така особливість пояснює феномен поширеності й популярності метафор: попри складний смисловий рельєф і непрості принципи дії метафори є доволі популярними інтерпретаційними і комунікативними засобами з тієї причини, що масова свідомість має в своєму розпорядженні своєрідний дидактичний пролог у практику застосування метафор у вигляді знаків, образів і символів.

Істотна функціонально-інструментальна особливість продуктивної здатності уявлення полягає в тому, що вона є спільною генеалогічною основою чуттєвості та розуму. Загалом образне мислення обумовлене самою багатоманітністю навколишнього світу. Акт художньої творчості не є монологом автора із самим собою: це діалог із навколишнім світом з надією на те, щоб бути кимось почутим і зрозумілим, побаченим і відчутим, сприйнятим і усвідомленим. Художник буде зрозумілим лише тоді, коли мова використаних ним образів і художніх прийомів усвідомлена співрозмовником.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Драгола Л. В. Взаємозв'язок метафори з образом, символом та архетипом. Наук. часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. 2014. Вип. 40. С. 103–107. Серія 12 : Психологічні науки.
2. Загайська Д. Л. Співвідношення символу та метафори, алегорії, образу, знаку як засобів художньої виразності. Вісн. ХДАДМ. 2016. Вип. 40. С. 17–23.
3. Хуботнякова П. С. Кореляція понять "образ", "символ" та "образ-символ" у сучасній лінгвістичній парадигмі (на прикладах творів Френка Перетті). Вісн. КНЛУ. Т. 18. № 2. 2015. С. 190–194. Серія Філологія.
4. Гомбріх Э. Символические образы. Вопросы философии. 2001. № 7. С. 138–149.
5. Лосев А. Ф. История античной эстетики. Высокая классика. М. : Искусство, 1974. 550 с.
6. Буркхардт Т. Сакральное искусство Востока и Запада. Принципы и методы ; пер. с англ. Н. П. Локман. М. : Алетея, 1999. 216 с.
7. Ивин А. Л. Социальные символы в структуре научных теорий. Философские проблемы истории логики и методологии науки. М., 1986. С. 36–40.
8. Лосев А. Ф. Логика символа. Философия. Мифология. Культура. М. : Политиздат, 1991. 525 с.

9. Рикёр П. Конфликт интерпретаций. Очерки о герменевтике ; пер. с фр. И. С. Вдовина. М. : Канон-Пресс-Ц : Кучково поле, 1995. 287 с.
10. Флоренский П. А. У водоразделов мысли. Соч. в 3-х т. М. : Правда, 1990. Т. 2. 417 с.
11. Юнг К. Г., Франц фон М. Л., Хенденсон Д. Л., Якоби И., Яффе А. К вопросу о подсознании. Человек и его символы. М. : Серебряные нити, 1997. С. 3–64.
12. Яффе А. Символы в изобразительном искусстве. Человек и его символы. М. : Серебряные нити, 1997. С. 257–274.
13. Юнг К. Г. Человек и его символы. М. : Серебряные нити, 1997. 368 с.
14. Холл М. П. Энциклопедическое изложение масонской, герметической, каббалистической и розенкрейцеровской символической философии ; пер. с англ. В. В. Целищева. Новосибирск : Наука ; М. : КСП, 1997. 732 с.
15. Jung C. G. The Structure of the Unconscious. Collected Works. Vol. 7. Princeton : Routledge & Kegan Paul, 1957. 372 p.
16. Бельй А. Критика. Эстетика. Теория символизма : в 2-х т. Т. 1. Вступ. ст., сост. А. Л. Казин, коммент. А. Л. Казин, Н. В. Кудряшева. М. : Искусство, 1994. 572 с.
17. Античные теории языка и стиля. СПб. : Алетейя, 1996. 362 с.
18. Марсель Г. К трагической мудрости и за ее пределы ; пер. с фр. В. В. Бибикина. Проблемы человека в западной философии. М. : Прогресс, 1988. С. 404–419.
19. Gumperz J. J. Language and Social Identity. Cambridge, UK : Cambridge University Press, 1982. 288 p.
20. Ильенков Э. В. Диалектическая логика. М. : Политиздат, 1974. 271 с.
21. Тюхтин В. С. О природе образа. М. : Высшая школа, 1963. 124 с.
22. Завалова Н. Д., Ломов Б. Ф., Пономаренко В. А. Образ в системе психической регуляции деятельности. М. : Наука, 1986. 174 с.
23. Завалова Н. Д., Пономаренко В. А. Структура и содержание психического образа как механизма внутренней регуляции предметных действий. Психологический журн. Т. 1. 1980. № 2. С. 37–50.
24. Гирц К. Интерпретация культур ; пер. с англ. М. : Рос. полит. энциклопедия (РОССПЭН), 2004. 560 с.

Стаття надійшла до редакції 18.01.2018.

Shnizer M. Imaginative and symbolic nature of metaphor.

Background. *The metaphor is essentially and functionally connected with a symbol. It reflects the same type of connections as symbols do: the conceptual and structural relations between different levels of existence. If a sign is always smaller than the concept represented, a symbol contains more than its obvious meaning.*

The aim of the article is to outline the figurative and symbolic nature of the metaphor and its articulation, and to spread it at the level of social consciousness by means of education.

Materials and methods. *The main methods for this study are methods of extrapolation, transition from abstract to concrete, analysis and synthesis.*

Results. *In the field of education, there is a stereotypical notion of a metaphor as a kind of linguistic decoration, an aesthetic, artistic and symbolic complement to the content of phenomena and processes. This representation is an incorrect simplification, so it needs to be corrected in the form of defining the real functional and instrumental capabilities of the metaphor.*

Conclusion. *The holographic interpretation of metaphors compares them with the images living in the human mind and the whole human culture. The capability of presenting*

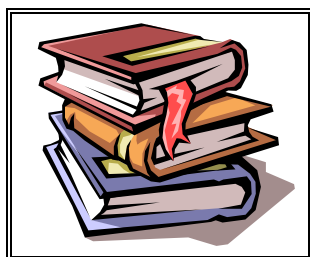
a problem as image facilitates greatly the search of the expected result. In general, the functioning of metaphors is based on the productive capacity of presentation as common genealogic basis of emotions and ratio.

A promising direction is the research approach to the relationship between metaphor and symbols and archetypes as holographic phenomena of a larger scale.

Keywords: substantial and functional relationship, conceptual and structural relations, image, symbol, holographic interpretation of metaphor, productive capability of imagination.

REFERENCES

1. Dragola L. V. Vzájemstv'jazok metafory z obrazom, symvolom ta arhetypom. Nauk. chasopys NPU imeni M. P. Dragomanova. 2014. Vyp. 40. S. 103–107. Serija 12 : Psihologichni nauky.
2. Zagajs'ka D. L. Spivvidnoshennja symvolu ta metafory, alegorii', obrazu, znaku jak zasobiv hudozhn'oi' vyraznosti. Visn. HDADM. 2016. Vyp. 40. S. 17–23.
3. Hubotnjakova P. S. Koreljacija ponjat' "obraz", "symvol" ta "obraz-symvol" u suchasnij lingvistychnij paradygmi (na prykladah tvoriv Frenka Peretti). Visn. KNLU. T. 18. № 2. 2015. S. 190–194. Serija Filologija.
4. Gombrih Je. Simvolicheskie obrazy. Voprosy filosofii. 2001. № 7. S. 138–149.
5. Losev A. F. Istorija antichnoj jestetiki. Vysokaja klassika. M. : Iskusstvo, 1974. 550 s.
6. Burkhardt T. Sakral'noe iskusstvo Vostoka i Zapada. Principy i metody ; per. s angl. N. P. Lokman. M. : Aleteja, 1999. 216 s.
7. Ivin A. L. Social'nye simvoly v strukture nauchnyh teorij. Filosofskie problemy istorii logiki i metodologii nauki. M., 1986. S. 36–40.
8. Losev A. F. Logika simvola. Filosofija. Mifologija. Kul'tura. M. : Politizdat, 1991. 525 s.
9. Rikjor P. Konflikt interpretacij. Oчерki o germenevtike ; per. s fr. I. S. Vdovina. M. : Kanon-Press-C : Kuchkovo pole, 1995. 287 s.
10. Florenskij P. A. U vodorazdelov mysli. Soch. v 3-h t. M. : Pravda, 1990. T. 2. 417 s.
11. Jung K. G., Franc fon M. L. , Hendenson D. L. , Jakobi I. , Jaffe A. K voprosu o podsoznanii. Chelovek i ego simvoly. M. : Serebrjanye niti, 1997. S. 3–64.
12. Jaffe A. Simvoly v izobrazitel'nom iskusstve. Chelovek i ego simvoly. M. : Serebrjanye niti, 1997. S. 257–274.
13. Jung K. G. Chelovek i ego simvoly. M. : Serebrjanye niti, 1997. 368 s.
14. Holl M. P. Jenciklopedicheskoe izlozhenie masonskoj, germeticheskij, kabbalisticheskij i rozenkrejcerovskoj simvolicheskij filosofii ; per. s angl. V. V. Celishheva. Novosibirsk : Nauka ; M. : KSP, 1997. 732 s.
15. Jung C. G. The Structure of the Unconscious. Collected Works. Vol. 7. Princeton : Routledge & Kegan Paul, 1957. 372 p.
16. Belyj A. Kritika. Jestetika. Teorija simvolizma : v 2-h t. T. 1. Vstup. st., sost. A. L. Kazin, komment. A. L. Kazin, N. V. Kudrjasheva. M. : Iskusstvo, 1994. 572 s.
17. Antichnye teorii jazyka i stilja. SPb. : Aleteja, 1996. 362 s.
18. Marsel' G. K tragicheskij mudrosti i za ee predely ; per. s fr. V. V. Bibihina. Problemy cheloveka v zapadnoj filosofii. M. : Progress, 1988. S. 404–419.
19. Gumperz J. J. Language and Social Identity. Cambridge, UK : Cambridge University Press, 1982. 288 p.
20. Il'enkov Je. V. Dialekticheskaja logika. M. : Politizdat, 1974. 271 s.
21. Tjuhtin V. S. O prirode obraza. M. : Vysshaja shkola, 1963. 124 s.
22. Zavalova N. D., Lomov B. F., Ponomarenko V. A. Obraz v sisteme psihicheskij reguljaciji dejatel'nosti. M. : Nauka, 1986. 174 s.
23. Zavalova N. D., Ponomarenko V. A. Struktura i sodержanie psihicheskogo obraza kak mehanizma vnutrennej reguljaciji predmetnyh dejstvij. Psihologicheskij zhurn. T. 1. 1980. № 2. C. 37–50.
24. Girc K. Interpretacija kul'tur ; per. s angl. M. : Ros. polit. jenciklopedija (ROSSPJeN), 2004. 560 s.

ФІЛОСОФСЬКО- КУЛЬТУРНІ ЦІННОСТІ ОСОБИСТОСТІ

УДК 316.455:159.923.2-021.414

КРАВЧЕНКО Алла, д. філос. н., професор кафедри філософських та соціальних наук Київського національного торговельно-економічного університету

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У ТРАНСФОРМАЦІЯХ ІДЕНТИЧНОСТІ: ЦІННІСНИЙ АСПЕКТ

Розглянуто проблему відповідальності в контексті "нелінійних" процесів розвитку сучасного соціокультурного життя. Обґрунтовано взаємозв'язок відповідальності з ідентичністю особистості, які обумовлюють її самопізнання. Проаналізовано особливості відповідальності в "суспільстві споживання", що створює нові смисли і нову систему цінностей.

Ключові слова: соціальна відповідальність, сенс, ідентичність, цінність, споживання, особистість.

Кравченко А. Ответственность в трансформациях идентичности: ценностный аспект. Рассмотрена проблема ответственности в контексте "нелинейных" процессов развития современной социокультурной жизни. Обоснована взаимосвязь ответственности с идентичностью личности, обуславливающих ее самопознание. Проанализированы особенности ответственности в "обществе потребления", создающем новые смыслы и новую систему ценностей.

Ключевые слова: социальная ответственность, смысл, идентичность, ценность, потребление, личность.

Постановка проблеми. Розвиток сучасної цивілізації визначають як перехід до епохи "пост": постіндустріального, постекономічного суспільства, постцивілізації, постлюдини тощо. Ця ситуація зумовила характерні риси нашої соціально-культурної, економічної, політичної дійсності. Причому зміни в одній зі сфер обов'язково приводять до відповідних трансформацій в інших. У контексті такої методологічної перспективи не коректно нав'язувати складним процесам соціальної самоорганізації "лінійну" спрямованість. Адже процеси, які відбуваються в культурі, політиці, гуманітарній сфері загалом зумовлюють "траєкторію" розвитку економіки і навпаки. На цьому тлі відбувається зміна ціннісних орієнтирів які, в свою чергу, призводять до транс-

© Кравченко А., 2018

98

ISSN 1727-9313. ВІСНИК КНТЕУ. 2018. № 1

формаційних процесів самоідентифікації кожної окремої особистості, зміни світоглядних уявлень та уподобань. Аналіз та розуміння подібних перетворень, що мають синергетичний характер, дадуть змогу зорієнтуватись в сучасному хаосі біполярних суджень та уявлень, сфокусуватись на вирішенні тих проблем, які не будуть йти в розріз із ціннісними уявленнями особистості, що й визначатиме ступінь відповідальності особи за дії чи бездіяльність. Тому питання соціальної відповідальності в епоху трансформаційних перетворень, яку ми ідентифікуємо як "пост", цікавить дослідників у галузях політології, психології, соціології, філософії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поняттю "відповідальність" як загальнонауковій категорії та моральному імперативу присвячені праці Х. Арендт, І. Вітковської, Г. Йонаса, М. Кириченка, К. Муздибаєва та ін. Так, зокрема, у працях Х. Арендт аналізується роль політичної відповідальності в теорії судження, розглядаються питання колективної відповідальності та відмінність моральної відповідальності від релігійного поняття вини [1]. М. Кириченко розглядає формування соціальної відповідальності в управлінні [2]. Соціальна відповідальність бізнесу досліджується у наукових доробках фахівців у галузях управління та економіки, серед яких представлені праці вітчизняних науковців Л. Бухаріної [3], А. Колота [4], Н. Косар [5] та ін. Проблеми формування особистісної ідентифікації вивчали Е. Фромм, Е. Сміт, Е. Еріксон, М. Остапенко, Л. Нагорна, О. Резнік та ін. Останні дослідження українських вчених присвячені різним аспектам самоідентифікації особистості, серед яких: самоідентифікація у віртуальному просторі (Н. Стратонова) [6], соціальні прояви самоідентифікації (В. Богаченко, О. Лісовий, М. Остапенко, Г. Хоружий,) [7–10], особливості національної самоідентифікації (А. Кісельова, Т. Полковенко) [11; 12].

Попри велику кількість публікацій, присвячених різноманітним аспектам відповідальності, подальшого розгляду потребують питання формування нових проявів відповідальності у світлі формування постмодерних ціннісних орієнтацій особистості, що призводить до трансформації її ідентичності.

Метою статті є спроба охарактеризувати формування нових проявів відповідальності на тлі зміни ціннісних орієнтацій особистості в умовах постмодерного простору та особистісного самовизначення в цьому просторі.

Матеріали та методи. Методологічну основу дослідження становлять загальнонаукові принципи пізнання соціокультурних явищ, які відображають історико-філософські, соціально-психологічні, культурологічні аспекти інтерпретації проблеми та підпорядковані системно-структурному, синергетичному і контамінаційному методам пізнання.

Результати дослідження. Ціннісні аспекти ідентифікації особистості стають основоположним критерієм у визначенні її місця

в соціальному середовищі. Виходячи з феноменологічної концепції К. Роджерса, фундаментальним поняттям якої є "Я-концепція", особистість формується зі сприйняття себе і своїх взаємин з іншими людьми, а також з цінностей "Я". Першорядним стрижнем функціонування особистості є тенденція до самоактуалізації. Свобода самовизначення, самоідентифікація закладена в людській природі та виявляється через потребу реалізувати свої природні потенційні можливості.

Прискорення соціально-культурних трансформацій веде до зміни цілісності сприйняття людиною полікультурного простору як чогось сталого та стабільного, що в свою чергу призводить до постійної трансформації елементів самореалізації та власного самовизначення. "Занурення соціальної системи у простір "космохаоса", – на думку М. Ліпіна, – загострює проблему самоідентичності. Величезні швидкості соціально-культурних трансформацій безпосередньо зачіпають становище людини. Швидкість та інновації розгортаються не тільки на "зовні", вони вирують і "всередині" людини. Хаос втягує людину в поле свого тяжіння, що сприяє розпаду цілісності особистості на множинність мінливих ролей" [13, с. 82–83]. Вдалиий пошук себе в такому хаосі стає можливим лише завдяки особистісним позитивним ціннісним орієнтирам та відповідальності в процесі самореалізації індивіда.

Сучасні трансформаційні процеси, тенденції глобалізації, швидкий розвиток новітніх технологій, що змінили устої комунікативних систем та світоглядні орієнтири соціуму, нестабільність економічного та політичного розвитку, поява нових соціальних інститутів призвели до загострення процесу самоідентифікації та розмежування її на рівні та напрямки. Так, за Е. Гідденсом [14], серед рівнів самоідентифікації можна виділити індивідуальний (передбачає унікальність особистості з притаманними лише їй рисами та характеристиками) та соціальний (ідентифікація себе через усвідомлення своєї належності до різних соціальних груп та прийняття їх ціннісних та світоглядних орієнтирів), а за напрямками визначити національну, етнічну, культурну та інші самоідентифікації.

Соціальний рівень самоідентифікації не є статичним. Особа, перебуваючи в суспільстві, яке змінюється, здатна змінюватись сама, а, відтак, змінювати сприйняття власного "Я". Отже, можна говорити про "соціальну мобільність", коли індивід або соціальний об'єкт переходить з однієї соціальної позиції в іншу. Такий перехід може бути як висхідний, так і низхідний, тобто перехід на більш високу або більш низьку соціальну позицію. Подібні процеси відбуваються на рівні не лише індивіда, а й соціальних груп, коли деградація групи веде до пониження її соціального статусу або навіть руйнації її соціальної єдності. На думку П. Сорокіна, така соціальна циркуляція індивідів і їх розподіл здійснюються не з волі випадку, а мають характер

необхідності і строго контролюються різноманітними інститутами, які загалом складають величезний комплекс механізмів, які контролюють весь процес соціального тестування, селекції і розподілу індивідів усередині соціального агрегату [15, с. 422]. Тож можна стверджувати, що трансформаційні процеси в суспільстві безпосередньо впливають на формування особистості та її самоідентифікацію. Вберегтись від негативних впливів цивілізаційних викликів можливо за наявності чітких позитивних ціннісних орієнтирів.

Зміст епохи задає сенс або ідею існування кожного окремого індивіда. У "дзеркалі" свого часу людина впізнає себе і, відповідно, в історичних персоналіях ми відшукуємо ознаки певної соціально-культурної ситуації. Таким чином, знання і пізнання ідей нашого часу невід'ємні від процесу самопізнання. Відповідальне існування можливо лише остільки, оскільки людина реагує на цей виклик епохи, який звучить у багатьох голосах у вимозі "Пізнай себе!" [16, с. 32]. Міра відповідності призову епохи знайти свою конкретно-історичну сутність визначає міру соціальної відповідальності людини.

У контексті пошуку власної ідентичності можна вести мову про відповідальність, а не про елементарне пристосування індивіда до вимог існуючої реальності. Адже "вимоги епохи" і "вимоги практичного життя" далеко не тотожні речі. Перша вписана в загальноісторичний розвиток людства, і тому розкривається як свобода, а друга є адаптацією до імперативів навколишнього середовища. В одному випадку ідентичність є передумовою і кінцевою метою, в іншому, ідентичність редукується до соціальної ролі, з якою "зживається" індивід.

Трансформації ціннісного простору обумовлені переходом соціального буття від "лінійних" і відносно простих схем організації до надскладних і неврегульованих структур. Новоевропейський суб'єкт виникає на тлі позбавлення ознак суб'єктності навколишнього світу. Властиве класичній науці світорозуміння руйнується разом з тим "простим" і "зрозумілим" соціальним світом в кінці XIX – початку XX ст. Подібно до того, як в математичну впорядкованість класичної науки входять нові знання, так і соціальне буття відкриває в своїй основі неупорядкованість, мінливість. Стабільність і традиційність поступаються місцем мінливості та перманентній кризі. Ці процеси зустрічаються як в економічній, так і соціально-політичній сферах. Трансформація фундаментальних принципів європейської культури, яка почалася на початку минулого століття, відбувається і сьогодні. Тому одним з істотних визначень нашого часу є "поточна сучасність" [17, с. 232–238].

Плинність, невизначеність і складність світу, розглянута в контексті людського життя, розкривається як основа для "страху" і "тривоги". Проблемність ідентичності в такому випадку є однією з найважливіших характеристик сучасності. За З. Бауманом, незавер-

шеність ідентичності та індивідуальна відповідальність за усунення цієї незавершеності нерозривно пов'язані з усіма іншими аспектами модернити [17, с. 181]. Сьогодні ситуація ускладнюється ще й тим, що можливість вибрати власну ідентичність стикається з постійною трансформацією соціальних ролей, в межах яких вона могла б конституюватися. Відбувається швидка зміна "соціальних ніш", які б могла зайняти людина. Тому ідентичність перестає бути чимось раз і назавжди визначеним. Індивід може кілька разів змінювати свою ідентичність відповідно до змін у навколишньому соціально-культурному і економічному просторі.

Таким чином, відповідальність перед іншими людьми, які співіснують і співпрацюють разом зі мною, є важливим фактором ідентифікації. Ідентичність не є приватною справою, вона вимагає визнання. Так само і пробачити нас може тільки інша людина, з якою ми реально пов'язані даною обіцянкою. Обіцянка, дана мною самому собі, і прощення, забезпечене мною собі ж, так само необов'язкові, як жести перед дзеркалом, зазначала Х. Арентс [18, с. 314].

Дійсно відповідальним може бути тільки самовідданий індивід. В іншому випадку він визнається таким, який не може нести відповідальність, тобто безвідповідальним. Однак у сучасному суспільстві людина змушена виконувати кілька соціальних ролей одночасно – при тому, що вони також змінюються. Те, за що він відповідальний в одному випадку, в іншому залишається поза межами його відповідальності. Так само і суспільство вимагає від різних соціальних ролей різні способи поведінки, які також не задані раз і назавжди. Людська ідентичність вимальовується як еkleктична сукупність, калейдоскоп або випадкова "колекція". Ідентичність – культурна або особистісна – передбачає акти колекціонування, тобто побудову із зібраного довільних систем цінностей і смислів [19, с. 60]. Таким чином, ідентичність людини виявляється взаємопов'язаною з проблемою оволодіння самим собою.

У результаті соціально-економічних трансформацій одним з найважливіших способів конституювання ідентичності виступає споживання. Тобто людина реалізує себе не стільки у вчинках, скільки в придбаних речах. Сучасна модель споживання спрямована на те, щоб допомогти людині придбати корисну річ. Її головним завданням є змусити людину виявляти себе в речах. За допомогою останніх індивіди "виділяються серед натовпу" [20, с. 297]. Отже, проблема визнання власної ідентичності вирішується через річ, яка перетворюється в символ і сенс.

У результаті "трудова етика" поступається місцем "етиці споживання". Виникає ситуація, коли людина змушена все більше працювати для того, щоб задовольняти зростаючі "потреби споживання". Однак "голод" споживання ніколи не може бути остаточно задо-

волений. "Суспільство споживання" виявляється суспільством постійної потреби. Але зростаюче споживання – це ознака не багатства, а бідності, воно поєднується із занепокоєнням, бідністю і виснажливою працею. Саме методичні, дисципліновані зусилля, що ведуть до досягнення досконалості в сфері технічної праці, знищують всі надії, які пов'язують у певних колах з цим процесом (Ф. Г. Юнгер) [21, с. 38].

Як відомо, "трудова етика" зароджується в горизонті проблем "вічності" і "трансцендентного". Вона пов'язувала людину з чимось таким, що виходило за межі сьогодення. Але "етика споживання" стосується виключно "тут" і "тепер". Річ створюється для того, щоб незабаром поступитися місцем новим речам. Динамічність і плинність сучасності знаходить своє відображення в швидкоплинності існування речей. Основну роль відіграє не їх реальна наявність, а знаковий характер. Оскільки ідентичність у сучасному "суспільстві споживання" вимагає постійного підтвердження, в режимі збільшення темпу життя, час перестає бути "людським часом", оскільки, стаючи засобом досягнення зовнішнього результату, він перетворюється в "мертвий час", який людина споживає як щось відсторонене від себе. По суті, це процес перетворення людини і часу його життя в ресурс. Йдеться про те, що "суспільство споживання" робить предметом споживання все, включаючи саму людину.

Споживання не заповнює внутрішній зміст (порожнечу) людської ідентичності. Свого часу М. Гайдеггер відзначав: споживання всіх матеріалів, включаючи сировину "людина", для технічного виробництва необмеженої можливості виготовлення всього невидимо обумовлено повною порожнечою, в якій зважено суще, матеріал для "дійсного" [22, с. 190]. Зазначена "порожнеча" особливо гостро виявляється в так званих "прикордонних ситуаціях", коли стає очевидним, що ніяке споживання не здатне задовольнити екзистенціальний "голод".

"Суспільство споживання" не передбачає сутнісної єдності складових його індивідів. Відносини між людьми тут опосередковані речами, в яких міститься фундамент створення тих або інших спільнот. Такий спосіб існування індивідів не передбачає "вчинок" як реалізацію моральної сутності людини. Сутність підміняється її симуляцією. Ідентичність "споживача" не виражає його сутність, оскільки не передбачається існування суті, як чогось внутрішнього і такого, що потребує реалізації. "Зовнішнє" не відображає глибину особистості або світу. Тому ідентичність-симулякр характеризується "зовнішньою завершеністю", поверхневим конструюванням непрозорого, самоочевидного артефакту, який позбавлений відражаючої функції; кількісними критеріями оцінки; антиєрархічністю [23, с. 100].

Сучасна людина існує в просторі плюралізму цінностей. Це, з одного боку, надає можливості для самостійного визначення стратегії

життєдіяльності, а з іншого, утворює ситуацію "втечі від свободи" (Е. Фромм). Однією з найважливіших передумов існування феномена "відповідальність" виступає саме свобода. Трансформації свободи в сучасному ціннісному просторі з необхідністю призводять до відповідних змін відповідальності. Остання є прерогативою не тільки ідентичності, а й "самості" людського "Я".

Ціннісна ієрархія, властива класичній епосі, передбачала існування "авторитету". Він був тією інстанцією, спираючись і відштовхуючись від якої індивід формував власне "Я". Необхідність авторитету надавала можливість свободи індивіда. Навіть опираючись йому, людина перебувала в контексті ієрархічно сконструйованого "космосу" (порядку). Свого часу Е. Фромм, досліджуючи співвідношення "авторитету" і людської "самості", стверджував, що можливість виступити проти авторитету є визначальною для формування самосвідомості особистості. Вступаючи в протиріччя з вимогами власної совісті, опираючись владі ірраціонального авторитету особистість розвивала особливе відчуття самості. Я відчуває себе як Я, бо я сумніваюся, я протестую, я чиню опір авторитету [24, с. 179]. Зате в ситуації, коли влада стає анонімною і не явною, можливості опору зводяться до нуля. Інстанція влади розчиняється в "тілі" соціальних відносин. У силу зазначеного, влада авторитету підкорює людину зовнішнім впливам. Але якщо я не усвідомлюю, що підкоряюся або чиню опір, розмірковує Е. Фромм, якщо мною керує анонімний авторитет, я рятуюся від відчуття самості, я перетворююся на "Когось", стаю частиною безликого "Чогось" [24, с. 179].

Одним з таких "анонімних авторитетів" сьогодні виступає ринкова економіка. Саме її розвиток призводить до масового поширення "престижного споживання" (Т. Веблен). Важливою ознакою останнього є марнотратство часу і матеріальних благ. У цьому випадку статус і становище в соціальній ієрархії визначаються рівнем споживання, а головним критерієм чесноти людини виступають гроші. За твердженням Т. Веблена, основою, на якій в кінцевому рахунку ґрунтується хороша репутація в будь-якому високоорганізованому суспільстві, є грошова сила. І засобами демонстрації грошової сили, а тим самим і засобами придбання або збереження доброго імені є бездіяльність і престижне матеріальне споживання [25, с. 120]. Якщо спочатку "престижне споживання" і "бездіяльне марнотратство" були властиві виключно еліті, то поступово вони охоплюють усе суспільство. Тепер споживання на належному рівні стає потребою навіть бідних верств населення, яке імітує поведінку "бездіяльного класу". Зайве марнотратство матеріальних ресурсів і часу розраховані на публічну самодемонстрацію. Звідси випливає зменшення ролі міжособистісних відносин і зростання ваги "громадської думки".

Висновки. Формування та затвердження відповідальності відбувається сьогодні в контексті складних трансформаційних процесів, що змінюють систему цінностей, ідентичність, особистісне самовизначення людини. Зміна ціннісних орієнтирів, формування "динамічної моралі", яка підлаштовується під вимоги часу, ставлять особу перед постійним вибором форм поведінки, способів дій та мислення. На цьому тлі відбувається самоідентифікація, самовизначення особи.

Проте ідентичність перестає бути чимось раз і назавжди визначеним. Індивід може кілька разів змінювати свою ідентичність відповідно до змін у соціально-культурному і економічному просторі. На шляху пошуку власної ідентичності часто спостерігається елементарне пристосування індивіда до вимог існуючої реальності. Неабиякий вплив у здійсненні ціннісно-сміслових трансформацій має "суспільство споживання". Його виклики і спокуса підвищують необхідність формування соціально відповідальної людини. Перехід суспільства до епохи "пост" призводить до індивідуалізації суспільного буття, а, відтак, посилює відповідальність за власні дії та вибір і употужнює значення індивідуальної відповідальності. Адже саме індивідуальна соціальна відповідальність, яка спирається на сталі загальнолюдські цінності, спроможна протистояти негативним впливам нестабільності, невизначеності, втрати авторитетів.

У той же час ідентичність постає як умова володіння і збереження цінностей та знання, що стає перепорою на шляху тотальності впливу спокус "суспільства споживання" і стверджує самототожність індивіда. Відповідальність здатна утримувати себе індивідом у тотожності та цілісності.

Отримані результати дослідження ще раз підкреслюють необхідність формування соціально відповідальної людини шляхом гуманізації суспільного середовища. Подальші напрямки наукових пошуків у цьому контексті можуть бути зорієнтовані на пошуки шляхів такої гуманізації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Арендт Х.* Ответственность и суждение. Сост. Дж. Кон ; пер. с англ. Д. Аронсона, С. Бардиной, Р. Гуляева. М., 2013. 352 с.
2. *Кириченко М. О., Дмитренко Г. А.* Соціальна відповідальність в управлінні: аспекти визначення та формування. Вісн. післядипломної освіти. 2016. Вип. 1. С. 47–65: Серія: Педагогічні науки.
3. *Бухаріна Л. М., Сучков А. В.* Використання соціальної відповідальності бізнесу для створення позитивного іміджу підприємства. Економіка і організація управління. 2014. Вип. 1–2. С. 48–53.
4. *Колот А. М.* Корпоративна соціальна відповідальність: еволюція та розвиток теоретичних поглядів. Наук. вісн. Київ. нац. екон. ун-ту ім. Вадима Гетьмана. 2013. № 4. С. 5–26. Серія: Економічна теорія.

5. *Косар Н. С., Пилипенко В. М., Кузьо Н. Є.* Корпоративна соціальна відповідальність бізнесу в Україні. Вісн. Нац. ун-ту "Львівська політехніка". Логістика. 2014. № 811. С. 176–183.
6. *Стратонова Н.* Самоідентифікація особистості у віртуальному просторі гри. Наук. вісн. Східноєвроп. нац. ун-ту імені Лесі Українки. Філософські науки. 2014. № 16. С. 37–45.
7. *Богаченко В. В.* Самоідентифікація суб'єкта соціального действия, ее сущность и структурная организация в поле социокультурного пространства современности. Гуманітар. вісн. Запорізь. держ. інженер. акад. 2014. Вип. 58. С. 178–188.
8. *Лісовий О. В.* Соціокультурна самоідентифікація особистості : автореф. дис. ... канд. філософ. наук : 09.00.04 ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2012. 23 с.
9. *Остапенко М. А.* Політична ідентичність як синтезуючий концепт політичної науки. Наук. часопис Нац. пед. ун-ту імені М. П. Драгоманова. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2015. Вип. 16. С. 93–99.
10. *Хоружий Г. Ф.* Самоідентифікація особистості як соціально-психологічний процес. Вісн. Київ. нац. торг.-екон. ун-ту. 2016. Вип. № 2 (106). С. 5–15.
11. *Кісельова А. А.* Фактор мови ЗМК у національній самоідентифікації. Одес. лінгвіст. вісн. 2014. Вип. 3. С. 84–89.
12. *Полковенко Т. В.* Національна самоідентифікація українців на тлі подій 2013–2015 рр. Українська мова та культура в сучасному гуманітарному часопросторі : зб. матеріалів всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. "Українська мова та культура в сучасному гуманітарному часопросторі". Ірпінь, 2015. С. 150–155.
13. *Ліпін М.* Перспективи самовизначення людини у ситуаціях невизначеності. Наук. вісн. Чернівець. ун-ту. Філософія. 2015. Вип. 754–755. С. 81–86.
14. *Гидденс Э.* Современность и самоидентичность. Макросоциологические теории общества и социального изменения. Социальные и гуманитарные науки, отечественная и зарубежная литература. Социология. 1994. № 2. Серия 11.
15. *Сорокин П. А.* Человек. Цивилизация. Общество ; общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонов ; пер. с англ. М. : Политиздат, 1992. 543 с.
16. *Тищенко П.* Ответственность и риск в эпоху "второго модерна". Логос. 2006. № 4 (55). С. 31–43.
17. *Бауман З.* Текущая современность. СПб. : Питер, 2008. 240 с.
18. *Арендт Х.* Vita activa, или О деятельной жизни. СПб. : Алетейя, 2000. 437 с.
19. *Клиффорд Дж.* О коллекционировании искусства и культуры. Контексты современности. Хрестоматия. 2-е изд., перераб. и доп. ; сост. и ред. С. А. Ерофеев. Казань : Изд-во Казан. ун-та, 2001. 188 с.
20. *Максакова Р. В.* Общество кредита или Кредит приобщенности (общности). Герменевтика сообщества : материалы конф. Самара : Изд-во "Самар. ун-т", 2011. С. 289–300.
21. *Юнгер Ф. Г.* Совершенство техники; Машина и собственность. СПб. : Владимир Даль : Фонд ун-та, 2002. 560 с.

22. Хайдеггер М. Преодоление метафизики. Хайдеггер М. Время и бытие. М. : Республика, 1993. С. 177–192.
23. Маньковская Н. Б. Париж со змеями (Введение в эстетику постмодернизма). М. : ИФРАН, 1995. 220 с.
24. Фромм Э. Здоровое общество. Догмат о Христе. М. : Транзиткнига, 2005. 571 с.
25. Веблен Т. Теория праздного класса. М. : Прогресс, 1984. 367 с.

Стаття надійшла до редакції 09.01.2018.

Kravchenko A. Responsibility in the transformation of identity: the axiological aspect.

Background. The problem of responsibility is considered in the context of nonlinear processes of development of modern socio-cultural life and reformatting of identity under the influence of transformational changes of the present.

The **aim** of the article is to characterize the formation of new manifestations of responsibility amid the changes in the value orientations of the individual in the conditions of the postmodern space and personal self-determination in this space.

Materials and methods. The methodological basis of the research are the general scientific principles of the cognition of socio-cultural phenomena, which reflect the historical and philosophical, socio-psychological, cultural aspects of the interpretation of the problem and are subordinated to the system-structural, synergetic and contaminating methods of cognition.

Results. The interrelation of responsibility with the identity of the personality, which determines its self-cognition, is substantiated. The features of responsibility in society of consumption are analyzed, which creates new meanings and a new system of values.

Conclusion. It is proved that the change of value orientations, the formation of a dynamic morality, which is adapted to the requirements of time, puts the person before a constant choice of forms of behavior, ways of action and thinking. Therefore, an individual can change his identity several times in accordance with changes in the socio-cultural and economic space. In this context, a special role is assigned to individual social responsibility, which is able to withstand the negative effects of instability, uncertainty and loss of authority. At the same time, identity appears as a condition of having and preserving values and knowledge. It becomes a barrier to the total influence of the temptations of the consumer society and asserts the identity of the individual. Responsibility is the ability of an individual to maintain himself in an identity and integrity.

Keywords: social responsibility, sence, identity, value, consumption, personality.

REFERENCES

1. Arendt H. Otvetstvennost' i suzhdenie. Sost. Dzh. Kon ; per. s angl. D. Aronsona, S. Bardinoj, R. Guljaeva. M., 2013. 352 s.
2. Kyrychenko M. O., Dmytrenko G. A. Social'na vidpovidal'nist' v upravlinni: aspekty vyznachennja ta formuvannja. Visn. pisljadyplomnoi' osvity. 2016. Vyp. 1. S. 47–65: Serija: Pedagogichni nauky.
3. Buharina L. M., Suchkov A. V. Vykorystannja social'noi' vidpovidal'nosti biznesu dlja stvorennja pozytyvnogo imidzhu pidpryjemstva. Ekonomika i organizacija upravlinnja. 2014. Vyp. 1–2. S. 48–53.
4. Kolot A. M. Korporativna social'na vidpovidal'nist': evoljucija ta rozvytok teoretychnyh pogljadiv. Nauk. visn. Kyi'v. nac. ekon. un-tu im. Vadyma Get'mana. 2013. № 4. S. 5–26. Serija: Ekonomichna teorija.

5. Kosar N. S., Pylypenko V. M., Kuz'o N. Je. Korporatyvna social'na vidpovidal'nist' biznesu v Ukraini. Visn. Nac. un-tu "L'vivs'ka politehnika". Logistyka. 2014. № 811. S. 176–183.
6. Stratonova N. Samoidentyfikacija osobystosti u virtual'nomu prostori gry. Nauk. visn. Shidnojevroj. nac. un-tu imeni Lesi Ukrainky. Filosofs'ki nauky. 2014. № 16. S. 37–45.
7. Bogachenko V. V. Samoidentyfikacija sub#ekta social'nogo dejstvija, ee sushhnost' i strukturnaja organizacija v pole sociokul'turnogo prostranstva sovremennosti. Gumanitar. visn. Zaporiz'. derzh. inzhener. akad. 2014. Vip. 58. S. 178–188.
8. Lisovyj O. V. Sociokul'turna samoidentyfikacija osobystosti : avtoref. dys. ... kand. filosof. nauk : 09.00.04 ; Nac. ped. un-t im. M. P. Dragomanova. Kyi'v, 2012. 23 s.
9. Ostapenko M. A. Politychna identychnist' jak syntezujuchyj koncept politychnoi' nauky. Nauk. chasopys Nac. ped. un-tu imeni M. P. Dragomanova. Serija 22: Politychni nauky ta metodyka vykladannja social'no-politychnyh dyscyplin. Kyi'v : Vyd-vo NPU im. M. P. Dragomanova, 2015. Vyp. 16. S. 93–99.
10. Horuzhij G. F. Samoidentyfikacija osobystosti jak social'no-psyhologichnyj proces. Visn. Kyi'v. nac. torg.-ekon. un-tu. 2016. Vyp. № 2 (106). S. 5–15.
11. Kisel'ova A. A. Faktor movy ZMK u nacional'nij samoidentyfikacii'. Odes. lingvist. visn. 2014. Vyp. 3. S. 84–89.
12. Polkovenko T. V. Nacional'na samoidentyfikacija ukraïnciv na tli podij 2013–2015 rr. Ukraïns'ka mova ta kul'tura v suchasnomu gumanitarnomu chasoprostori : zb. materialiv vseukr. nauk.-prakt. internet-konf. "Ukraïns'ka mova ta kul'tura v suchasnomu gumanitarnomu chasoprostori". Irpin', 2015. S. 150–155.
13. Lipin M. Perspektyvy samovyznachennja ljudyny u sytuacijah nevyznachenosti. Nauk. visn. Chernivec'. un-tu. Filosofija. 2015. Vyp. 754–755. S. 81–86.
14. Giddens Je. Sovremennost' i samoidentichnost'. Makrosociologicheskie teorii obshhestva i social'nogo izmenenija. Social'nye i gumanitarnye nauki, otechestvennaja i zarubezhnaja literatura. Sociologija. 1994. № 2. Serija 11.
15. Sorokin P. A. Chelovek. Civilizacija. Obshhestvo ; obshh. red., sost. i predisl. A. Ju. Sogomonov ; per. s angl. M. : Politizdat, 1992. 543 s.
16. Tishhenko P. Otvetstvennost' i risk v jepohu "drugogo moderna". Logos. 2006. № 4 (55). S. 31–43.
17. Bauman Z. Tekuchaja sovremennost'. SPb. : Piter, 2008. 240 s.
18. Arendt H. Vita activa, ili O dejatel'noj zhizni. SPb. : Aletejja, 2000. 437 s.
19. Klifford Dzh. O kollekcionirovanii iskusstva i kul'tury. Konteksty sovremennosti. Hrestomatija. 2-e izd., pererab. i dop. ; sost. i red. S. A. Erofeev. Kazan' : Izd-vo Kazan. un-ta, 2001. 188 s.
20. Maksakova R. V. Obshhestvo kredita ili Kredit priobshhennosti (obshhnosti). Germenevtika soobshhestva : materialy konf. Samara : Izd-vo "Samar. un-t", 2011. S. 289–300.
21. Junger F. G. Sovershenstvo tehnik; Mashina i sobstvennost'. SPb. : Vladimir Dal' : Fond un-ta, 2002. 560 s.
22. Hajdegger M. Preodolenie metafiziki. Hajdegger M. Vremja i bytie. M. : Respublika, 1993. S. 177–192.
23. Man'kovskaja N. B. Parizh so zmejami (Vvedenie v jestetiku postmodernizma). M. : IFRAN, 1995. 220 s.
24. Fromm Je. Zdorovoe obshhestvo. Dogmat o Hriste. M. : Tranzitkniga, 2005. 571 s.
25. Veblen T. Teorija prazdnogo klassa. M. : Progress, 1984. 367 s.

УДК 17.021.2

БАБІНА Світлана, к. філос. н., доцент кафедри філософських та соціальних наук Київського національного торговельно-економічного університету

МАСКА ТА САМОІДЕНТИЧНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ

Розглянуто екзистенціально-антропологічне значення маски для самоідентичності особистості в сучасному суспільстві. Розуміння маски як особливого образу зведено до індивідуального засобу буття людини у соціальному просторі. Показано, що "протеїстична особистість" обумовлюється тими значеннями, які опановує, і з якими себе співвідносить, вибудовуючи тим самим свій образ, виявляючи в ньому свою ідентичність.

Ключові слова: маска, самоідентичність, протеїстична особистість, Інший.

Бабина С. Маска и самоидентичность личности. Рассмотрено экзистенциально-антропологическое значение маски для самоидентичности личности в современном обществе. Понимание маски как особого образа сведено к индивидуальному способу бытия человека в социальном пространстве. Показано, что "протеистическая личность" обуславливается теми значениями, которыми овладевает, и с которыми себя соотносит, выстраивая тем самым свой образ, выявляя в нём свою идентичность.

Ключевые слова: маска, самоидентичность, протеистическая личность, Другой.

Постановка проблеми. В умовах інформаційного суспільства, якому властива швидкоплинність соціальної реальності, перед людиною постає потреба у самовизначенні у своєму бутті, бо самоідентичність особистості стає більш нестійкою. Для сучасної людини маска є важливою складовою її буття. У повсякденному житті маска обирається людиною як засіб гри, що визначає його особливе становище у "світі ролей" (під терміном "маска" ми розуміємо "культурну форму, пов'язану зі свідомим конструюванням образу людини, культурну форму репрезентації Я в соціумі" [1, с. 10]). У цьому контексті актуальним питанням для дослідження самоідентичності особистості в сучасному суспільстві є з'ясування значення, яке має маска у процесі самоідентифікації особистості.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідженню феномену самоідентичності особистості присвячено багато праць: філософських, психологічних, соціологічних тощо. Кількість теорій щодо природи самоідентичності з кожним роком лише зростає. Тема самоідентичності особистості залишається актуальною, бо вона зачіпає одне з "вічних" питань філософії – питання існування людини та її самовизначення.

© Бабіна С., 2018

Серед сучасних ґрунтовних філософських досліджень проблеми самоідентичності особистості, слід зазначити праці таких вітчизняних науковців. Монографія та дисертаційне дослідження В. Калуги присвячені аналізу феноменів ідентичності та самоідентичності як ключових елементів суспільного буття людини в їх гендерних, соціокультурних та екзистенціальних вимірах [2; 3]. У монографії Л. Мазур досліджено сучасні концепції самоідентичності особистості з наголосом на розумінні самоідентичності як процесу породження Іншим, важливим чинником якого є практики себе [4]. Тему соціокультурної самоідентифікації особистості розглянуто в дисертації О. Лісового [5]. Феномен самоідентифікації як онтологічний вимір соціального суб'єкта в структурах соціальної реальності став об'єктом дисертаційного дослідження В. Палагути [6]. Темі гри як способу конструювання особистісної ідентичності присвячена публікація Л. Беляєвої та О. Новикової [7]. Різні елементи самоідентифікації особистості як соціально-психологічного процесу досліджено Г. Хоружим [8].

У сучасній філософії у зв'язку з накопиченим теоретичним матеріалом виникла потреба певної систематизації аспектів, точок зору, підходів, що й робиться авторами зазначених досліджень. Але, незважаючи на велику кількість праць, присвячених темі самоідентичності особистості у філософії, недостатньо артикульованим у філософському дискурсі залишається з'ясування значення, яке має маска у процесі самоідентифікації особистості.

Метою статті є розкриття екзистенціально-антропологічного значення маски для самоідентичності особистості в сучасному суспільстві.

Матеріали та методи. Для досягнення зазначеної мети застосовано міждисциплінарний метод дослідження та екзистенціальний підхід. Це дозволило використати наявні напрацювання в соціальній філософії, філософській антропології, психоаналітичній філософії. Теоретичною основою статті стали філософські праці М. Гайдеггера; філософсько-антропологічні праці Л. Мазур, Є. Сурової, В. Табачковського, Г. Тульчинського; психоаналітичні теорії – Ю. Крістевої, Ж. Лакана; враховані соціально-філософські концепції З. Баумана, С. Жижека, Т. Воропай, Е. Гідденса, І. Кузіна. При розкритті теми маски та самоідентичності враховано особливості розвитку інформаційного суспільства та їх впливу на самоідентичність особистості.

Реалізації зазначених методів та підходів сприяло використання загальнофілософських методів та принципів: об'єктивність та історизм, аналіз і синтез.

Результати дослідження. Межі особистості в ситуації сучасної цивілізації придбали інтенсивну рухливість і неоднозначність. У проблему перетворилася власна ідентичність людини. На думку Т. Воропай, "основна відмінність сучасного дискурсу ідентичності полягає в тому, що суб'єкт мислиться в ньому як множинність" [9, с. 25].

Збільшення кількості життєвих стилів кидає виклик нашій здатності зберігати самих себе. Що ми виберемо з величезної кількості Я? Сучасний суб'єкт є динамічним, відкритим і відрізняється від самого себе в кожен наступний момент. Людина інформаційного суспільства – це, насамперед, людина урбанізована. Її спосіб життя приводить як би до перенасичення індивідуального Я всілякими Ми, тобто системою самоідентифікацій у рамках тих чи інших соціальних спільнот, що може сприяти відчуттю втрати своєї самості. Кризи ідентичності, вважає Т. Воропай, мають місце "вже в силу простого усвідомлення своєї множинності, самим актом поділу на "Я" та "Самість", на "Я" та "Я", на "Я для себе" та "Я для іншого", людина закриває собі шлях до самототожності, якою би бажаною й етично-ціннісною остання не була" [9, с. 397].

Дослідники відзначають кардинальні зміни, характерні для сучасних процесів ідентифікації. При цьому акцент робиться на зсуві, що відбувся в стратегіях ідентифікування зі статичного типу, який панував до Нового часу, на стратегії динамічного типу. Як зауважують англійські соціологи Е. Гідденс [10] і З. Бауман [11; 12], для сучасного суспільства характерний стан постійного сумніву, множинності джерел знання, що робить самість більш мінливою й потребує постійної рефлексії. Самоідентичність все більше сприймається сьогодні не як тверда, раз і назавжди сформована даність, а як незавершений проект, що розвивається. Тому в сучасному світі стрижнем постмодерністської стратегії життя стає не створення ідентичності, а уникнення фіксації. Сьогодні важливо уникнути стійкої фіксації на якійсь одній ідентичності та зберегти свободу вибору та відкритість новому досвіду [12, с. 279, 285]. З. Бауман вважає метафору "паломника" найбільш відповідною метафорою життєвої стратегії модерну, стурбованої завданням створення ідентичності, а метафори "той, що гуляє", "бродяги", "туриста" й "гравця" – метафорами постмодерністської стратегії, що спонукована страхом пов'язаності та фіксації [11, с. 286].

Конструюючи власну ідентичність, сучасна людина, зазначає З. Бауман, прагне через ряд "нових починань" експериментувати з формами, які миттєво збираються та легко розбирається, наносячи один шар фарби на інший [11, с. 109]. Власну метафору запропонував Г. Тульчинський, на думку якого сьогодні людина постає якоюсь подобою матрьошки, в якій міститься ще безліч інших, одна в одну схованих матрьошок, ідентифікацій, упакованих одна в іншу [13, с. 311].

Можна говорити, що сучасна людина – це сукупність одягнутих одна на іншу масок. "Овідієвський Протей, який міг за першим своїм бажанням перетворитися з юнака на лева, у дикого ведмеда або змію, у камінь або дерево, та хамелеон, цей великий магістр миттєвих реінкарнацій, стали символами нової людської чесноти саморозвитку та самоствердження" [12, с. 179]. Найуспішнішим людським типом епохи глобалізації та інформаційного суспільства є "протеїстична осо-

бистість", здатна "грати в ідентичності" та виявлятися в цій грі різними своїми "гранями" залежно від життєвої ситуації; цей людський тип – "людина-персона", який, повертаючись до різних груп людей у суспільстві, виступає при кожному "повороті" як би в особливій масці, що виступає як інструмент адаптації до певної соціальної ситуації [1, с. 15; 14, с. 37; 15, с. 77, 81].

Сучасні дослідники відзначають чітку відмінність, яка відбулася в хронотопних підставах для визначення самості: "Якщо в традиційній культурі Я є тим, хто я є, завдяки неминучій приналежності до моєї культури"; в модерні "Я є тим, хто я є, завдяки минулому"; то в інформаційному суспільстві "Я є тим, хто я є, завдяки моєму контексту", який конструюється як ситуація повсякденності, для якої характерна принципова умовність: вона може бути й може не бути" [16, с. 113].

Сьогодні все частіше йдеться про так звану "відкриту" ("вислизаючу") ідентичність. Даючи їй характеристику та виявляючи особливості структури суб'єктивності, представники неklasичної філософії використовують такі поняття, як "Інший", "Інакший", "Чужий" тощо. Ж. Лакан досліджує структуру Я та його відносини з "символічним" порядком [17; 18]. На думку Ж. Лакана, людське Я завжди йде на ототожнення себе з порядком "символічного" та символічно ідентифікує себе з ним. Символічний порядок – це простір Іншого, бо Я здатне бути репрезентовано тільки через Іншого. "Референтом власного Я є Інший. Власне Я встановлюється у віднесеності до Іншого. Воно є його корелятом. Рівень, на якому відбувається переживання Іншого, в точності визначає рівень, на якому буквально для суб'єкта існує власне Я" [17, с. 69]. При цьому людське Я намагається досягти визнання Іншого, оскільки "бажання людини отримує свій сенс у бажанні іншого – не стільки тому, що інший володіє ключем до бажаного об'єкта, скільки тому, що головний об'єкт – це визнання з боку іншого" [18, с. 38].

С. Жижек зауважує, що "тільки будучи відображеною в іншій людині, оскільки ця інша людина пропонує їй образ його єдності, его може досягти самоідентифікації, тобто "ідентичність та відчуження чітко співвіднесені" [19, с. 32]. Розрізняючи "уявну" та "символічну" ідентифікацію, С. Жижек пише, що для "уявної ідентифікації" притаманна "ідентифікація з привабливим для нас образом, який представляє те "якими ми хотіли б бути". А символічна ідентифікація – це ідентифікація з самим місцем, звідки ми дивимося, звідки здаємося собі привабливими [19, с. 111].

Ю. Крістева також вважає, що Я ніколи не тотожне самому собі, всередині Я завжди є щось, що не є власним Я – "чужак", "чуже" [20]. "Чужий" є "прихованим ликом нашої ідентичності", "не маючи домівки, він <...> поширює парадокс актора: примножуючи маски та "несправжні самості", він ніколи не буває ні повністю справжнім, ні повністю фальшивим ...", він має здатність "бути постійно іншим залежно від інших і від обставин" [20, с. 16].

На думку Є. Сурової, спрямованість до образу Я, обумовлена дзеркальною стадією формування самості, описаної Ж. Лаканом, висуває на перший план проблему "персональності" [21]. Автор розглядає в ході розвитку суспільства зміну способів ідентифікації та пов'язує ці переходи зі змінами співвідношення між "Власним" й "Чужим" усередині самого індивіда. Від непрохідної межі між ними для людини архаїчного суспільства, через формування особистості, коли складається "більш гнучке взаємовідношення" між Власним і Чужим; через етап – індивідуальність, на якому став можливий вільний перехід "по той бік", і, нарешті, на етапі суб'єктивність Власне і Чуже знаходяться в "трагічному переплетенні" [21, с. 102–103]. У сучасному світі результатом руйнування цієї межі Є. Сурова вважає, позицію Я, яка спирається здебільшого на створення образу, який є роздвоєним у своїй спрямованості [21, с. 102–103]. Тобто порушення усталених меж всередині самого індивіда приводить до утворення нового типу самоідентифікації, що має виключно рухому межу взаємовідносин між "Власним" і "Чужим". Новий спосіб самоідентифікації, звернений безпосередньо до пошуків себе, дослідник називає "Персональність" та характеризує її як таку, що "легко привласнює собі Чуже, піддаючи рефлексії, і не в змозі проаналізувати, а, отже, присвоїти Власне, яке вислизає в варіативній множинності референтів" [21, с. 69].

У сучасній ситуації в результаті нав'язування людині суспільством соціальних штампів Власне пасивно бере на себе образ Чужого, можна сказати вдягає маску, це й дає можливість подивитися на самого себе як на Іншого. Тут суб'єктивність, за Є. Суровою, замінюється на "Персональність" як "спосіб самоідентифікації індивіда, який відбувається в рамках співвіднесення внутрішнього й зовнішнього образу "Я", які характеризуються оборотністю відносно один до одного, коли межі між ними представляються настільки рухливими, що не ми опиняємося в ситуації уникнення крайнощів, а самі крайнощі втрачають гостроту, ховаючись від нас у межовості точок ідентифікації, які перетікають" [21, с. 6].

Загалом ідея "відкритої ідентичності" передбачає існування з самого початку плюрального світу, який є існування й співіснування мене та Іншого, співвідношення з Іншим, а також можливість існування мене-як-Іншого.

Сучасна людина живе в світі символів і знаків, різноманітність яких формується в просторі мас-медіа. Мас-медіа рясніють всілякими рекламними роликами, суть яких зводиться до таких слоганів: "будь різною", "будь різним", "змінюйся". Найчастіше мають на увазі різні прояви "зовнішньої" маски ("тілесного" образу). Засилля іміджевих стратегій ідентифікації особистості все більше й більше стверджує в культурі стандартне, нівелюючи індивідуальне. Мас-медіа, зокрема телебачення, диктує форми життя, занурює в певні типи існування,

нав'язуючи їх, програмуючи людину. Вплив на індивідуальну ідентичність "продукції" телевізійної субкультури відзначав Д. Келлнер: "Ці образи проєктують рольові та статеві моделі, допустимі й неприпустимі форми поведінки, стилі й моди та містять витончені приманки для наслідування й ідентифікації з одними суб'єктивними позиціями й для уникнення інших" [9, с. 84]. Сформовані телебаченням образи, поведінкові моделі виступають інструментом ідентифікації особистості. Численні візуальні образи містять сенс імітації, сенс громадський і надзвичайно артистичний. Загальна ідентифікація, ми знаємо це інтуїтивно, виражається в акті наслідування, у відтворенні зразка. Крім того, вона передбачає відчуття спільності з тим, кому наслідують і кого відтворюють. У ході наслідування відбувається "асиміляція" одного Я іншим, у результаті якої перше Я поводить себе в певному сенсі так само, як і друге, імітує його й у деякому сенсі вбирає його в себе. "Ідентичності", яких прагне в наші дні західна людина, представляються "чимось, що може вдягатися та зніматися на кшталт костюма" [12, с. 187]. Але в ситуації ідентифікації з Іншим без збереження певної дистанції є загроза розчинення в Іншому, втрати власного Я.

Іноді ідентифікація багато в чому є цілеспрямованим або стратегічним процесом. Так, імідж людини, що є проявом феномену маски, включає не тільки природні властивості особистості, але й штучно створені. У цьому сенсі процес створення іміджу, який підкорюється прийнятим у даній групі нормам поведінки, можна розглядати як акт самоідентифікації, кроком на шляху до досягнення позитивної соціальної позиції.

Покинути межі власної ідентичності та оволодіти своїм становленням, яке ніколи не завершується, пропонує індивіду екзистенціалізм. Самоідентичність Я засвідчується в творчій активності Я. Я не задовольняється, в кінцевому рахунку, ніяким зі станів свого буття, але ця незадоволеність відображає його справжнє обличчя, його дійсність як таку, що змушує здійснювати себе в русі до бажаної мети, яка покладається цим Я в розрізненні своїх можливостей. Сам екзистенціальний підхід заперечує статичну сутність людини, яка постійно знаходиться у процесі становлення. За філософією М. Гайдеггера, людина має здатність вільно себе обирати [22]. Самість розуміється філософом не як наявне суще, а як "спосіб екзистування" [22, с. 267]. Творча активність (становлення) є момент постійний, "субстанціональний" для Я й ідентифікує його. Набуття себе в низці типів ідентифікацій, які змінюються у часі, свідчить лише про невідому самому собі ідентичність, яка вже колись відбулася, непряме знання про яку й дається у тимчасовому потоці ідентифікаційних миттєвостей нашого життя й у грі масок [23, с. 174].

Самоідентичність особистості – це становлення, це процес. Цілком слушною є думка Л. Мазур, що "самоідентичність особистості – це не якась особлива психічна структура, яка відповідає за сталість Я в просторі та часі (класична субстанціональна модель) і не результат (взаємодії інших структур, які виконують функції ідентифікації, а спосіб буття, який полягає у неперервному процесі становлення цілісної і автентичної особистості" [4, с. 392].

Самоідентичність сьогодні стає чимось на зразок гри [7], в якій людина вільно обирає свою ідентичність і може представити себе в різних типах діяльності та образах-масках. Сучасна західна культура, вважає В. Табачковський, відпрацювала на сьогодні таку модель людської ідентичності, яка не є примусовою для її членів, а є полем саморозгортання суб'єктивності окремої індивідуальності [24, с. 409]. Ця ситуація є результатом чийогось вибору – вибору довільного (а частіше мимовільного), зробленого в ході гри. Наступна ситуація буде наступним вибором, переходом до одного з можливих варіантів. Кожен раз, коли особистість робить вибір можливого Я, вона презентує нову грань Я та вносить деякі зміни у свій образ. У якомусь сенсі вона стає іншою особистістю й сприймає себе по-іншому. Але вона не відчуває складності ідентифікації з її минулими Я, бо "...суть самоідентифікації і полягає у тому, що вона покидає звичний, обжитий простір, виходить з деякого "у себе", в якому живе, в чуже "позасобою"" [4, с. 396]. Індивідуальна форма маски дозволяє людині діяти у соціумі, завжди усвідомлюючи, де проходить межа свого і чужого, усвідомлено встановлюючи та дотримуючись між тим та іншим власну дистанцію; вона завжди дозволяє представити себе іншим у соціальній реальності, залишаючись вірним собі, своїй власній стратегії [14, с. 37].

Висновки. У сучасному динамічно змінюваному світі людині дедалі складніше залишатися в межах здійсненої одного разу ідентифікації. "Іншість" виступає фактором рухливості ідентичності сучасної людини. Якщо для особистості, яка визначає себе в соціумі через виконання своїх функцій і ролей, характерна нормативна ідентичність, то самоідентичність "протеїстичної особистості", яка використовує індивідуальні маски, стає плинною, набуває ігрового характеру. Тому "протеїстична особистість" може бути визначена поверхово, на підставі лише зовнішньої атрибутивності.

Усі індивідуальні маски, які "протеїстична особистість", розігруючи ролі, демонструє, не завжди є даністю її тотожності, так як її "Я для себе" та "Я для інших" не збігається. Однак екзистенційно їй дано знайти себе серед інших форм людського буття і в цих типах соціалізації. "Протеїстична особистість" обирає маску як індивідуальний засіб буття людини у соціальному просторі. Така особистість обумовлюється тими значеннями, які вона опановує, і з якими вона себе співвідносить, вибудовуючи тим самим свій образ, виявляючи в ньому свою ідентичність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Сєроштан С. І. (Бабіна С. І.).* Топологія маски: філософсько-антропологічний аналіз : автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.04. Харків, 2007. 19 с.
2. *Калуга В. Ф.* Ідентичність та самоідентичність як соціокультурні феномени суспільного буття людини: гендерні та екзистенціальні виміри : автореф. дис. ... д-ра філос. наук: 09.00.03. Київ, 2016. 40 с.
3. *Калуга В. Ф.* Ідентичність та самоідентичність в соціальному бутті людини: від конфлікту до єднання : монографія. Ніжин : Лисенко М.М. [вид.], 2014. 411 с.
4. *Мазур Л. І.* Самоідентичність особистості як філософсько-антропологічна проблема : монографія. Львів : Вид-во "Львів. політехніки", 2012. 432 с.
5. *Лісовий О. В.* Соціокультурна самоідентифікація особистості : автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.04. Київ, 2012. 23 с.
6. *Палагута В. І.* Феномен самоідентифікації соціального суб'єкта в дискурсивних просторах : автореф. дис. ... д-ра філос. наук: 09.00.03. Д., 2010. 38 с.
7. *Беляева Л. А., Новикова О. Н.* Игра как способ конструирования личностной идентичности. Образование и наука. 2012. № 5 (94). С. 73–82.
8. *Хоружий Г. Ф.* Самоідентифікація особистості як соціально-психологічний процес. Вісн. Київ. нац. торг.-екон. ун-ту. 2016. № 2 (106). С. 5–15.
9. *Воропай Т. С.* В пошуках себе. Ідентичність та дискурс. Харків : ХДПУ, 1999. 418 с.
10. *Гидденс Э.* Ускользающий мир: Как глобализация меняет нашу жизнь ; пер. с англ. М. : Л. Коробочкин, 2004. 120 с.
11. *Бауман З.* Від пілігрима до туриста: стисла історія ідентичності. Нац. ідентичність : Хрестоматія. упоряд. Т. С. Воропай. Харків : Крок, 2002. С. 279–297.
12. *Бауман З.* Индивидуализированное общество ; пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева. М. : Логос, 2002. 390 с.
13. *Тульчинский Г. Л.* Постчеловеческая персонология. Проективный философский словарь : Новые термины и понятия; под ред. Г. Л. Тульчинского и М. Н. Эпштейна. СПб. : Алетейя, 2003. С. 310–314.
14. *Сєроштан С. І. (Бабіна С. І.).* Искусство "жить в маске" как экзистенциальная проблема. Вісн. Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Харків : ХНУ. 2008. № 812. С. 33–39. Серія : Філософія. Філософські перипетії.
15. *Сєроштан С. І. (Бабіна С. І.).* Феномен маски в бытии современного человека. Вісн. Нац. техн. ун-ту "Харківський політехнічний інститут" : зб. наук. праць. Тематич. вип. : Філософія. Харків : НТУ "ХПІ". 2007. № 4. С. 75–81.
16. *Козыменко Л. Н.* Мифологические основания бытия имиджа в информационном обществе. Практична філософія. 2001. № 3 (№ 4). С. 106–114.
17. *Лакан Ж.* Семинары. Кн. 2. "Я" в теории Фрейда и в технике психоанализа (1954–1955). М. : Логос, 1999. 520 с.

18. Лакан Ж. Функция и поле речи и языка в психоанализе ; пер. с фр. А. К. Черноглазова. М. : Гнозис, 1995. 192 с.
19. Жижек С. Возвышенный объект идеологии ; пер. с англ. В. Софронова. М. : Худож. журн., 1999. 236 с.
20. Кристева Ю. Самі собі чужі ; пер. з фр. З. Борисюка. Київ : Основи, 2004. 262 с.
21. Сурова Е. Э. Европейец "отчужденный": Персоналистская личность. СПб. : Изд-во С.-Петербурга. ун-та, 2004. 284 с.
22. Хайдеггер М. Бытие и время ; пер. с нем. В. В. Бибихина. СПб. : Наука, 2002. 451 с.
23. Кузин И. В. Маски субъекта: Стратегии социальной идентификации. СПб. : Изд-во С.-Петербурга. ун-та, 2004. 312 с.
24. Табачковський В.Г. Полісутнісне homo: філософсько-мистецька думка в пошуках "неевклідової рефлексивності". Київ : Вид. ПАРАПАН, 2005. 432 с.

Стаття надійшла до редакції 23.01.2018.

Babina S. The mask and self-identity of a personality.

Background. *In the conditions of the information society, which is characterized by the transience of social reality, the person needs a self-determination in his existence, because the self-identity of an individual becomes more unstable. In everyday life the mask is chosen by man as a means of play, which determines his special position in the "world of roles." In this context, the topical issue for the study of self-identity of a person in a modern society is to find out the meaning that has a mask in the process of identity self-identification.*

The aim of the article is the disclosure of the existential-anthropological significance of the mask for self-identity of a person in a modern society.

Materials and methods. *An interdisciplinary research method and an existential approach have helped to achieve the goal set in the article. The use of such general philosophical methods and principles as objectivity and historicity, analysis and synthesis contributed to the implementation of these methods and approaches.*

Results. *The person of the information society is, first and foremost, an urbanized person. Its way of life leads to an over-saturation of the individual I with all possible We, that is, a system of self-identification within the framework of certain social communities. Increasingly, it is a question of open identity, in which the factor of its mobility is Another. Identity of the individual is perceived as an incomplete project. Its creative formation is a constant moment, substantive for I and identifies it. The self-identity of a person in a modern society is something like a game in which a proteistic personality freely chooses its identity and can imagine himself in different mask-images depending on life situation.*

Conclusion. *The self-identity of the a proteistic personality is changeable. All individual masks, which he, while playing roles, shows, are not always a given identity. However, existentially, he was allowed to find himself among other forms of human existence and in these types of socialization. The proteistic personality selects a mask as an individual means of human existence in a social space. Such a personality is conditioned by those values that he possesses and relates to himself, thus building his image, revealing his identity in it.*

Keywords: mask, self-identity, proteistic personality, Another.

REFERENCES

1. *Sjeroshtan S. I. (Babina S. I.)*. Topologija masky: filososfs'ko-antropologichnyj analiz : avtoref. dys. ... kand. filos. nauk: 09.00.04. Harkiv, 2007. 19 s.
2. *Kaluga V. F.* Identychnist' ta samoidentychnist' jak sociokul'turni fenomeny suspil'nogo buttja ljudy: genderni ta ekzystal'nici vymiry : avtoref. dys. ... d-ra filos. nauk: 09.00.03. Kyi'v, 2016. 40 s.
3. *Kaluga V. F.* Identychnist' ta samoidentychnist' v social'nomu butti ljudy: vid konfliktu do jednannja : monografija. Nizhyn : Lysenko M.M. [vyd.], 2014. 411 s.
4. *Mazur L. I.* Samoidentychnist' osobystosti jak filososfs'ko-antropologichna problema : monografija. L'viv : Vyd-vo "L'viv. politehniky", 2012. 432 s.
5. *Lisovyj O. V.* Sociokul'turna samoidentyfikacija osobystosti : avtoref. dys. ... kand. filos. nauk: 09.00.04. Kyi'v, 2012. 23 s.
6. *Palaguta V. I.* Fenomen samoidentyfikacii' social'nogo sub'jekta v diskursyvnih prostorah : avtoref. dys. ... d-ra filos. nauk: 09.00.03. D., 2010. 38 s.
7. *Beljaeva L. A., Novikova O. N.* Igra kak sposob konstruirovanija lichnostnoj identichnosti. *Obrazovanie i nauka*. 2012. № 5 (94). S. 73–82.
8. *Horuzhyj G. F.* Samoidentyfikacija osobystosti jak social'no-psyhologichnyj proces. *Visn. Kyi'v. nac. torg.-ekon. un-tu*. 2016. № 2. (106). S. 5–15.
9. *Voropaj T. S.* V poshukah sebe. Identichnist' ta diskurs. Harkiv : HDPU, 1999. 418 s.
10. *Giddens Je.* Uskol'zajushhij mir: Kak globalizacija menjaet nashu zhizn' ; per. s angl. M. : L. Korobochkin, 2004. 120 s.
11. *Bauman Z.* Vid piligryma do turysta: stysla istorija identychnosti. *Nac. identychnist' : Hrestomatija. uporjad. T. S. Voropaj*. Harkiv : Krok, 2002. S. 279–297.
12. *Bauman Z.* Individualizirovannoe obshhestvo ; per. s angl. pod red. V. L. Inozemceva. M. : Logos, 2002. 390 s.
13. *Tul'chinskij G. L.* Postchelovecheskaja personologija. *Proektivnyj filosofskij slovar'* : Novye terminy i ponjatija. pod red. G. L. Tul'chinskogo i M. N. Jepshtejna. SPb. : Aletejja, 2003. S. 310–314.
14. *Seroshtan S. I. (Babina S. I.)*. Iskusstvo "zhit' v maske" kak jekzystal'naja problema. *Visn. Harkiv. nac. un-tu im. V. N. Karazina*. Harkiv : HNU. 2008. № 812. S. 33–39. Serija : Filosofija. Filososfs'ki peripetii.
15. *Seroshtan S. I. (Babina S. I.)*. Fenomen maski v bytii sovremennogo cheloveka. *Visn. Nac. tehn. un-tu "Harkivs'kij politehnicnij institut"* : zb. nauk. prac'. Tematic. vip. : Filosofija. Harkiv : NTU "HPI". 2007. № 4. S. 75–81.
16. *Kozymenko L. N.* Mifologicheskie osnovanija bytija imidzha v informacionnom obshhestve. *Praktichna filosofija*. 2001. № 3. (№ 4). S. 106–114.
17. *Lakan Zh.* *Seminary*. Kn. 2. "Ja" v teorii Frejda i v tehnikе psihoanaliza (1954–1955). M. : Logos, 1999. 520 s.
18. *Lakan Zh.* Funkcija i pole rechi i jazyka v psihoanalize ; per. s fr. K. Chernoglazova. M. : Gnozis, 1995. 192 s.
19. *Zhizhek S.* Vozvyshennyj obekt ideologii ; per. s angl. V. Sofronova. M. : Hudozh. zhurn., 1999. 236 s.
20. *Kristeva Ju.* Sami sobi chuzhi ; per. z fr. Z. Borysjuka. Kyi'v : Osnovy, 2004. 262 s.
21. *Surova E. Je.* Evropeec "otchuzhdennyj": Personalistskaja lichnost'. SPb. : Izd-vo S.-Peterburg. un-ta, 2004. 284 s.
22. *Hajdegger M.* Bytie i vremja ; per. s nem. V. V. Bibihina. SPb. : Nauka, 2002. 451 s.
23. *Kuzin I. V.* Maski sub'ekta: Strategii social'noj identifikacii. SPb. : Izd-vo S.-Peterburg. un-ta, 2004. 312 s.
24. *Tabachkovskij V. G.* Polisutnisne homo: filososfs'ko-mystec'ka dumka v poshukah "neevklidovoi" refleksivnosti". Kyi'v : Vyd. PARAPAN, 2005. 432 s.

УДК 124.4

ЛИМОНЧЕНКО Віра, д. філос. н., професор кафедри філософії імені проф. Валерія Григоровича Скотного Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

ТВОРЧИСТЬ ТА ІННОВАЦІЯ: ПАМ'ЯТЬ VS ІНТЕРПРЕТАЦІЯ

Здійснено аналіз понять "інновація" та "інтерпретація" з метою виявлення мотивації широкого їх вживання, у зв'язку з цим розглянуто методи інтерпретації у сучасному мистецтві. Безмежність інтерпретації розпізнається як безпам'ятство. Встановлено, що пам'ять функціонує як робочий архів для створення "нових комбінацій" і тому перестає зберігати цілісну конкретність подій, вона орієнтована на довільне виділення аспекту, що дозволяє ввести її в систему інших подій для створення корисного ефекту.

Ключові слова: творчість, інновація, пам'ять, інтерпретація, театр історичної пам'яті.

Лимонченко В. Творчество и инновация: память vs интерпретация. Осуществлен анализ понятий "инновация" и "интерпретация" с целью определения мотивации их широкого употребления, в связи с чем рассмотрены методы интерпретации в современном искусстве. Безграничность интерпретации распознается как беспамятство. Установлено, что память функционирует как рабочий архив для создания "новых комбинаций" и поэтому перестает сохранять целостную конкретность событий, она ориентирована на свободный выбор аспекта, что позволяет ввести в ее систему других людей для создания полезного эффекта.

Ключевые слова: творчество, инновация, память, интерпретация, театр исторической памяти.

Постановка проблеми. В наші дні терміни "інновація" та "інтерпретація" вживаються дуже широко, замінивши звичні поняття творчості та розуміння. Понятійно-словесний інструментарій може розглядатися як засади для судження про характер часу. Введення нових термінів – це не просте перейменування старих проблем, але в ньому є свідчення про мотивацію, про що не прийнято говорити, виявлення її значиме з антропологічної точки зору. Для філософськи орієнтованої думки одне з першочергових завдань дослідження – діагностика стану свідомості, робота зі стилем і методами мислення, що і визначає актуальність проблематики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Широке вживання слів "інновація" і "інтерпретація" обумовило значне коло літератури з цієї проблеми, але для даного дослідження значущими є ті розробки, в яких питання ставиться, по-перше, в антропологічному ключі,

по-друге, пов'язане з методологічними питаннями способу мислення. Аналіз понять не може обходити питання генези і етимології, тому праці, в яких вперше задіяні ці слова, входять у джерельну базу дослідження. Це праці П. Друкера і Й. Шумпетера, що визначають інновацію як засіб підвищення ефективності економічної діяльності, але кінець ХХ ст. означений експансією цього терміна у гуманітарну сферу, особливо у педагогічну діяльність. Поняття "інтерпретація" набуває своєї розробки у зв'язку з питаннями методології гуманітарних наук (Ф. Шлейєрмахер, В. Дільтей, Г.-Г. Гадамер, П. Рікер), причому у класичній спадщині змістове наповнення поняття корегується з іншим словесним інструментарієм тлумачення, розуміння. Гостроти проблема інтерпретації набула у часи, позначені як постмодерн, усуваючи завдання розуміння смислів авторського тексту безмежною сваволею при сприйнятті авторського задуму. Постмодерн дозволяє і пропонує такий тип читання, коли головним стає не розуміти зміст, а користуватися ним як механізмом і експериментувати з ним, не усуваючи установки на розуміння.

У вітчизняній науковій літературі проблема інновації в контексті культури, освіти та суспільства досліджувалась в колективній монографії "Феномен інновації: освіта, суспільство, культура" [1]. Економічний вимір феномену інновації представлений у дослідженні С. Заїки та О. Грідіна [2]. Детальний аналіз ролі інновацій в освітньому просторі представлений збірником праць "Інновації в освітньому процесі: методологічні, теоретичні і дисциплінарні аспекти" [3]. У більшості наявних досліджень не здійснюється розрізнення понять "творчість" та "інновація" [4], а у деяких інновація визначається як різновид творчості [5]. Серед дослідників, які аналізували феномен пам'яті та інтерпретації, потрібно зазначити М. Ліпіна [6] та О. Йосипенко [7; 8].

Мета статті – аналіз понять, який може виявити мотивацію широкого вживання понять "інновація" і "інтерпретація", й розгляд у зв'язку з цим методів інтерпретації у сучасному мистецтві.

Матеріали та методи. Дослідження проведено із застосуванням методів теоретичного узагальнення, порівняльного аналізу, аналізу та синтезу, що дало змогу виявити значимість класичних форм думки для осмислення сучасної ситуації в освіті.

Результати дослідження. Серед значної кількості варіантів проробки проблеми пам'яті можна виділити три напрями, які умовно, дещо схематизуючи, можна позначити як історико-філософський (Платон, Аристотель, Августин), психолого-фізіологічний (Ебінгауз, Лурія, Зінченко, Норман) та філософський (Е. Гуссерль, М. Гайдеггер, П. Рікер). Умовність такого позначення у тому, що найчастіше усі три напрями наявні у межах одного дослідження. Якщо роздуми Августина ще можуть розглядатися саме як філософські (за наявності психологічної складової, але не психо-фізіологічної), то і платонівський

варіант (тісно пов'язаний з проблематикою знання та заблудження, яка транскрибується через поняття *eidōlon*, *typos*, *eikōn*, *phantasia*), і варіант Аристотеля (який фіксує розрізнення *mnēmē* як простий пасивний спогад, наближений до відчуття, та *anamnēsis* як активний пошук, діяння по згадуванню) містять метафори воску, відбитку, зображення, клітки з голубами, тримання у руці, які при бажанні можуть бути переведені у нейрофізіологічний ракурс (або емпіричну психологію).

Концепція пам'яті як основопокладаючого елемента душі (свідомості) розгорнута Августином – і у цьому можна побачити зв'язок пам'яті з завданням спасіння. Для мислення Августина характерна струнка ритмічність троїчності, що відповідає божественній всюдиприсутності, але найвиразніше Божественна Трійця удостоєнена троїчною структурою людини як образа Божого, яким є людина. Як деякий підсумок можна навести формулювання П. Гірі: "Як Бог-Отець є першою іпостасю Трійці, *Memoria* – перший елемент психічної триєдності, поряд з *intelligentia* (розумінням) і *amor* (любов'ю або *Voluntas*, волею). *Memoria* – це свідомість, причому одночасно зовнішнього світу, суб'єкта, що пам'ятає, і Бога" [9, с. 347]. При аналітиці августинової концепції пам'яті П. Рікер акцентує увагу на антропологічному вимірі, що є особливо значущим для теми статті: пам'ять є індивідуальною (він задіює слово *mienneté*, російський переклад – *мойность*, і говорить, що пам'ять є моделлю приватного володіння усіма життєвими проявами суб'єкта), у ній укорінений зв'язок з минулим (завдяки чому забезпечується часова безперервність, а тим самим ідентичність особистості), третій момент пов'язаний з напрямком руху часу [10, с. 136–137].

Поняття творчості у своєму граничному значенні має біблійні витоки, які міцно утримують смисл зв'язку творчості і Ніщо, тобто обумовленість діяльної продуктивності безрецептурною особистісністю. Якщо для античної думки граничне абсолютне Ніщо є безглуздим і непродуктивним, то увагу до трансцендентного виміру Абсолюту саме абсолютне Ніщо ставить у зв'язок з свобідною продуктивністю. В силу цього творчість розуміється нетехнологічно – вона виключає повтор і тиражування, тим самим акт творчості залишається за межами соціального простору і не може бути гарантований. Цей аспект творчості досить детально опрацьований М. Бердяєвим, який акцентує увагу на невдачі впізнання і закріплення творчого акта – продукт постає згаслим застиглим діянням. Культурно-історичний розвиток європейського типу набув особливої ефективності за рахунок зосередження уваги на стійкості та гарантованості, що традиційно пов'язується з цивілізаційним комплексом. Цивілізоване суспільство максимально блокує вимір хаотичної непередбачуваності Ніщо як підстави творчості, за допомогою технологій створюючи умови збереження і ефекту. Саме це завдання обумовлює вживання терміна "інновація", для роз'яснення якого часто наводять слова гарвардського

професора Т. Левіта, який співвідносить інновацію і творчість як реальну дію й уявну: творчість вигадує нове, а інновація вводить нове у виробництво. У цьому сенсі можна розуміти інновацію як владу над негарантованістю творчості.

Формулювання теми, винесене в назву, може бути прочитане прямо-лінійно: якщо творчість пов'язана з феноменом пам'яті, то акцент на інновації породжує безпам'ятство інтерпретації. Така прямо-лінійність викликає протест – адже щоб бути здатним до нових комбінацій, що обов'язково присутні в інновації (на цьому загострює увагу Й. Шумпетер, з ім'ям якого пов'язують впровадження самого терміна), треба мати матеріал для цього, який і надає пам'ять. Але це специфічна пам'ять, можна помітити, що в ній відсутня дистанція відносно минулого, яке в зв'язку з цим втрачає статус минулого, стаючи робочим архівом для сучасності. Цей аспект розглядався раніше [11] в світлі проблематики "ідолів та ідеалів" (є і у Е. Ільєнкова, і у В. Соловйова), що вводить проблематику оманливого помилкового існування – історичність людського буття, живлячись минулим, сучасне його і цим вибудовує майбутнє, що містить можливість химерних компрачикосів, чудовиськ, створених пам'яттю.

При осмисленні феномену пам'яті багатьма мислителями (Аристотель, Плотін, Августин, П. Рікер, П. Нора) висловлюється думка неминучості дистанції, яка забезпечує фіксацію минулого саме як минулого. Без наявності часового інтервалу, який конститує робота свідомості, пам'ять як пам'ять зникає. П. Нора називає пам'ять без дистанції диктаторською та неусвідомленою, спонтанною та всемогутньою, пам'яттю без минулого, що перетворює минуле у міфічний час, від якої відрізняє "нашу пам'ять" як таку, що є тільки слід і вибір, історія [12, с. 17–18]. Обґрунтування специфічної пізнавальної діяльності, якою є історія, розгортається на такому розумінні часу, коли пам'ять забезпечує певну непривласнювальність минулого, його самостійну недоторканність. Якщо Р. Декарт вважав історію такою, що не може вважатися знанням надійним та достовірним унаслідок свого нереклексивного, недедуктивного характеру, а є тільки цікавою та повчальною [13, с. 116–117], то у подальшому оформлення історії як науки здійснюється завдяки введенню у неї рефлексивного моменту, фіксації уваги на апріорних для розповіді вимірах – свідомості самого оповідача та дослідника. Обернення погляду на самого себе, на спосіб даності того, що пам'ятається, і створює дистанцію, яка не допускає повного злиття і звільнює те, що пам'ятається. Друга половина ХХ ст. означена підозрою до історизму як типу мислення і частіше викликає скепсис не стільки релятивізм (хоча є і це), скільки певний апофатизм минулого – минуле як те, що минуло, не наявне тут і тепер, і тому воно приймається як присутній тут і тепер матеріал для діяльності, внаслідок чого потрапляє у повну владу сучасності.

Для цієї розвідки значущий саме цей аспект – як робочий архів для створення "нових комбінацій" пам'ять перестає зберігати цілісну конкретність подій, а орієнтована на довільне виділення аспекту, що дозволяє ввести його в систему інших подій і уявлень про нього: вона не записує минуле, а заново реконструює його в кожен новий момент теперішнього, змінюючи спогади залежно від модифікації самої системи [14, с. 185]. Тобто диктаторськи привласнює минуле, модифікуючи його під себе. Подібне пластичне розуміння пам'яті відповідає уявленням про суспільство як автореферентну (аутопойетичну) систему (Н. Луман), і це біологізує людину і суспільство: все, що відбувається в аутопойетичній системі, є виразом властивостей самої системи, яка реагує на зовнішні фактори іманентно властивим їй способом, отже, зникає і самостійність світу сучасного, і недоторканність світу минулого. Це анулює особистісну пам'ять, обмежуючи завдання аналізом поведінки соціальної системи. Е. Еспозіто зазначає, що пам'ять минулого конституюється сьогодні мас-медіа, які визначають коло тем минулого, завдяки мас-медіа ми пам'ятаємо те, що й інші, і миттєво забуваємо все інше [14, с. 189]. Така пам'ять більш точно може бути названа безпам'ятством.

Якщо обтяженість класичної спадщини вантажем пам'яті була проблематизована Ф. Ніцше, то ХХ ст., слідуючи принципам ніцшевської корови, гранично спростило пам'ять, перекладаючи її діяння на зовнішні пристрої [15, с. 3]. Наш час констатує згасання пам'яті, й усвідомлення факту цього згасання визначає сьогоднішній інтерес до проблематики пам'яті. На місце уважного і кропіткого розуміння ставиться легковажне "У кожного своє", що стало вульгарним псевдоморфозом поняття інтерпретації і робить його виправданням сваволі та невігластва. Американський феноменолог Е. Кейсі з чіткістю приладу фіксує ситуацію і способи функціонування пам'яті у дні, що ми іменуємо постмодерном – іншість минулого має бути розчинена у дійсності теперішнього [15, с. 19]. Тобто пам'ять перестає бути виміром розуму (Августин), а бачиться інструментом виживання, звідси ставлення до минулого як до архіву для комбінацій. Пам'ять не є пасивним відтворенням минулого, на чому наполягає Е. Кейсі, але те, що це передусім відповідальність людини за своє існування у світі, як раз і передбачає протистояння редуційним практикам свавільної інтерпретації. С. Аверинцев підкреслює виправданість такої установки ума, яка віддає перевагу розумінню перед тлумаченням, не приймаючи для себе і завдання вживання – тлумачення відсторонюється від авторського смислу, вживання ототожнює себе з ним, що є ілюзією: розуміння зберігає за тим, що розуміється, "право голосу", воно – стихія співбесіди і є не тим знанням, що опановує своїм предметом і замикає його у в'язниці свого рішення про нього з видом на його подальше використання, але те, яке дає своєму співрозмовнику простір для висловлювання [16].

Внутрішній зв'язок творчості та пам'яті, зафіксований метафорою творчості як дару Мнемосіни (від *μνήμη*), тобто це дар священних голосів, які чує творець, що виводить акт творчості за межі функціонування наочної системи. Звідси розуміння творчості як трансцендування (М. Бердяєв), сходження (В. Іванов), впізнання Одкровення (П. Флоренський). Акцент на інновації вип'ячує "впровадження нового", що цілком підпорядковує творчість корисному ефекту, в ситуації нашого часу – ринку і підприємливості. Якщо проблематика конкурентоспроможності на ринку для економічної сфери цілком виправдана, то введення терміна "інновація" в гуманітарні сфери призводить до своєрідного псевдоморфозу, спотворення.

Показовими є процеси, що відбуваються у сучасному мистецтві, яке можна розглянути на прикладі театру К. Богомоллова. Доречно звернутися до таких формоутворень, які затребувані, мають успіх у публіки, але звертаються до класичної спадщини. Театр К. Богомоллова має саме такий характер – він ставить Евріпіда, Шекспіра, Рабле, Гоцці, Пушкіна, Достоєвського, Островського, Чехова, Уайльда, Іонеско, Мрожека. Більш вишукану вибірку важко уявити. Показові отримані ним премії – "нетрадиційне прочитання класичного твору", "ЖЖивий театр", "оригінальне прочитання вітчизняної класики", "творче відкриття". До нього легко застосовуються слова Д. Хармса – "вміє поставити себе на тверду ногу". Хоча сам успіх не може бути тим, що засуджується, майстерно прозвучати в свій час – завидне і потрібне вміння.

Такий театр легко вписується у визначення інноваційний і інтерпретативний – він не має на меті говорити не від себе і свідчити про вище завдання, але конститується станом наявної системи, що і передбачає як метод недбайливе входження в простір чужого висловлювання (розуміння смислу), а корисний ефект, що і підкреслює К. Богомоллов, відзначаючи: "Мої спектаклі добре продаються". Показовою є відсутність страху стати предметом продажу, іронія ніби оберігає від небезпеки бути звинуваченим у продажності. Безперечною перевагою такого театру вбачається талант управління глядацькою увагою, тонкий і талановитий розрахунок, при цьому, як висловився Р. Должанський: можна, звичайно, сказати, що це диявольський розрахунок, але можна – що дар згори [17].

Перше, що напрошується як варіант відповіді для зазначення підстав успіху такого мистецтва – це формулювання В. Іванова: "мистецтво прометеєвих дітей, які пограбували Небо", тобто значимість і значущість класичного мистецтва непорушна, саме воно задає "Небо", окреслюючи простір уваги не побутовими виробами-одноденками, а тим, що випробувано часом-вічністю. Але спосіб звернення своєрідний, за Івановим – це грабіж. Він відповідає варваризації, спрощенню культури, при тому, що проголошується складність, в силу чого

сучасне мистецтво передбачає додаткові до сприйняття акти тлумачення, але це говорить не стільки про складність і глибину, скільки про розумову вибудованість, неприродність. Епоха "культурної складності" позаду, ми живемо в епоху демократичних спрощень, і це формулювання зараз – загальне місце. Як до історичної паралелі нашому часові часто звертаються до епохи пізньої античності – той самий злам величної традиції, зосередженість на практичних цілях і гедонізм, методом чому служить еkleктична всеїдність. Хроніст V ст. Фредегар наводить слова напучування матері королю варварської держави: якщо ти хочеш стати на шлях подвигу і прославити своє ім'я, руйнуй все, що інші побудували, і знищуй всіх, кого переможеш; бо ти не можеш будувати краще, ніж робили твої попередники, і немає подвигу прекраснішого для здобуття славного імені [18, с. 22]. Сучасне мистецтво йде за цими словами: можливості творчості вбачаються вичерпаними – залишилися можливості інтерпретації, що проводиться як деконструкція. За С. Аверинцевим, для нашого часу характерний інтелігентський заколот, коли образ Христа переосмислюється в дусі ліберальних ідей [19]. За К. Богомолвим, у результаті ми маємо домінування жанру трешу, основного стану культури зараз.

Проте це не обвинувальний вердикт, а виявлення граничної вразливості художника, справою якого стає мистецтво. Якщо ти – виробник брук, а сучасні тобі люди страждають надмірною вагою, то безглуздо випускати продукцію на струнких і витончених, твоя справа випускати те, що продається. Але чи вписується мистецтво в таку логіку? Якщо ми розглядаємо мистецтво у системі обслуговування життєвих потреб людини, то воно потрапляє у такий спосіб існування, який визначає його як засіб релаксації і відпочинку. Звідси і характер критерію, яким визнано не дбайливе й обережне входження у космос чужого висловлювання, а комерційний успіх, що і підкреслює К. Богомолв, коли говорить, що його спектаклі добре продаються. Його театр – театр "нетрадиційного прочитування класичного твору", "оригінального причитування вітчизняної класики", тобто без класики не можна зробити і кроку, але вона виправлена за цілями ефективного продажу.

Беззахисність класичного тексту, перетвореного у спосіб само-реалізації, відповідає безцеремонному ставленню до людини всупереч проголошеним принципам толерантності та лібералізму. Звичне розуміння тоталітаризму як системи репресивно-політичного насильства фіксує лише видимий вимір, але не дозволяє бачити інші його форми, тим більш дієві, ніж менш вони помічаються. В. Даренський говорить про тоталітаризм як екзистенційний феномен, який він розглядає як тоталітаризм споживацького суспільства і тотальної маніпуляції свідомістю. Цей тип тоталітаризму інколи називають інформаційно-фінансовим [20, с. 125]. Про можливість тоталітаризму

споживацького суспільства говорив О. Хакслі ще в 30-ті роки минулого століття, і сучасний світ широко користується рецептами "чудового нового світу": інформаційний потік бентежить людину, роблячи її несприйнятливою до реальності, отримання задоволення доведено до максими людського життя, пам'ять про минуле відсутня як на особистісному рівні – родинних зв'язків батьківства немає, так і на суспільному – ера Форда відмінила усе попереднє.

Для такого театру характерна специфічна форма "інтелектуального" задоволення, суть якого в безмежності інтерпретації, яка доходить до повного спотворення. Виникає небезпечна ілюзія, що досить потіснити текст Достоевського сценами і текстами "від Богомолова": блуд Хохлакової і поліцейського, звалтування і побиття Міті, телепередача каналу "Віра, Надія, Любов" про похорони старця Зосими, еротичний поцілунок Каті та Грушеньки, страта Міті, Грушенька, що танцює в кокошнику під "Калинку-малинку", відвідування Альошею матері в Чермашненському психоневрологічному інтернаті та ін. – й інноваційне прочитання класичного твору готово. Прийоми такого театру легко переводяться у вимір технології, їх можна використовувати і тиражувати. Але справа не в порушенні класичного канону, а в задушливій атмосфері цього театру, що породжує гидливість до людини – як до тієї, що на сцені, так і тієї, що в залі.

Театр Р. Тумінаса настільки ж не сприймає мертвий штамп псевдоакадемічності, критики так само відзначають незвичайну щирість, блискучу іронічність, строго вивірених театральний гротеск, піднесений настрій і акторський кураж його постановок [21], але звучить він "радісно, натхненно і мелодійно" і що первинно-істотно – дбайливо-шанобливо і до початкового тексту, будь це "Євгеній Онєгін", "Маскарад", "Дядя Ваня", "Цар Едіп", і до людини. Крізь дбайливість до тексту проступає безстрашність бути зворушливим і милосердним – "Посміхнись нам, Господи", "Останні місяці", "Вітер шумить у тополях" поетичні, на межі сентиментальною мелодрами, в них немає страху втратити "авторський почерк" і творчу свободу.

Завжди існує виверт обґрунтувати судження багатозначним зауваженням, мовляв, цим і відрізняється справжній талант від умілого ремісника. Але таке пояснення буде брехливим штампом. Тут справа в поспішній нетерплячості самовиразу, характерній для мистецтва, що представляє Богомолов, який прямолінійно і повчально проставляє власні акценти. Таке мистецтво безцеремонно дидактично. Глядач усувається від роботи власного сприйняття і розуміння, судження нав'язане йому, і головне – принципом стає розвінчання і зниження, що породжує цинізм, а не звільнення від мертвого штампа. Це мистецтво блокує сприйнятливості до піднесеного і зворушливого, тут і мови не може бути про пробудження милості до переможених. Таке мистецтво живе за логікою Великого Інквізитора – знаючи Небо, воно не вірить у свободу людини і звідси прямолінійне до агресивності повчання. Повертаючись до формулювань В. Іванова, воно не сходить

у даруванні, а поблажливо потакає людській (за Ніцше – занадто людській) потребі у приниженні піднесеного – якщо досягти високого вбачається занадто важким завданням, то можна висміяти його. Органи довіри і віри атрофовані, це і є ситуація атеїстичної свідомості, яка дійшла до відчаю (М. Давидова), або наполеглива дехристиянізація нашого світу, небезпечні спокуси якої постають однією з центральних тем думки російського релігійно-філософського ренесансу початку ХХ ст., застереження якого так і не були почуті (П. Гайденко).

Висновки. Аналітика понять "інтерпретація" й "інновація" виявляє установку сучасності на введення творчого акту у вимір практичного тиражування. На прикладі вистав Богомолова показано, що це призводить до свавільної деструкції класичного тексту і забуття аутентичних смислів. На відміну від цього, театр Тумінаса критики називають театром історичної пам'яті, пошуком притулку в світі, що розпадається. При цьому світ повсякденного теперішнього не протистоїть застарілому минулому, але ностальгічно висвічує красою того, що минуло: в театрі Тумінаса завжди наче ганяються одна за одною хвилі різних часів. Нинішній час театральної гри ("тут і тепер"), ілюзія сьогодення – почуття ретро, почуття минулого часу, яке не можна повернути, можна лише зазирнути туди, як в старий альбом [22]. Вірність культурній пам'яті та відчуття просякненості життя таємничими торканнями Неба, що В. Зіньківський назвав містичним реалізмом, надає театру Тумінаса особливого звучання, яке дисонує іронічному безпам'ятству нашого часу. Він вписується в традицію "несвоєчасних роздумів", застосовуючи слова Ніцше, дбайливо зберігаючи відкритість і свободу, на відміну від нетерплячості інноваційного театру, який прямолінійно і повчально проставляє власні акценти з метою ефектної результативності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Феномен інновації: освіта, суспільство, культура* ; за ред. В. Кременя. Київ : Педагогічна думка, 2008. 471 с.
2. *Заїка С. О., Грідін О. В. Генезис дефініції інновація*. Наук. вісн. Ужгород. ун-ту : зб. наук. праць. редкол. В. П. Мікловда, В. І. Ярема та ін. Ужгород : Говерла, 2016. Вип. 2 (48). С. 24–30. Серія : Економіка.
3. *Инновации в образовательном процессе: методологические, теоретические и дисциплинарные аспекты* : кол. монографія. Усть-Каменогорск. Медиа-Альянс, 2014. 542 с.
4. *Сақун А. В. Евристика сучасності: знання, інновація, творчість* : монографія. Київ : Книга, 2015. 352 с.
5. *Скубашевська О. Інновація як різновид творчості*. Гілея : наук. вісн : зб. наук. праць. гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ : ВІР УаН, 2011. Вип. 53 (№ 10). С. 275–281.
6. *Ліпін М. Культурно-історична пам'ять як спосіб відтворення людської сутності*. Вісн. Київ. нац. торг.-екон. ун-ту. 2016. № 2. С. 86–96. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vknteu_2016_2_9.

7. Йосипенко О. "Той самий" проти "Іншого": постмодерністська інтерпретація й історико-філософський коментар. *Sententiae*. 2016. Т. 34. № 1 (XXXIV). С. 111–123. URL : <https://sententiae.vntu.edu.ua/index.php/sententiae/article/viewFile/278/263>.
8. Йосипенко О. М. Інтерпретувати інтерпретатора або соціальна історія французьких рецепцій Ніцше. *Мультиверсум. Філософ. альманах*. 2016. Вип. 1–2. С. 71–82. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Multi_2016_1-2_8.
9. Гіри П. Память. Словарь средневековой культуры. М. : РОССПЭН, 2003. С. 342–348.
10. Рикёр П. Память, история, забвение ; пер. с фр. И. И. Блауберг, И. С. Вдовина, О. И. Мачульская, Г. М. Тавризян. М. : Изд-во гуманитар. л-ры, 2004. 728 с.
11. Лимонченко В. В. Етико-антропологічний аспект проблеми пам'яті. Філософські пошуки. Вип. 1. 2014: Зміни у людському самоосмисленні за умов сучасних цивілізаційних процесів. Львів : Ліга-Прес, 2014. С. 117–126.
12. Нора П., Озуф М., Пюимеж де Ж., Винок М. Проблематика мест памяти. Франция-память. СПб. : Изд-во СПб. ун-та, 1999. С. 17–50. URL : <http://ec-dejavu.ru/m-2/Memory-Nora.html>.
13. Колінгвуд Р. Дж. Ідея історії ; пер. з англ. О. Мокровольський. Київ : Основи, 1996. 615 с.
14. Esposito Elena. Social Forgetting: A Systems-Theory Approach. *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin/New York : de Gruyter, 2008. P. 181–189.
15. Casey Edward S. Remembering: a phenomenological study (2nd ed.). Bloomington, IN : Indiana University Press, 2000. 392 p.
16. Седакова О. Апологія рационального. *Континент*. 2008. № 135. URL : <http://magazines.russ.ru/continent/2008/135/se24-pr.html>.
17. Должанский Р. Сложносочиненное разложение. "Карамазовы" в МХТ им. Чехова. URL : http://www.smotr.ru/2013/2013_mht_karamazovy.htm.
18. Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада ; пер. с фр. Е. И. Лебедев, Ю. П. Малинин, В. И. Райцес, П. Ю. Уваров. М. Прогресс, 1992. 376 с.
19. Аверинцев С. Вячеслав Иванович Иванов. URL : http://www.v-ivanov.it/files/207/works/averintsev_ivanov_2008_text.pdf.
20. Даренский В. Ю. Тоталитаризм как экзистенциальный феномен. Гуманитарный вектор. *Политология*. 2014. № 3(39). С. 122–129.
21. Бородин Т. Разрушая стереотипы. URL : <http://elegantnewyork.com/vahtangov-ео>.
22. Формы "исторической памяти" в театре Римаса Туминаса. Петербург. театр. журн. URL : <http://ptj.spb.ru/archive/66/fest-baltdom-66/formy-istoricheskoy-pamyati-vteatre-rimasa-tuminasa>.

Стаття надійшла до редакції 09. 01.2018.

Limonchenko V. Creativity and innovation: memory vs interpretation.

Background. Nowadays, the terms innovation and interpretation are used very widely, replacing the usual notions of creativity and understanding. Conceptual and verbal tools can be considered as the basis for judging the nature of time.

Analysis of recent research and publications. The analysis of concepts can not ignore the issues of genesis and etymology, therefore the works in which the words

innovation and interpretation are first used are included in the source of the research. These are the works of P. Drucker and J. Schumpeter, who talk about innovation as a means of improving the efficiency of economic activity. The concept of interpretation acquires its development in connection with the questions of the methodology of the humanities (F. Schleiermacher, V. Dilthey, G.-G. Gadamer, P. Ricker), and in the classical heritage the content of the concept is adjusted with another verbal tools – interpretation, understanding.

The **aim** of the paper is to analyze the concepts that may reveal the motivation of the broad use of the concepts of innovation and interpretation, and the consideration of the methods of interpretation in contemporary art.

Materials and methods. The research was conducted using the methods of theoretical generalization, comparative analysis, analysis and synthesis, which made it possible to identify the significance of classical forms of thought for understanding the current situation in education.

Results. The notion of creativity has its biblical origins in its boundary sense, which firmly hold the meaning of the connection between creativity and Nothing. Because of this, creativity is meant to be non-technological – it excludes repetition and replication, thus the act of creativity remains outside the social space and can not be guaranteed.

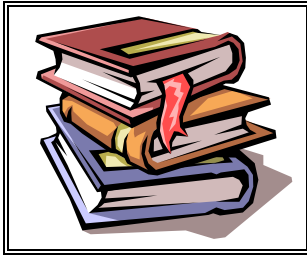
Conclusion. The inner connection of creativity and memory is fixed by the metaphor of creativity as a gift of Mnemosina, which takes an act of creativity beyond the boundaries of the functioning of the visual system. The emphasis on innovation brings up the introduction of a new, which fully subordinates creativity to a beneficial effect.

Keywords: creativity, innovation, memory, interpretation, theater of historical memory.

REFERENCES

1. *Fenomen innovacii'*: osvita, suspil'stvo, kul'tura ; za red. V. Kremenja. Kyi'v : Pedagogichna dumka, 2008. 471 s.
2. *Zai'ka S. O., Gridin O. V. Genezys definicii' innovacija.* Nauk. visn. Uzhgorod. un-tu : zb. nauk. prac'. redkol. V. P. Miklovda, V. I. Jarema ta in. Uzhgorod : Goverla, 2016. Vyp. 2 (48). S. 24–30. Serija : Ekonomika.
3. *Innovacii v obrazovatel'nom processe: metodologicheskie, teoreticheskie i disciplinarnye aspekty* : kol. monografija. Ust'-Kamenogorsk. Media-Al'jans, 2014. 542 s.
4. *Sakun A. V. Evrystyka suchasnosti: znannja, innovacija, tvorchist'* : monografija. Kyi'v : Knyga, 2015. 352 s.
5. *Skubashevs'ka O. Innovacija jak riznovyd tvorchosti.* Gileja : nauk. visn : zb. nauk. prac'. gol. red. V. M. Vashkevych. Kyi'v : VIr UaN, 2011. Vyp. 53 (№ 10). S. 275–281.
6. *Lipin M. Kul'turno-istorychna pam'jat' jak sposib vidtvorennya ljuds'koi' sutnosti.* Visn. Kyi'v. nac. torg.-ekon. un-tu. 2016. № 2. S. 86–96. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vknteu_2016_2_9.
7. *Josypenko O. "Toj samyj" proty "Inshogo": postmodernists'ka interpretacija j istoryko-filosofs'kyj komentar.* Sententiae. 2016. T. 34. № 1 (XXXIV). S. 111–123. URL : <https://sententiae.vntu.edu.ua/index.php/sententiae/article/viewFile/278/263>.
8. *Josypenko O. M. Interpretuvaty interpretatora abo social'na istorija francuz'kyh recepcij Nieshe.* Mul'tyversum. Filosof. al'manah. 2016. Vyp. 1–2. S. 71–82. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Multi_2016_1-2_8.
9. *Giri P. Pamjat'. Slovar' srednevekovoju kul'tury.* M. : ROSSPJeN, 2003. S. 342–348.
10. *Rikjor P. Pamjat', istorija, zabvenie* ; per. s fr. I. I. Blauberg, I. S. Vdovina, O. I. Machul'skaja, G. M. Tavrizjan. M. : Izd-vo gumanitar. l-ry, 2004. 728 s.
11. *Limonchenko V. V. Etyko-antropologichnyj aspekt problemy pam'jati.* Filososfs'ki poshuky. Vyp. 1. 2014: Zminy u ljuds'komu samoosmyslenni za umov suchasnyh cyvilizacijnyh procesiv. L'viv : Liga-Pres, 2014. S. 117–126.

12. *Nora P.*, *Ozuf M.*, *Pjuimezh de Zh.*, *Vinok M.* Problematika mest pamjati. Francija-pam'jat'. SPb. : Izd-vo SPb. un-ta, 1999. S. 17–50. URL : <http://ec-dejavu.ru/m-2/Memory-Nora.html>.
13. *Kolingvud R.* Dzh. Ideja istorii' ; per. z angl. O. Mokrovol'skyj. Kyi'v : Osnovy, 1996. 615 s.
14. *Esposito Elena.* Social Forgetting: A Systems-Theory Approach. Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook. Berlin/New York : de Gruyter, 2008. P. 181–189.
15. *Casey Edward S.* Remembering: a phenomenological study (2nd ed.). Bloomington, IN : Indiana University Press, 2000. 392 p.
16. *Sedakova O.* Apologija racional'nogo. Kontinent. 2008. № 135. URL : <http://magazines.russ.ru/continent/2008/135/se24-pr.html>.
17. *Dolzanskij R.* Slozhnosochinennoe razlozhenie. "Karamazovy" v MHT im. Chehova. URL : http://www.smotr.ru/2013/2013_mht_karamazovy.htm.
18. *Le Goff Zh.* Civilizacija srednevekovogo Zapada ; per. s fr. E. I. Lebedev, Ju. P. Malinin, V. I. Rajces, P. Ju. Uvarov. M. Progress, 1992. 376 s.
19. *Averincev S.* Vjacheslav Ivanovich Ivanov. URL : http://www.v-ivanov.it/files/207/works/averintsev_ivanov_2008_text.pdf.
20. *Darenskij V. Ju.* Totalitarizm kak jekzistencial'nyj fenomen. Gumanitarnyj vektor. Politologija. 2014. № 3(39). S. 122–129.
21. *Borodina T.* Razrushaja stereotipy. URL : <http://elegantnewyork.com/vahtangov-eo>.
22. *Formy "istoricheskoy pamjati"* v teatre Rimasa Tuminasa. Peterburg. teatr. zhurn. URL : <http://ptj.spb.ru/archive/66/fest-baltdom-66/formy-istoricheskoy-pamyati-vteatre-rimasa-tuminasa>.

ФІЛОСОФІЯ ОСВІТИ

УДК 378.091:005.962.131

ХОРУЖИЙ Григорій, д. філос. н., професор кафедри філософських та соціальних наук Київського національного торговельно-економічного університету

КОМПЕТЕНТНІСНІ МОДЕЛІ У ВИЩІЙ ОСВІТІ ТА БІЗНЕСІ: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД

Розглянуто поняття "компетентність" та "компетентнісні моделі", а також значення використання цих інструментів менеджменту людських ресурсів. Аргументовано роль компетентнісних моделей у вдосконаленні управління і підвищенні ефективності бізнесу та вищої освіти. Проаналізовано особливості застосування компетентнісних моделей у вищій освіті та бізнесі різних країн Європи, США, Японії та Китаю.

Ключові слова: бізнес, вища освіта, компетентність, компетентнісна модель.

Хоружий Г. Компетентностные модели в высшем образовании и бизнесе: зарубежный опыт. Рассмотрены понятия "компетентность" и "компетентностные модели", а также значение использования этих инструментов менеджмента человеческих ресурсов. Аргументирована роль компетентностных моделей в совершенствовании управления и повышении эффективности бизнеса и высшего образования. Проанализированы особенности применения компетентностных моделей в высшем образовании и бизнесе различных стран Европы, США, Японии и Китая.

Ключевые слова: бизнес, высшее образование, компетентность, компетентностная модель.

Постановка проблеми. Нині відбувається перехід від кваліфікаційної до компетентнісної моделі у вищій освіті та бізнесі, що характеризується не тільки виконанням певних функцій, дотриманням відповідних обов'язків, але й забезпеченням необхідних результатів. Компетентнісні моделі набувають все більшого застосування, зокрема, в менеджменті людських ресурсів. Це супроводжується цілеспрямованими управлінськими рішеннями і діями, метою яких є залучення, розвиток та закріплення робочої сили. При цьому враховуються особливості різних країн. Питання компетентностей вже тривалий час привертають увагу вітчизняних дослідників, які працюють у сфері освіти. Інтерес до вивчення цієї проблеми посилюється, передусім,

у зв'язку з приєднанням України до Болонського процесу, як це мало місце і в інших європейських країнах.

Упродовж багатьох років активно вивчається компетентнісний підхід в українській освіті, зокрема загальні та професійні компетенції, вимоги до компетентностей. Певну увагу вітчизняні вчені приділяють дослідженню компетентнісної моделі вищої школи. Втім, більших зусиль потребує вивчення зарубіжного досвіду застосування компетентнісних моделей як у вищій освіті, так і в бізнесі.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. Серед вітчизняних досліджень слід відзначити колективні монографії з питань комплексного і компетентнісного підходів в освіті [1]. Здебільшого автори, зокрема А. Мазаракі, Т. Ткаченко, Н. Алюшина, В. Стрельников, І. Ярмола, Т. Пляченко, О. Смилова, А. Яровенко акцентують увагу на особистісних аспектах компетентнісної моделі менеджера, викладача закладу вищої освіти, педагога, майбутнього вчителя, перекладача та представників інших професій [2–8].

Слід також відмітити публікації В. Ільченко, О. Савченко, О. Ходань, В. Ягупова, В. Свистуна, О. Часнікової [9–13] та інших, в яких компетентнісна модель та компетентнісний підхід використовуються стосовно підготовки фахівців у системі вищої освіти або як основа реформування освіти в цілому.

З огляду на це, актуальними є дослідження змісту поняття "компетентнісна модель" та використання цього методу менеджменту гуманітарних ресурсів у країнах Європейського Союзу і Швейцарії, США, Японії та Китаю, що може сприяти осмисленню даної проблеми в Україні.

Метою статті є дослідження сутності категорії "компетентнісна модель" та визначення цього поняття в зарубіжній науковій літературі, а також огляд практики реалізації даного методу у вищій освіті та бізнесі європейських країн, США, Японії та Китаю.

Матеріали та методи. У статті використано рекомендації Європейського Парламенту та Ради ЄС, Закон України про вищу освіту, наукові праці відомих зарубіжних дослідників, зокрема, Ю. Габермаса, Ф. Вайнерта, Б. Блума, В. Клафкі, Л. Спенсер, М. Спенсера та ін. У процесі наукового дослідження застосовано такі методи досліджень, як: абстракція, логічний, історичний, порівняння, аналізу та синтезу.

Результати дослідження. Поняття "компетентність" є предметом дослідження різних дисциплін. Зокрема, в педагогічній науці цю категорію нерідко пов'язують з компетентнісною моделлю німецького педагога В. Клафкі, яку він розробив в рамках так званої критично-конструктивної дидактики. За його підходом компетентність розуміють як вміння і навички вирішувати проблеми у відповідних галузях, а також як готовність діяти певним чином [14]. Таким чином, автор поєднав фактично-категоріальні, методичні та вольові елементи.

Інша традиція спирається на праці психолога Ф. Вайнерта. Він визначав компетентність як когнітивні здібності та навички, необхідні людям для вирішення конкретних проблем, а також пов'язані з ними

мотиваційні, вольові і соціальні навички та вміння успішно і відповідально діяти у різних ситуаціях [15].

Педагогіка метою виховання компетентностей вважає формування самостійної і відповідальної діяльності. Американський педагог Б. Блум ще в 1956 р. визначив таксономію цілей навчання, в якій названі такі пізнавальні ступені компетентностей, як: знання; розуміння; застосування; аналіз; синтез; оцінювання.

Поняття "компетентність" є близьким до категорії "кваліфікація", проте з 1990-х років воно все частіше використовується замість кваліфікації, якою намагались поєднати ситуативні вимоги до людини, зокрема в її діяльності, та особисті передумови для їх виконання. У свою чергу, компетентності менше стосуються професійної діяльності, а більше розуміються як загальне ставлення людей до виконання певних вимог. Йдеться також і про здатність людини до участі в суспільній комунікації. Так, ще в 1980-х роках німецький філософ Ю. Габермас увів поняття "комунікативна компетентність". Водночас поняття "кваліфікація" все ще застосовується в професійній освіті, а у певних випадках вживається як синонім компетентності.

Європейський парламент та Рада ЄС в своїх рекомендаціях [16] від 18 грудня 2006 р. звертали увагу на необхідність розробки системи основних компетенцій як складової навчання протягом усього життя. Компетенції у цьому документі визначені як "набір знань, навичок та відношень" стосовно певної ситуації. Сформульовано вісім основних компетенцій, які необхідні всім громадянам для особистої реалізації та розвитку, активного громадянського життя, соціальної єдності та можливості працевлаштування:

- спілкування рідною мовою;
- спілкування іноземними мовами;
- знання математики та загальні знання у сфері науки і техніки;
- навички роботи з цифровими носіями;
- навчання заради здобуття знань;
- соціальні та громадянські навички;
- ініціативність та практичність;
- обізнаність та самовираження у сфері культури.

При цьому всі основні компетенції вважаються однаково важливими, оскільки сприяють успішному життю в суспільстві, що будується на знаннях. Необхідними передумовами їх застосування є: критичне мислення, творчість, ініціативність, вміння вирішувати проблеми, оцінка ризику, вміння приймати рішення та конструктивно керувати емоціями. У Рекомендації Європарламенту та Ради ЄС від 23 квітня 2008 р. наголошується, що компетентність громадян має "важливе значення для розвитку особистості, конкурентоспроможності, підвищення рівня зайнятості та соціальної згуртованості" [17]. Поняття "компетентність" у цьому документі визначається як беззаперечна здатність використовувати знання, навички та індивідуальні,

соціальні або методологічні вміння в роботі або навчанні, а також у професійному та особистісному розвитку. У Законі України про вищу освіту компетентність визначається як динамічна комбінація знань, вмінь та практичних навичок, а також способів мислення, професійних, світоглядних і громадянських якостей та морально-етичних цінностей особистості.

Німецькі дослідники вважають необхідними для діяльності закладу вищої освіти фахову, методичну, діяльнісну та соціальну компетентності [14]. Під фаховою компетентністю розуміють знання і вміння, необхідні для отримання відповідної професійної підготовки та здобуття спеціальності, що включають, наприклад, певні технології, навички тощо. Методична компетентність студентів передбачає здатність отримувати, структурувати і зберігати необхідну інформацію, а також застосовувати її в необхідних умовах, правильно інтерпретувати і оцінювати процеси та результати. Важливим у навчальному процесі є формування вмінь та навичок вирішення проблем, прийняття рішень, самостійного навчання, обґрунтування та оцінювання, логічного мислення взагалі. Соціальну компетентність студентів можна розуміти як навички спілкування, справедливості, прихильності, вміння співпрацювати, незалежності, впевненості у собі, співчуття, пізнання людської сутності та вміння критикувати. При формуванні діяльнісної компетентності студентів слід враховувати, що вона означає цілісну кваліфікацію та мотивацію людини, готовність індивіда адекватно поводитися в професійних, суспільних та приватних ситуаціях.

У Великій Британії це поняття визначається як достатність засобів для потреб і зручностей життя; володіння необхідними навичками, знаннями, кваліфікацією або можливостями і як можливість робити щось успішно чи ефективно [19]. Французький професор соціології Гай Ле Ботерф визначає компетентність як сукупність визнаних та перевірених уявлень, знань, навичок та зразків поведінки, об'єднаних відповідним чином у певному контексті [20].

Розрізняються різні типи компетентностей. Зокрема, спираючись на думку відомого британського дослідника М. Армстронга, виділяють поведінкові ("м'які") компетентності, що характеризують спосіб, яким компанія планує зберегти своїх співробітників для досягнення високого рівня ефективності та дуже хороших результатів (емоційний інтелект, комунікація, стійкість до змін, активність, командна робота, вміння приймати рішення, орієнтація на досягнення, навички, мотивація тощо). Технічні (тверді) компетентності визначають специфічні професійні вміння та здібності, знаючи і вмюючи використовувати які працівники ефективно виконують свою роботу. Такі компетентності можуть стосуватись певних сфер або певної посади.

Поширеним є поділ компетентностей на загальні (ключові), пов'язані з місією, цінностями, особливостями культури, стратегією компанії. Вони визначають бажання, спільні для всіх знання, уміння,

навички, цінності та зразки поведінки, якими повинні володіти і демонструвати працівники, незалежно від рівня їхньої посади. Функціональні (специфічні) компетентності пов'язані з конкретною функцією в діяльності підприємства і охоплюють знання, уміння, цінності, навички і поведінку, що приводять до успішного забезпечення певної посади або групи посад відповідно до певного напрямку діяльності. Болгарський дослідник Т. Томов виокремлює такі етапи формування компетентностей: підготовка (аналіз ситуації, вивчення потреб, визначення цілей та менеджменту); збір інформації та розробка компетентностей; впровадження (аналіз переваг і проблем); актуалізація компетентнісної моделі (моніторинг і визначення ефективності).

Загалом можна вести мову про зростання значення компетентностей у вищій освіті, у тому числі при розробці відповідних стандартів. У цьому контексті, а також з огляду на розширення поняття та урізноманітнення компетентностей, на початку XXI ст. виникло питання розробки моделі компетентностей. У контексті європейської освітньої політики компетентності охоплюють також поняття самостійності, відповідальності, компетентності в самостійному навчанні, комунікативної, професійної компетентності.

Компетентнісні моделі набули широкого використання в бізнесі та різних організаціях і стали ключовим компонентом набору чи найму та розвитку працівників, а також складовою діяльності кадрових служб. Моделі можуть мати різні форми, але зазвичай вони містять кілька основних елементів: перелік специфічних компетентностей та їх визначення; опис діяльності або поведінки, пов'язаних з кожною компетентністю; діаграму відповідної моделі.

У США компетентнісну модель вважають основою визначення вимог до кваліфікації та знань, що характеризують успішну роботу [21]. Центр "Компетентнісна модель", який фінансується Департаментом праці США, виходить з необхідності дотримуватися п'яти етапів формування компетентнісної моделі:

перший – зібрати необхідну довідкову інформацію, що включає наявні ресурси, визначення змісту та основних рис галузевої моделі;

другий – розробити проект стандарту компетентнісної моделі, визначивши її основні аспекти та пов'язати їх з конкретним змістом;

третій – зібрати відгуки фахівців з цього питання, щоб визначити подальшу перспективу;

четвертий – уточнити рамки компетентностей, додавши або вилучивши деякі з них;

п'ятий – перевірити рамки компетентностей, що забезпечує прийняття цілісної моделі.

Експерти також відзначають, що компетентнісні моделі мають отримувати певний нагляд з боку вищих керівників і відповідати бізнес-стратегії та культурі компанії, заснованої на дослідженнях та

прив'язаної до практики управління. Компетентнісні моделі широко використовуються в бізнесі для визначення та оцінки компетентностей в організаціях для визначення вимог до кваліфікації та знань на конкретних робочих місцях, у розробці бізнес-стратегії. Вони є ключовим компонентом набору та найму, а також елементом управління діяльністю відділів кадрів. У певних сферах (продаж та управління), потрібні компетентності вважаються достатньо вивченими і досягнуто широкого консенсусу щодо конкретних навичок, умінь та поведінки, необхідних для досягнення успіху. Такі моделі можуть бути основою для поєднання компетентностей з організаційною стратегією і практикою.

У 2011 р. в США відбулась зустріч 100 авторитетних представників вищої школи Америки, які обговоривши практику застосування компетентнісних моделей у вищій освіті, зробили такі висновки:

- компетентності містять чіткі цілі навчання, що можна вимірювати і передавати іншим, і які розширюють можливості студентів;
- навчання на основі компетентностей має випереджаючий характер щодо досягнутого рівня вмінь та навичок;
- позитивну роль у навчанні студентів відіграє оцінювання результатів;
- студенти отримують своєчасну і диференційовану підтримку у навчанні, що здійснюється на основі індивідуальних потреб;
- досвід вказує, що кращі результати має навчання на основі компетентнісного підходу, який поєднує набуття та застосування важливих навичок та вмінь [22].

Президент Університету західних регіонів США Роберт У. Мендехолл вважає, що найважливішою характеристикою вищої освіти, побудованої на основі компетентностей, є те, що її успішність вимірюється рівнем здобутих знань та навичок, а не тривалістю навчання. При цьому контролюється ефективність навчального процесу, технологія викладання та навчання, що також уможлиблює індивідуалізацію навчання кожного студента. Однак це вимагає оптимізації організації навчального процесу, чіткого визначення компетентностей, критеріїв оцінювання, темпів подачі та засвоєння матеріалу з урахуванням індивідуальних здібностей студентів. Водночас змінюється роль викладача, який не тільки проводить заняття, відповідає на питання, проводить дискусії, а й допомагає студентам синтезувати та застосовувати знання [23].

У Вальденському університеті США, викладання і навчання в якому базується на компетентностях, вважають знання і вміння студентів важливішими ніж дотримання якихось формальних ознак, як, наприклад, тривалість та організація навчання і викладання. Компетентнісні програми допомагають набутти реальних навичок, які

можна негайно використовувати у певній сфері. Використовуючи за вибором відповідні ресурси, студент формує якомога більше бажаних компетентностей, отримує ступінь і тим самим скорочує період навчання та плату за освіту [24].

Адміністрація зайнятості та навчання США у співпраці з Американською асоціацією інженерних товариств та іншими технічними фахівцями з питань освіти, представники уряду, бізнесу та промисловості розробили компетентнісну модель для інженерів. Ця модель містить набір основних компетентностей, необхідних для вступу в інженерну професію, а також для підтримки вмінь і навичок під час своєї кар'єри [25]. Основними складовими є управлінські компетентності та специфічні вимоги до професії, які представлено на п'яти рівнях.

1. Компетентності особистої ефективності: міжперсональні навички, чесність, професіоналізм, ініціатива, адаптивність та гнучкість, надійність та реалістичність, навчання впродовж життя.

2. Академічні компетентності: читання, письмо, математика, наука і технології, комунікація, критичне і аналітичне мислення, комп'ютерні навички.

3. Компетентності на робочому місці передбачають такі якості, як: командна робота; оцінювання клієнта; планування та організація; креативне мислення; вирішення питань профілактики; пошук і розвиток можливостей; використання інструментів та технологій; складання розкладу та координація; перевірка, екзаменування та записування; основи бізнесу.

4. Технічні компетентності в масштабах всієї галузі. Вони містять: основи інжинірингу; дизайн; виробництво та будівництво; операції та обслуговування; професійна етика; бізнес, юридична та публічна політика; стійкість і соціальна інновація та вплив; інжиніринг та економіка; контроль якості та забезпечення якості; безпека, здоров'я і навколишнє середовище.

5. Основні галузі промисловості. Компетентності визначаються представниками галузі.

Ця модель розглядається як інструмент управління, що описує існуючі та необхідні компетентності в компанії. Їх визначення та оцінка і створення моделі вважається завданням управління персоналом. Основою для розробки моделі є визначення компетентностей як здатності самоорганізуватися в процесі роботи, здійснювати самостійну діяльність у відкритих, складних та динамічних ситуаціях. Вважається, що компетентні дії мають чотири важливих аспекти:

- особисті компетентності характеризують здатність формувати критичне, продуктивне та цілеспрямоване ставлення до власної роботи;
- технічні та методичні компетентності охоплюють технічні знання і описують вміння використовувати ці знання творчо для вирішення проблем;

- соціальна та комунікативна компетентність розглядається як здатність співпрацювати з іншими за власною ініціативою;
- орієнтовані на діяльність компетентності активно та цілеспрямовано використовують особисті, професійні та соціально-комунікативні навички.

Компетентнісні моделі виконують у компаніях певні функції, зокрема: визначення цілей компанії стосовно можливостей працівників; опис ключових компетентностей, необхідних для досягнення стратегічних цілей; розвиток моделі разом із стратегічними цілями компанії; спостереження та перевірка компетентностей; використання необхідних навичок для цілеспрямованого розвитку персоналу; підтримка стратегічного планування в різних сферах діяльності компанії; сприяння підбору персоналу; оцінка продуктивності працівників.

Компетентнісні моделі закладів вищої освіти мають свої особливості порівняно з певними фірмами та промисловими підприємствами. Так, у Марбурзькому університеті ФРН головною вважають діяльнісну компетентність, у контексті якої розглядають системно-організаційну компетентність, що включає дидактичну, фахову, методичну, соціальну компетентності та самокомпетентність.

Розроблена в Берлінському вільному університеті компетентнісна модель [26] містить такі компоненти, як: дослідницька компетентність (систематичне вивчення стану проблеми, оцінка наукових джерел, виявлення суперечливих висновків, визначення потреб дослідження); методологічна компетентність (формування та реалізація проблеми і гіпотези дослідження, планування процесу дослідження, опис предмета дослідження, використання адекватних методів аналізу); рефлексивна компетентність (осмислення наукового результату, методологічних рамок, можливостей застосування, етичних наслідків дослідження); комунікативна компетентність (підготовка наукових публікацій, презентація наукових результатів); фахові знання (знання центральних теорій у цій сфері, основних методів дослідження в цій сфері, актуальних результатів дослідження предмета, стандартів наукової комунікації).

При цьому студенти отримують можливість брати участь у науково орієнтованому навчанні, що вимагає:

- цілеспрямовано вивчати актуальні результати дослідження, оцінювати їх якість відповідно до певних критеріїв та визначати подальші потреби дослідження ("дослідницька компетентність");
- систематично вивчати питання дослідження за допомогою відповідних методів ("методична компетентність");
- осмислювати наукові результати стосовно їх практичної значимості та етичного змісту ("рефлексивна компетентність");

- компетентно розглядати й обговорювати наукові результати ("комунікативна компетентність");
- здобувати актуальні наукові знання: як теоретичні, так і практичних ("фахові знання").

Незважаючи на те, що модель компетентності, як правило, є наріжним каменем для поглибленого обговорення з працівником перспектив його розвитку, небагато фірм застосовують практику відгуків про ефективність.

Швейцарський дослідник Д. Вейкфілд вважає, що різноманітність компетентностей у вищій освіті можна впорядкувати через фахову, соціальну та самокомпетентність. Необхідною при цьому є компетентнісна орієнтація, що характеризується послідовним включенням діяльнісної компетентності та результатів викладання і навчання. У цьому процесі вчений виокремлює три рівні [26]:

методичний, що включає окремі методи, пов'язані з діяльністю в рамках усього навчального процесу та викладання певного предмета і покликані підвищити ефективність навчання;

дидактичний означає спрямованість усього навчального процесу на конкретні дії та певні компетентності;

андрагогічний, який передбачає не тільки використання відповідних методів, спрямованих на формування вмінь і навичок, а й розвиток цілісної особистості та започаткованих компетентностей.

Важливо, щоб кожен з цих рівнів включав елементи попереднього, а в цілому вони були взаємопов'язаними і відповідали сучасному розумінню навчання, яке передбачає формування індивідуальних знань.

З огляду на процеси глобалізації, японське міністерство освіти, культури, спорту та науки і технологій (*МEXT*) у 2014 р. в результаті проведеного конкурсу з метою підготовки майбутніх світових лідерів визначило 56 закладів вищої освіти (ЗВО) – 4 національні, 34 публічні та 18 приватних. Ці ЗВО повинні продемонструвати свої зусилля для розвитку людських ресурсів, що включає здатність виявляти та вирішувати проблеми в різних суспільствах і стати активним у глобальному бізнесі, розробку та впровадження кваліфікованих навчальних програм, і в результаті вони вдосконалюють свої системи освіти, розвиток глобальних лідерських компетентностей. Цей проект *SGH* розроблений на основі іміджу глобальної еліти і відображає ідеологію, в якій глобальні лідерські компетенції є універсальними й очевидними, піддаються тренуванню та вимірюванню.

Компетентнісні моделі набувають все більшого поширення і у закладах вищої освіти Китаю, де діють понад дві тисячі університетів. Наприклад, комп'ютерні науки вивчають і викладають у 160 ЗВО. Значна увага приділяється компетентностям викладачів, а саме таким якостям, як: мотивація, інноваційність, аналітичність і вміння робити судження, концептуальне мислення, вміння бачити деталі, виконання

плану, відданість професії, самоаналіз, розв'язання головоломок, виховання, ідентифікація, вміння працювати, співпереживання, людяність, вміння виражати думки, відповідальність, керівництво та моніторинг, професіоналізація та ресурси, інтеграція. Передумовами компетентнісної моделі викладача ЗВО в Китаї вважаються гнучкі характерні особливості: адаптація, аналітичне мислення, харизматичність, суспільні відносини, спілкування та координація, планування, заповзятість, відкритість, відстеження близьких галузей, упорядкування, командна робота, вміння бути керівником команди, інформативність, аналіз, дії, навчання, стратагеми, спроможність виконувати завдання, оптимізувати, самодисциплінувати себе і самоусвідомлення [27].

На основі використання компетентнісних підходів та моделей в Болгарії створено відповідну систему, яка включає Національну раду оцінювання компетентностей як постійний орган, що розглядає і затверджує компетентнісні моделі і з їх урахуванням розробляє політику на ринку праці, пропонує зміни у різних сферах, зокрема в національній класифікації професій та посад. Рада керує національною референтною мережею з оцінювання робочої сили, що охоплює 20 секторів та 10 регіональних центрів. Ця мережа забезпечує розробку, затвердження та реалізацію компетентнісних моделей на корпоративному рівні. Загальну методичну і змістовну координацію діяльності Національної референтної мережі здійснює національний центр оцінювання компетентностей. Регіональні центри оцінювання компетентностей на практиці забезпечують координацію й оцінку компетентностей на відповідних підприємствах та ключових посадах. Крім цього, центри консультують підприємства в певному регіоні й організують навчання, робочі та консультативні зустрічі з потенційними пілотними підприємствами, вивчають думку працівників і готують пропозиції щодо введення нових посад, проводять опитування [28].

Американські дослідники Л. Спенсер і С. Спенсер у 1993 р. для пояснення сутності компетентностей використали "модель айсберга" (рисунок), лише 1/9 якої перебуває над водою [29]. Наверху "піраміди айсберга" знаходяться "знання", що означають інформацію, отриману у певній сфері. На другій сходинці розміщуються "навички", які означають "робити щось добре", просто, використовуючи певні знання. На третьому місці – "соціальні ролі", під якими розуміють відносини і цінності, що виявляються стосовно інших людей. Четверту сходинку займає "власний образ", що вказує на особистісне розуміння ідентичності та цінностей. Далі йдуть "риси характеру", що пояснюють як і чому індивід ставиться до інших людей. Завершує "піраміду айсберга" шоста сходинка "мотиви", яка визначає, що рухає нами – потреби досягнення чогось, влада, вплив чи належність до чогось. Видимими в

цій моделі її автори вважають знання і навички. Проте невидимі складові також мають певний вплив на компетентнісну модель індивіда загалом.

"Модель айсберга", розроблена Л. Спенсер і С. Спенсером

Джерело: Competency Ice-Berg Model - Meaning and its Components.

URL : <http://www.managementstudyguide.com/competency-iceberg-model.htm>.

Відомою є модель товариства менеджменту гуманітарних ресурсів (*SHRM*) [29], в якій компетентність розглядається як кластер взаємопов'язаних якостей, включаючи знання, навички та вміння, що сприяють більш ефективному виконанню роботи. Модель описує 8 поведінкових компетентностей, структурованих у три кластери: *лідерство* (лідерство, навігація, етична практика); *міжособистісні відносини* (менеджмент відносин, комунікація, глобальна і культурна компетентність); *бізнес* (прозорість бізнесу, консультації, критичне оцінювання та знання з гуманітарних ресурсів). Поведінкові компетентності описують і полегшують застосування технічних знань для поведінки, пов'язаної з роботою. Іншими словами, технічні компетентності відображають ті знання, які спеціалісти з персоналу використовують на своїх робочих місцях, а поведінкові відображають застосування таких знань. Отже, модель *SHRM* розглядається як набір компетентностей, що сукупно визначають вимоги до ефективної роботи.

Товариство організує 15 сфер застосування гуманітарних ресурсів, об'єднаних у три блоки: *люди* (стратегічне планування, виявлення таланта, зайнятість і утримання, навчання та розвиток, нагородження), *організація* (структура функцій людських ресурсів, організаційна ефективність і розвиток, менеджмент робочої сили, відносини зайнятості та праці, технологічний менеджмент; *робоче місце* (гуманітарні

ресурси в глобальному контекст, різноманітність та включеність, ризик-менеджмент, корпоративна соціальна відповідальність, законодавство про зайнятість та регулювання).

Таким чином, накопичено різний досвід розробки компетентнісних моделей. Наприклад, у Болгарії практикують два стратегічних підходи:

універсальний – включає набір компетентностей (10–15), використовується, коли менеджмент прагне сформувати загальні вміння, характеристики і цінності, необхідні для забезпечення ефективності багатьох посад;

багатоманітний – передбачає побудову різних моделей в організації залежно від позицій і рівнів.

Поряд з компетентнісними моделями вживається також поняття "архітектура компетентностей", що описує загальні правила визначення компетентності в організації [30]. Вона містить керівні принципи, за допомогою яких розробляються різні компетентності для організації, наприклад, поведінкові, технічні, професійні, основні чи унікальні тощо. Існує три основних критерії, яким у більшості організацій повинні відповідати компетентності:

- професії мають включати компетентності, які працівники повинні мати – як зараз, так і в майбутньому;
- компетентності повинні підтримувати всі нинішні та передбачувані програми організації;
- усі компетентності повинні бути простими у використанні всіма зацікавленими сторонами.

Важливими для архітектури компетентностей є такі складові, як: компетентності лідерства, що є ключовими для управління даною організацією; технічні компетентності, що враховують особливості певної професії; компетентності кількох професій і серцевинні (найзагальніші). Загалом архітектура нараховує 12–15 компетентностей. Можливі декілька архітектур компетентностей, одну з яких організація визначає відповідно до своїх потреб.

Висновки. Компетентності поєднують знання, вміння, навички та відносини, що виступають передумовами досягнення успіху, які можна вивчати і засвоювати, насамперед у зв'язку з виконанням певних завдань та вимог. До основних компетентностей відносять спілкування рідною та іноземною мовами, науки і техніки, навчання заради здобуття знань, соціальні та громадянські навички, ініціативність та практичність, обізнаність та самовираження у сфері культури, які вважаються необхідними для всіх громадян для особистого розвитку та активного громадянського життя.

При цьому компетентнісна модель як певний набір компетентностей та характеристик виступає методом менеджменту гуманітарних ресурсів. Він, зокрема, включає: розгляд компетентнісної

моделі в контексті діяльності всієї організації; узгодження компетентнісної моделі з цілями ЗВО чи підприємства, починаючи цей процес з вищого рівня управління; використання методів аналізу роботи; врахування вимог майбутньої діяльності фахівців; визначення компетентностей – як загальних, так і спеціальних; застосування методів розвитку організації; використання компетентнісної моделі в роботі з персоналом.

Компетентнісна модель відрізняється від таких понять, як "компетентнісні рамки", "кваліфікаційні рамки", "референційна система", що означає результати навчання. Така модель систематизує компетентності, уможливорює їх використання для планування і рефлексії, проведення певних порівнянь, мотивації працівників, підвищення ефективності діяльності тощо.

Компетентнісні моделі застосовуються в рамках управління людськими ресурсами і конструюються як інтегровані системи, що взаємно доповнюються. Вони являють собою рамки компетентностей, описують поведінку, яка необхідна для розвитку особистості та досягнення кращих результатів у різних сферах діяльності та навчання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Компетентнісний підхід у вищій освіті: світовий досвід*. Київ : КНЕУ, 2016. 61с.
2. *Мазаракі А. А., Ткаченко Т. І.* Компетентнісна модель менеджера в галузевих стандартах вищої освіти. URL : ir.nmu.org.ua/bitstream/handle.pdf.
3. *Алюшина Н. О.* Компетентнісна модель наставника інноваційного типу в системі державної служби. Вісн. НАДУ. 2014. № 3. С. 89–97.
4. *Стрельніков В.* Компоненти професійної компетентності викладача вищої школи. Гуманітар. вісн. 2013. № 28. С. 278–285.
5. *Ярмола І. К.* Модель професійної компетентності педагога вищої школи. Запорозж. мед. журн. 2013. № 5. С.116–118.
6. *Пляченко Т. М.* Компетентнісна модель у структурі фахової підготовки майбутнього вчителя музики. URL : elibrary.kubg.edu.ua/570/1/T_Plyachenko_Kompetentnisna%20model.pdf.
7. *Смислова О. В.* Компетентнісний підхід як основа підготовки майбутніх перекладачів до професійної діяльності. URL : www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe.
8. *Яровенко А. Г.* Компетентнісна модель майбутнього вчителя інформатики. URL : <https://conferences.vntu.edu.ua/index.php/znanosv/znanosv2016/paper/view/.../1241>.
9. *Ільченко В. Р.* Компетентнісна модель освітньої галузі як необхідна умова ефективної освіти. URL : biblos.iod.gov.ua/download.php?file_id=639.
10. *Савченко О. П.* Компетентнісний підхід у сучасній вищій школі. URL : intellect-invest.org.ua/pedagog_editions_e-magazine_pedagogical_science_vypuski.

11. *Ходань О. Л.* Компетентнісний підхід до підготовки майбутніх фахівців у ВНЗ. Наук. вісн. Ужгород. нац. ун-ту. С. 232–235.
12. *Ягунов В. В., Свистун В. І.* Компетентнісний підхід до підготовки фахівців у системі вищої освіти. Наук. записки. Т. 71. Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота. С. 3–8.
13. *Часнікова О. В.* Компетентнісний підхід в освіті як основа її реформування. URL : https://www.narodnaosvita.kiev.ua/?page_id=2607, www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe.
14. *Kompetenz.* URL : [https://de.wikipedia.org/wiki/Kompetenz_\(P%C3%A4dagogik\)](https://de.wikipedia.org/wiki/Kompetenz_(P%C3%A4dagogik)).
15. *Franz E. Weinert (Hrsg.)* : Leistungsmessungen in Schulen. Weinheim und Basel : Beltz, 2001. S.27.
16. Про основні компетенції для навчання протягом усього життя від 18 грудня 2006 року : Рекомендація 2006/962/ЄС Європейського Парламенту та Ради (ЄС).
17. Про встановлення Європейської кваліфікаційної структури для можливості отримати освіту протягом усього життя : Рекомендація Європейського Парламенту і Ради 2008/С 111/01 від 23 квіт. 2008 р.
18. URL : <https://en.oxforddictionaries.com/definition/competence>.
19. *Competenza.* URL : <https://it.wikipedia.org/wiki>.
20. *Competency Model.* URL : <https://www.trainingindustry.com/wiki/competency-model>.
21. *An international study in competency education: postcard from abroad.* URL : <https://www.competencyworks.org>.
22. *Dr. Robert Mendenhall.* What Is Competency-Based Education? URL : https://www.huffingtonpost.com/dr-robert-mendenhall/competency-based-learning-_b_1855374.html.
23. *Competency based education.* URL : <https://www.waldenu.edu/experience/tempo-learning/resource/what-is-competency-based-education#wICfPK34hwOFBeOv.99>.
24. *Engineering Competency Model.* URL : <https://www.careeronestop.org/competencymodel/competency-models/Engineering.aspx>.
25. *Forschungsorientierte Lehre an der freien Universitaet.* URL : <http://www.fu-berlin.de/sites/fole/evaluation-instrumente/kompetenzmodell/index.html>.
26. *David Wakefield.* Lehren und Lernen. URL : Lehren-und-lernen.ch.
27. *Jinchao Lin.* Research on Chinese University Teacher's Competency Availablefrom. URL : https://www.researchgate.net/publication/26642783_Research_on_Chinese_University_Teacher.
28. *Competence Iceberg.* URL : <http://www.managementstudyguide.com/competency-iceberg-model.htm>.
29. *SHRM Body of Competency and Knowledge (SHRM BoCK™).* URL : <https://www.shrm.org/certification/about/BodyofCompetencyKnowledge/Pages/default>.
30. *Competency architecture.* URL : https://en.wikipedia.org/wiki/Competency_architecture.

Стаття надійшла до редакції 28.12.2017.

Khoruzhyi H. Competency models in higher education and business: foreign experience.

Background. In our time, there is a transition from qualification to competence in higher education and business, which is characterized by increased attention to the study of foreign experience in the use of competency models. Competency models as a method of human resource management contribute to the attraction, development and retention of labor in various organizations.

The **aim** of the article is to study the essence of the category "competent model" and to define this concept in foreign scientific literature, as well as the practice of implementing this method in higher education and business.

Materials and methods. The article uses the recommendations of the European Parliament and the Council of the EU, the Law of Ukraine on Higher Education, the scientific works of well-known foreign researchers. In the process of scientific research, the following research methods have been used: abstraction, logical, historical, comparison, analysis and synthesis.

Results. The concept of "competence" is the subject of research of various disciplines. For example, pedagogy aims to raise competencies to form an independent and responsible activity. The European Parliament and the Council (EC) formulated in their Recommendations eight core competences: communication in native and foreign languages, science and technology, learning for the sake of knowledge, social and civic skills, initiative and practicality, awareness and expression in the field of culture.

Professional, methodological, activity and social competence can be considered necessary for the activity of higher educational establishments.

Common is the division of competences into general (key) and functional (specific) that are related to a specific function in the enterprise or higher education institution and include knowledge, skills, values, skills and behavior that lead to the success of a particular position or group positions according to a certain direction of activity. Competency models have become widespread in business, higher education and other organizations and have become the key to recruiting, hiring, developing and securing workers, as well as an integral part of staffing.

Specific characteristics of competency models are interpersonal skills, honesty, professionalism, initiative, adaptability and flexibility, reliability and realism, lifelong learning. The competent iceberg model is an important issue for research. The renowned American Society for the Management of Humanitarian Resources considers competence as a cluster of interrelated qualities, including knowledge, skills and abilities that contribute to more efficient work execution. The modern theory and practice of management also uses the architecture of competencies, in which 12-15 key elements are essential for the management of this organization.

Based on the use of competent approaches and models in Bulgaria, an appropriate system has been created that includes the National Council for the Evaluation of Qualifications as a permanent body.

Conclusion. Competence combines knowledge, skills, skills and relationships that are the preconditions for success, which can be studied and mastered, primarily due to the fulfillment of certain tasks and requirements.

At the same time, the competent model as a certain set of characteristics advocates the method of management of humanitarian resources, which should be considered in the context of the activities of the entire organization and consistent with the goals of the higher educational institution or enterprise.

Formation of the competent model includes management features, the use of methods of analysis of work, taking into account the requirements of future professionals, the definition of competencies as general and special, the use of organizational development methods, the use of competency model in the work with personnel. Such a model systematizes competence, makes it possible to use them for planning and reflection,

carrying out certain comparisons, motivating employees, improving the efficiency of activities, etc.

Competency models are used within the framework of human resources management and are constructed as mutually supplemented integrated systems. They represent competencies that describe the behavior that is needed to develop an individual and achieve better results in different areas of activity and learning.

Keywords: business, higher education, competence, competency, competence model.

REFERENCES

1. *Kompetentnisnyj pidhid u vyshhij osviti: svitovyj dosvid.* Kyi'v : KNEU, 2016. 61s.
2. *Mazaraki A. A., Tkachenko T. I. Kompetentnisna model' menedzhera v galuzevyh standartah vyshhoi' osvity.* URL : ir.nmu.org.ua/bitstream/handle.pdf.
3. *Aljushyna N. O. Kompetentnisna model' nastavnyka innovacijnogo typu v systemi derzhavnoi' sluzhby.* Visn. NADU. 2014. № 3. S. 89–97.
4. *Strel'nikov V. Komponenty profesijnoi' kompetentnosti vykladacha vyshhoi' shkoly.* Gumanitar. visn. 2013. № 28. S. 278–285.
5. *Jarmola I. K. Model' profesijnoi' kompetentnosti pedagoga vyshhoi' shkoly.* Zaporozh. med. zhurn. 2013. № 5. S.116–118.
6. *Pljachenko T. M. Kompetentnisna model' u strukturi fahovoi' pidgotovky majbutn'ogo vchytelja muzyky.* URL : elibrary.kubg.edu.ua/570/1/T_Plyachenko_Kompetentnisna%20model.pdf.
7. *Smyslova O. V. Kompetentnisnyj pidhid jak osnova pidgotovky majbutnih perekladachiv do profesijnoi' dijalnosti.* URL : www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe.
8. *Jarovenko A. G. Kompetentnisna model' majbutn'ogo vchytelja informatyky.* URL : <https://conferences.vntu.edu.ua/index.php/znanosv/znanosv2016/paper/view/.../1241>.
9. *Il'chenko V. R. Kompetentnisna model' osvithoi' galuzi jak neobhidna umova efektyvnoi' osvity.* URL : biblos.iod.gov.ua/download.php?file_id=639.
10. *Savchenko O. P. Kompetentnisnyj pidhid u suchasnij vyshhij shkoli.* URL : intellect-invest.org.ua/pedagog_editions_e-magazine_pedagogical_science_vypuski.
11. *Hodan' O. L. Kompetentnisnyj pidhid do pidgotovky majbutnih fahivciv u VNZ.* Nauk. visn. Uzhgorod. nac. un-tu. S. 232–235.
12. *Jagupov V. V., Svystun V. I. Kompetentnisnyj pidhid do pidgotovky fahivciv u systemi vyshhoi' osvity.* Nauk. zapysky. T. 71. Pedagogichni, psihologichni nauky ta social'na robota. S. 3–8.
13. *Chasnikova O. V. Kompetentnisnyj pidhid v osviti jak osnova i'i reformuvannja.* URL : https://www.narodnaosvita.kiev.ua/?page_id=2607, www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe.
14. *Kompetenz.* URL : [https://de.wikipedia.org/wiki/Kompetenz_\(P%C3%A4dagogik\)](https://de.wikipedia.org/wiki/Kompetenz_(P%C3%A4dagogik)).
15. *Franz E. Weinert (Hrsg.) : Leistungsmessungen in Schulen.* Weinheim und Basel : Beltz, 2001. S.27.
16. *Pro osnovni kompetencii' dlja navchannja protjagom us'ogo zhyttja vid 18 grudnja 2006 roku :* Rekomendacija 2006/962/JeS Jevropejs'kogo Parlamentu ta Rady (JeS).
17. *Pro vstanovlennja Jevropejs'koi' kvalifikacijnoi' struktury dlja mozhlyvosti otrymaty osvitu protjagom us'ogo zhyttja :* Rekomendacija Jevropejs'kogo Parlamentu i Rady 2008/C 111/01 vid 23 kvit. 2008 r.
18. *URL :* <https://en.oxforddictionaries.com/definition/competence>.
19. *Competenza.* URL : <https://it.wikipedia.org/wiki>.
20. *Competency Model.* URL : <https://www.trainingindustry.com/wiki/competency-model>.
21. *An international study in competency education: postcard from abroad.* URL : <https://www.competencyworks.org>.

22. *Dr. Robert Mendenhall*. What Is Competency-Based Education? URL : https://www.huffingtonpost.com/dr-robert-mendenhall/competency-based-learning-_b_1855374.html.
23. *Competency based education*. URL : <https://www.waldenu.edu/experience/tempo-learning/resource/what-is-competency-based-education#wICfPK34hwOFBeOv.99>.
24. *Engineering Competency Model*. URL : <https://www.careeronestop.org/competencymodel/competency-models/Engineering.aspx>.
25. *Forschungsorientierte Lehre an der freien Universitaet*. URL : <http://www.fu-berlin.de/sites/fole/evaluation-instrumente/kompetenzmodell/index.html>.
26. *David Wakefield*. Lehren und Lernen. URL : Lehren-und-lernen.ch.
27. *Jinchao Lin*. Research on Chinese University Teacher's Competency Available from. URL : https://www.researchgate.net/publication/26642783_Research_on_Chinese_University_Teacher.
28. *Competence Iceberg*. URL : <http://www.managementstudyguide.com/competency-iceberg-model.htm>.
29. *SHRM Body of Competency and Knowledge (SHRM BoCK™)*. URL : <https://www.shrm.org/certification/about/BodyofCompetencyKnowledge/Pages/default>.
30. *Competency architecture*. URL : https://en.wikipedia.org/wiki/Competency_architecture.

УДК 378.147

КРАСІЛЬНИКОВА Олена, к. і. н., доцент кафедри філософських та соціальних наук Київського національного торговельно-економічного університету

КОМПЕТЕНТНІСНИЙ ПІДХІД ЯК ОСНОВА ФІЛОСОФІЇ ОСВІТИ

Досліджено проблему впровадження компетентнісного підходу в освітній процес. На основі наукової літератури здійснено аналіз понять "компетенція" та "компетентність".

Ключові слова: компетентнісний підхід, компетентність, компетенція, ключові компетенції, освіта.

Красильникова Е. Компетентностный подход как основа философии образования. Исследована проблема внедрения компетентностного подхода в образовательный процесс. На основе научной литературы проанализированы понятия "компетенция" и "компетентность".

Ключевые слова: компетентностный подход, компетентность, компетенция, ключевые компетенции, образование.

Постановка проблеми. Освіта відіграє важливу роль у розвитку особистості та суспільства. Вона є одним із засобів розвитку людства.

© Красільнікова О., 2018

ISSN 1727-9313. ВІСНИК КНТЕУ. 2018. № 1 _____ 147

В умовах сучасного глобалізованого світу, для якого характерні суперечності між глобальним та локальним, всезагальним та індивідуальним, традиціями та сучасністю, духовним та матеріальним, освіта покликана стати одним із засобів вирішення проблем ХХІ ст. Сучасна філософія освіти повинна виробити нові освітні методи та підходи, а також нову технологію процесу отримання знань. Тому все більшого значення набуває звернення до компетентнісного підходу, розгляду його як з'єднуючої ланки між освітнім процесом та реальними вимогами суспільства.

В умовах реформування української освіти, наближення її до європейських стандартів, особливої актуальності набуває запровадження компетентнісного підходу в систему вітчизняної освіти, з'ясування його сутності та особливостей, а це в свою чергу, веде до зацікавлення цією проблематикою та всебічного її вивчення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемі компетентнісного підходу в освіті, сутності понять "компетентність" та "компетенція" присвячено чимало наукових праць. Оскільки компетентність виступає як міждисциплінарна категорія, її дослідженням займаються представники різних галузей знань: філософи, педагоги, психологи, соціологи, економісти, філологи та інші науковці. До розгляду питання компетентнісного підходу в освіті одними з перших звернулися західноєвропейські дослідники, однак їхні праці присвячені переважно опису структури компетенцій та компетентності.

Серед сучасних українських публікацій слід відмітити колективну монографію Л. Антонюк, Н. Василькової, Д. Ільницького, І. Кулаги та В. Турчанінової, присвячену світовому досвіду впровадження компетентнісного підходу у вищу освіту, визначено та проаналізовано проблеми та недоліки його застосування. [1]. Науковцями виділено етапи становлення компетентнісно орієнтованої освіти, розглянуто реалізацію компетентнісного підходу в рамках Болонського процесу, а також досліджено практику його застосування в США.

Теоретичному аналізу понять "компетенція" та "компетентність", їх порівнянню, визначенню спільних та відмінних рис присвячено публікації Б. Грудиніна, С. Лейко, М. Голованя, Д. Астаф'єва, Е. Зеєра та Е. Симанюк [2–6]. Запровадження компетентнісного підходу в систему вищої освіти України, аналіз вітчизняного законодавства в контексті його реалізації, а також авторська методика практичного впровадження управлінського механізму надання компетентнісної освіти висвітлено у дослідженні І. Федорової та М. Житник [7]. Однак, незважаючи на наявність певної кількості публікацій з цієї проблеми, компетентнісний підхід в освіті потребує подальшого всебічного та ґрунтовного дослідження.

Метою статті є визначення сутності компетентнісного підходу для сучасної системи освіти та аналіз понять "компетентність" та "компетенція".

Матеріали та методи. Для дослідження сутності компетентного підходу застосовано ряд загальнонаукових та спеціальних методів наукового пізнання, зокрема, аналізу та синтезу, проблемно-хронологічний, системно-структурний та порівняльний.

Результати дослідження. Компетентно орієнтована освіта почала формуватися у 70-х роках минулого століття у США. Однак витoki цього процесу можна віднайти ще в епоху Просвітництва, коли європейське суспільство стало на шлях капіталістичних перетворень. Система освіти країн Західної Європи була орієнтована на задоволення потреби промислового виробництва у кваліфікованих спеціалістах. З розвитком науки і техніки постіндустріальне суспільство стикнулося з проблемою нестачі фахівців, які здатні швидко адаптуватися до змін та вдосконалювати свої знання. Це стало причиною звернення європейської освіти до компетентного підходу.

Дослідниця І. Зимня наводить такі причини запровадження компетентного підходу в освіту: тенденція інтеграції та глобалізації світової економіки; необхідність гармонізації структури європейської вищої освіти у зв'язку з Болонським процесом; зміна освітньої парадигми; різноманітність понятійного змісту терміна "компетентністний підхід"; вказівки органів управління освітою.

На думку деяких науковців, причини підвищеного інтересу до понять "компетенції", "компетентність", "компетентністний підхід" обумовлені: необхідністю розробки нової концепції освіти, яка відображала б зміни, спрямовані на відтворення таких властивостей особистості, як мобільність, динамізм, конструктивність, професіоналізм; пошуком нових підходів до визначення цілей, розробки змісту та організації освіти; потребою модернізації загальної та професійної освіти з метою її відповідності запитам суспільства та потребам особистості [8, с. 44].

За визначенням А. Бермуса, компетентністний підхід пов'язаний з ідеєю цілеспрямованості та цілезаданості процесу навчання, за яким компетенції задають вищий, загальний рівень умінь та навичок, а зміст освіти визначається чотириккомпонентною моделлю (знання, уміння, досвід творчої діяльності та досвід ціннісного ставлення).

Д. Астаф'єв вважає, що компетентністний підхід – це метод моделювання результатів навчання і встановлення їх як норм якості вищої освіти [5, с. 145]. Інші дослідники розглядають компетентністний підхід як пріоритетну орієнтацію на цілі – вектори освіти: здатність до навчання, самовизначення, самоактуалізація, соціалізація і розвиток індивідуальності [6, с. 25].

Загалом компетентністний підхід в освіті можна розглядати як спрямованість освітнього процесу на здобуття, розвиток та вдосконалення компетенцій та компетентності.

Дослідники виділяють три етапи становлення компетентного підходу в освіті. *Перший етап* припадає на 60–70-ті роки ХХ ст.

і пов'язаний з введенням у науковий апарат категорії "компетенція", а також зі створенням передумов для виокремлення понять "компетенція" та "компетентність".

У 1970–1990-х роках, на *другому етапі*, категорії "компетенція" та "компетентність" починають використовувати у теорії та практиці вивчення мови, зокрема іноземної. Значна увага приділяється розробці змісту понять "соціальні компетенції" та "соціальна компетентність". Для цього етапу характерним є не лише дослідження самих компетенцій (дослідники виділяють від 3 до 37 її різновидів), а й намагання організувати навчання таким чином, щоб формування компетенцій стало кінцевим результатом процесу навчання.

Третій етап становлення компетентнісного підходу в освіті характеризується процесом його інституціоналізації, інтеграції в національні освітні системи, а також впровадженням цього підходу у рамках Болонського процесу. У цей час провідні міжнародні організації, зокрема ЮНЕСКО, ЮНІСЕФ, ПРООН, Рада Європи, ОЕСР виявили значний інтерес до запровадження компетентнісного підходу в освіту. Деякі з них проводили дослідження цієї проблематики і намагалися спрямовувати свою діяльність на запровадження компетентностей у зміст освіти. Йдеться, зокрема, про діяльність Організації економічного співробітництва та розвитку, Ради Європи та ін.

Звернемося до ключових понять: "компетентність" та "компетенція", на яких базується реалізація компетентнісного підходу в освіті. На сьогодні в науковій літературі немає єдиного підходу до трактування означених понять, дослідники пропонують багато визначень. Чимало з них є тотожними або навіть суперечать одне одному.

Термін "компетентність" увійшов у науковий обіг у 60-х роках ХХ ст. У той же час у США, Великобританії та Німеччині використовувалося поняття "компетентнісна освіта", яке трактувалося як досягнення певного освітнього результату. У словнику іншомовних слів, компетентність визначена як обізнаність, поінформованість, авторитетність.

Спробу дати визначення терміну "компетентність" робили чимало міжнародних організацій, зокрема Міжнародний департамент стандартів для навчання, досягнення та освіти (*IBSTPI*), Міжнародна комісія Ради Європи, Організація економічного співробітництва та розвитку тощо. Більшість з них трактують компетентності як фундаментальні знання або вміння, а компетентність як здатність кваліфіковано виконувати свої професійні обов'язки [2, с. 144].

І. Федорова та М. Житник надають такі визначення компетентності: ступінь вираженості професійного досвіду, яким володіє людина в межах компетенції певної посади; ґрунтовне знання та володіння своєю справою, розуміння сутності роботи, що виконується; сукупність знань, що дають змогу професійно судити про щось; наявність знань і досвіду, необхідних для ефективної діяльності в заданій предметній сфері [7, с. 42].

Компетентність можна розглядати також як категорію, що дозволяє визначити ступінь підготованості фахівця за обсягом вивченого матеріалу та сукупністю професійних вмінь.

Термін "компетенція" також має багато значень. Сучасний словник іншомовних слів містить два трактування терміна "компетенція": по-перше, як кола повноважень певної установи або посадової особи; по-друге, як сферу питань, в яких особа достатньо обізнана.

Дослідники Е. Зеєр і Е. Симанюк, розглядаючи компетентнісний підхід до модернізації професійної освіти, зазначають, що важливою складовою компетенції є досвід-інтеграція в єдине ціле, засвоєних людиною окремих дій, способів та методів вирішення завдань [6, с. 27].

А. Хуторський вважає, що компетенція – це деяка попередньо запланована вимога до освітньої підготовки людини, певний орієнтир для засвоєння, образ її майбутнього [9].

Цікавим є визначення, згідно з яким термін "компетенція" можна розглядати як здатність творчо та ефективно застосовувати здобуті знання та вміння не лише у професійній діяльності, а й у сфері міжособистісних відносин, ситуаціях взаємодії між людьми (Міжнародна конференція 2004 р.) [1, с. 5].

У Рекомендаціях Європейського Парламенту та Ради Європи (2008 р.) міститься таке визначення: компетенція – це доведена можливість застосовувати знання та уміння, а також здібності (методологічні, соціальні, особисті) під час навчання та практики, а також для фахового й особистісного розвитку.

В. Хутмакер зазначає, що термін "компетенція", будучи близьким до таких понять, як компетентність, здатність, вміння, майстерність, нині за своїм змістом точно не сформульовано. Отже, проаналізувавши різні погляди на сутність цієї категорії, можна дійти висновку, що більшість з них розглядають термін "компетенція" як здатність або вміння застосовувати в реальних ситуаціях здобуті знання, набуті вміння та навички.

Розглянемо основні компетенції, якими повинні керуватися сучасні фахівці. У березні 1996 р. у м. Берні проходив симпозіум, на якому обговорювалося питання необхідності формулювання ключових компетентностей, потрібних для успішного працевлаштування та здобуття вищої освіти. Радою Європи визначено п'ять ключових компетенцій, якими повинні оволодіти "молоді європейці", до яких віднесено:

- політичні та соціальні компетенції (здатність знаходити спільні рішення та нести за них відповідальність, уміння долати конфлікти ситуації, розвивати демократичні інституції);
- компетенції, необхідні для життя в мультикультурній спільноті (толерантність, терпимість, взаємоповага);
- комунікативні компетенції, що передбачають здатність застосовувати у професійному та особистому спілкуванні знання мови;

- компетенції, пов'язані з розширенням глобального інформаційного простору (здатність до критичного аналізу інформації, уміння застосовувати інноваційні технології);
- здатність до безперервного навчання протягом життя [10].

У доповіді "Освіта: прихований скарб" Міжнародної комісії з освіти для XXI ст. Ж. Делор називає чотири базові принципи сучасної освіти: вчитися жити; вчитися пізнавати, тобто оволодіти інструментарієм, необхідним для розуміння світу; вчитися працювати, працювати так, щоб проводити потрібні зміни в середовищі свого існування; вчитися співіснувати, тобто співпрацювати з іншими, залучатися до всіх різновидів людської діяльності. Ці принципи можна охарактеризувати як основні глобальні компетентності. Особливо наголошується на необхідності набувати компетентності, які надають можливість вирішувати різні проблемні ситуації, більшість з яких неможливо передбачити. Компетентність та кваліфікація стануть більш доступними, якщо школярі та студенти зможуть перевіряти свої здібності та набувати досвід, беручи участь, паралельно з навчанням, у різних видах професійної та соціальної діяльності. Для цього необхідно приділяти більшу увагу різним формам чергування навчання і роботи [11].

Принцип безперервного навчання знайшов відображення в ухвалених у грудні 2006 р. Європейським Парламентом та Радою Європейського Союзу Рекомендаціях "Про основні компетенції для навчання протягом усього життя". Рекомендації створювалися з метою сприяння розвитку якісної, модернізованої освіти, яка надасть необхідну фахову підготовку молоді відповідно до вимог та запитів сучасного світу.

Як зазначено у документі, головними цілями формування основних компетенцій є: встановлення та визначення основних компетенцій, необхідних для реалізації власних здібностей, активної громадянської позиції, суспільної єдності, а також здатності застосувати здобуті знання шляхом працевлаштування; підтримка зусиль держав Європейського Союзу щодо забезпечення початковою освітою молодого покоління, яка стане підґрунтям для здобуття подальшої освіти та вдосконалення набутих компетенцій; розробка європейського еталонного рівня для працевлаштованих, державних діячів, надавачів освітніх послуг та осіб, що навчаються.

У Рекомендаціях надано визначення компетенції як набору знань, навичок та відношень, що стосуються певної ситуації. Компетенції, якими повинні володіти всі громадяни для реалізації власних здібностей, активної громадянської позиції, суспільної єдності та можливості працевлаштування, визначені як основні. До них належать: володіння мовами, загальні знання у галузі точних наук, уміння пра-

цювати з електронними носіями, освіченість, практичність, ініціативність та ін. [12]. Таким чином, цей документ окреслив основні завдання системи освіти і професійної підготовки для європейських країн.

Відомий британський психолог Дж. Равен у своїй праці "Компетентність у сучасному суспільстві" (1984 р.) розглядає компетентність як багатокомпонентне явище. Більшість компонентів є відносно незалежними один від одного, частина з них належить більшою мірою до пізнавальної сфери, інша – до емоційної. Компоненти компетентності можуть заміщувати одне одного як складові ефективної поведінки [13, с. 253]. На думку вченого, чим більше таких компонентів людина залучає в процес досягнення важливих для себе цілей, тим більша вірогідність, що вона їх досягне.

Дж. Равен визначив 39 різновидів компетентностей, які розглядає як "мотивовані здібності" або "ініціативи". На особливу увагу заслуговують компетентності, пов'язані з психоемоційними та вольовими якостями людини, зокрема це впевненість у собі, наполегливість, довіра, готовність вирішувати складні питання, приймати рішення та нести персональну відповідальність за них, самоконтроль, уміння пристосовуватися до змінних умов, відсутність передвизначеності. Не менш важливими є компетентності, необхідні для співіснування та ефективної взаємодії у колективі: уміння знаходити порозуміння заради досягнення мети, працювати злагоджено та ефективно, дозволити іншим людям приймати самостійні рішення, прислуховуватися до альтернативних точок зору, уміння долати конфлікти та суперечності, здатність орієнтуватися на розширення перспектив та здобутків, уміти працювати не лише як керівник, а й підлеглий, виявляти терпимість до різних стилів життя [13, с. 281–296].

Тобто поняття "компетенція" і "компетентність" охоплюють такі властивості особистості, як мотивація, спрямованість, ціннісні орієнтації, а також інтелектуальні якості, риси характеру та здатність здійснювати розумові операції.

Важливим є також те, що чимало із зазначених компетентностей, на думку Дж. Равена, не є самостійними. Вони взаємопов'язані одне з одним і потребують подальшого дослідження для виявлення зв'язків між ними.

Висновки. Запровадження компетентнісного підходу в освітній процес є важливим завданням сучасної освіти. Він передбачає спрямованість освітнього процесу на формування і розвиток ключових компетенцій особистості, сприяє формуванню здатності самостійно вирішувати професійні проблеми різної складності на основі отриманих знань та власного досвіду, розглядати перешкоди як стимул до подальшого розвитку.

Звернення до компетентнісного підходу обумовлено рядом причин, найважливіша з яких – необхідність трансформування освітньої парадигми через перехід на вищий рівень розвитку науки та виробництва, зміну місії освіти та потребу її модернізації.

Проаналізувавши наукову літературу, дійдемо висновку, що незважаючи на те, що поняття "компетентність" та "компетенція" є близькими за змістом і часто ототожнюються, їх необхідно чітко розмежовувати. Так, компетенцію слід розглядати як сукупність якостей, якими повинен володіти фахівець для ефективної діяльності у певній галузі. А компетентність – як особистісну якість або сукупність якостей, що вже здійснились, тобто володіння певною компетенцією.

Компетентнісний підхід нині став загальносуспільним явищем і претендує на роль нової концептуальної основи, на якій повинна проводитися підготовка фахівців. Адже сутність компетентнісного підходу полягає не стільки в інформуванні людини, що навчається, скільки в здатності навчити її вирішувати проблеми, які можуть виникнути як у професійному, так і повсякденному житті. Тому важливим завданням сучасної освіти є формування у майбутніх фахівців здатності самостійно вирішувати проблеми різної складності на основі отриманих знань та власного досвіду, а також критично мислити, уміти адаптуватися до умов мінливого світу. А цьому сприяє поєднання навчального процесу з професійною практикою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антонюк Л. Л., Василькова Н. В., Ільницький Д. О. та ін. Компетентнісний підхід у вищій освіті: світовий досвід. Київ : КНЕУ, 2016. 61 с.
2. Грудинін Б. О. Компетентнісний підхід: сутність висхідних понять та положень. Наук. записки. 2015. Т.2. № 7. С.140–146. Серія: Проблеми методики фізико-математичної і технологічної освіти.
3. Лейко С. В. Поняття "компетенція" та "компетентність": теоретичний аналіз. Педагогічний процес: теорія і практика. Вип. 4. 2013. С. 128–135.
4. Головань М. С. Компетенція та компетентність: порівняльний аналіз понять. Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. 2011. № 8. С. 224–233.
5. Астафьев Д. А. Компетентностный подход в современной философии образования. Молодой ученый. 2010. Т. 2. № 8 (19). С. 145–147.
6. Зеер Э., Сыманюк Э. Компетентностный подход к модернизации профессионального образования. Высшее образование в России. 2005. № 4. С. 22–28.
7. Федорова І. І., Житник М. М. Компетентнісний підхід як управлінський механізм реорганізації системи вищої освіти України. Вісн. НТУУ "КПІ". Філософія. Психологія. Педагогіка. 2003. Вип. 2. С.38–46.
8. Тубеева Ф. К. Становление компетентностного подхода в сфере образования. Современные проблемы науки и образования. 2015. № 5. С. 41–47.
9. Хуторской А. В. Ключевые компетенции как компонент личностно-ориентированной парадигмы. Народное образование. 2003. № 2. С. 58–64.

10. Зимняя И. А. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании. М. : ИЦ ПКПС, 2004. 41 с.
11. *Доповідь* Міжнародної комісії з освіти для XXI ст. "Освіта: прихований скарб". URL : <https://www.ifap.ru/library/book201.pdf>.
12. Рекомендація 2006/962/ЄС Європейського Парламенту та Ради (ЄС) "Про основні компетенції для навчання протягом усього життя" від 18 груд. 2006 р. URL : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_975.
13. Равен Дж. Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация ; пер. с англ. М. : Когито-Центр, 2002. 396 с.

Стаття надійшла до редакції 26.01.2018.

Krasilnikova O. Competency-based approach as a basis of educational philosophy.

Background. *In the context of reforming Ukrainian education, bringing it closer to European standards, the introduction of a competency-based approach to the system of domestic education, as well as clarification of its essence and peculiarities, becomes of particular importance.*

The aim of the article is to reveal the essence of the competency-based approach in the modern educational system and to analyze the content of the concepts of competency and competence.

Materials and methods. *To study the essence of the competency-based approach, a number of general scientific and special methods of scientific knowledge were used: analysis and synthesis, problem-chronological, system-structural and comparative.*

Results. *The introduction of a competency-based approach in the educational process is an important task of modern education. Competency-based approach involves the orientation of the educational process to the formation and development of key competences of the individual, necessary in professional and social life. The reasons for introducing a competency-based approach to education are the tendency of integration and globalization of the world economy, the need to harmonize the structure of higher education with the provisions of the Bologna process, the need to change the educational paradigm. The concepts of competency and competence, being close in content, contain essential differences. Competence should be considered as a set of qualities that a specialist should have for effective activity in a particular field, and competency as a personal quality, that has already been realized, that is, the possession of a certain competence.*

Conclusion. *Competency-based approach is a new conceptual basis on which training of specialists in any sphere should be carried out. The essence of the competence approach is the ability to teach a person to think critically, be able to adapt to changing world conditions, and to independently solve problems that may arise both in professional and in everyday life, based on the knowledge gained and their own experience.*

Keywords: competency-based approach, competency, competence, key competences, education.

REFERENCES

1. Antonjuk L. L., Vasyl'kova N. V., Il'nyc'kyj D. O. ta in. Kompetentnisnyj pidhid u vyshnij osviti: svitovyj dosvid. Kyi'v : KNEU, 2016. 61 s.
2. Grudynin B. O. Kompetentnisnyj pidhid: sutnist' vyshidnyh ponjat' ta polozhen'. Nauk. zapysky. 2015. T.2. № 7. S.140–146. Serija: Problemy metodyky fizyko-matematychnoi' i tehnologichnoi' osvity.
3. Lejko S. V. Ponjattja "kompetencija" ta "kompetentnist'": teoretychnyj analiz. Pedagogichnyj proces: teorija i praktyka. Vyp. 4. 2013. S. 128–135.

4. Golovan' M. S. Kompetencija ta kompetentnist': porivnjal'nyj analiz ponjat'. Pedagogichni nauky: teorija, istorija, innovacijni tehnologii'. 2011. № 8. S. 224–233.
5. Astaf'ev D. A. Kompetentnostnyj podhod v sovremennoj filosofii obrazovanija. Molodoj uchenyj. 2010. T. 2. № 8 (19). S. 145–147.
6. Zeer Je., Symanjuk Je. Kompetentnostnyj podhod k modernizacii professional'nogo obrazovanija. Vysshee obrazovanie v Rossii. 2005. № 4. S. 22–28.
7. Fedorova I. I., Zhytnyk M. M. Kompetentnisnyj pidhid jak upravlins'kyj mehanizm reorganizacii' systemy vyshhoi' osvity Ukrainy. Visn. NTUU "KPI". Filosofija. Psyhologija. Pedagogika. 2003. Vyp. 2. S.38–46.
8. Tubeeva F. K. Stanovlenie kompetentnostnogo pohoda v sfere obrazovanija. Sovremennye problemy nauki i obrazovanija. 2015. № 5. S. 41–47.
9. Hutorskoj A. V. Kljuचेvye kompetencii kak komponent lichnostno-orientirovannoj paradigmy. Narodnoe obrazovanie. 2003. № 2. S. 58–64.
10. Zimnjaja I. A. Kljuचेvye kompetentnosti kak rezul'tativno-celevaja osnova kompetentnostnogo pohoda v obrazovanii. M. : IC PKPS, 2004. 41 s.
11. Dopovid' Mizhnarodnoi' komisii' z osvity dlja HHI st. "Osvita: pryhovanyj skarb". URL : <https://www.ifap.ru/library/book201.pdf>.
12. Rekomendacija 2006/962/JeS Jevropejs'kogo Parlamentu ta Rady (JeS) "Pro osnovni kompetencii' dlja navchannja protjagom us'ogo zhyttja" vid 18 grud. 2006 r. URL : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_975.
13. Raven Dzh. Kompetentnost' v sovremennom obshhestve: vyjavlenie, razvitie i realizacija ; per. s angl. M. : Kogito-Centr, 2002. 396 s.

УДК 378:165.18

ІЛЬІНА Галина, к. філос. н., доцент Київського національного університету імені Тараса Шевченка

"ВІЗУАЛЬНА ГРАМОТНІСТЬ" У КОНТЕКСТІ КОГНІТИВНИХ ТА ОСВІТНІХ ПРОЦЕСІВ

Досліджено проблему "візуальної грамотності", яка набула актуальності в умовах "суспільства знань", обумовленого інформаційною революцією. За результатами аналізу сучасних методів навчання виокремлено переваги візуальної методики, заснованої на можливостях візуально-образного мислення. На її основі розроблено спеціальні стандарти візуальної грамотності, призначені для використання в академічних проектах і педагогічній практиці.

Ключові слова: візуальний, мислення, пізнання, когнітивний, візуальна грамотність, навчання, інформація.

© Ільїна Г., 2018

Ильина Г. "Визуальная грамотность" в контексте когнитивных и образовательных процессов. Исследована проблема "визуальной грамотности", которая приобрела актуальность в условиях "общества знаний", обусловленного информационной революцией. По результатам анализа современных методов обучения выделены преимущества визуальной методики, основанной на возможностях визуально-образного мышления. На ее основе разработаны специальные стандарты визуальной грамотности, предназначенные для использования в академических проектах и педагогической практике.

Ключевые слова: визуальный, мышление, познание, когнитивный, визуальная грамотность, обучение, информация.

Постановка проблеми. У ході історичного розвитку в науці спостерігається не тільки збільшення різноманітності концепцій, теорій і традицій, але і згортання цієї різноманітності, поява тенденцій до уніфікації, стирання відмінностей. Картина еволюційного розвитку науки як чітко окресленого процесу, що містить всі побічні та похідні течії, доповнюється "іневолюцією". Когнітивне сходження колективного розуму невіддільне від входження в еволюційні глухі кути, вихід на дороги, які ведуть у нікуди. Цей метафоричний опис еволюції наукового знання засвідчує різноманітність пізнавальних способів і практик. Серед них окреме місце посідає "візуальна епістемологія", яка має тривалу історію становлення, а сьогодні, в епоху динаміки розвитку інформаційно-комп'ютерних технологій, набуває актуальності. Це формує візуальну культуру мислення і пізнання, які впливають на формування візуальних практик навчання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема візуальної епістемології формується впродовж усього процесу історії філософії. Її вирішували класики філософської думки – Платон, Аристотель, Р. Декарт, Т. Гоббс, Н. Мальбранш, Д. Юм, Й. Фіхте та ін. У сучасних філософських дискурсах проблему візуальності в різних контекстах вирішують М. Мерло-Понті, Б. Сандівел, В. Мітчел, У. Еко, К. Батаєва, А. Баррі. Серед спеціальних досліджень з проблематики візуальної культури мислення і пізнання в контексті розширення сучасної соціокультурної реальності варто виокремити праці Н. Мірзоефа, Дж. Елкінза, Дж. Сілви, К. Пургара [1–4] та ін.

Однак зміст і смислове навантаження візуальної проблематики, яка входить у структуру сучасної когнітології, вимагає з'ясування взаємозв'язку навчального процесу і досягнень інформаційно-комп'ютерних технологій. Виникає необхідність аналізу філософсько-епістемологічних підходів до визначення перспектив інтелектуально-розумової діяльності порівняно з візуальними практиками, які знаходять все більш широке впровадження в сучасному освітньому процесі.

Мета статті – обґрунтувати епістемологічні засади культури візуального пізнання в контексті взаємозв'язку раціонального (розумового) та візуального (чуттєво-тілесного), що дає підстави визначити основні засади візуальної грамотності, на основі якої формується нове розуміння світу та людини.

Матеріали та методи. У ході дослідження використано епістемологічні, філософські, візуальні дискурси сучасних мислителів. Для досягнення поставленої мети застосовано емпіричний і порівняльний методи, а також методологічні рефлексії феноменології, синергетики, філософії науки, філософії освіти і візуальних студій.

Результати дослідження. Пізнавальні практики, які містять візуальні методи, відкривають продуктивний за своєю сутністю шлях до відкриття нового в пізнанні. Атрибутивність візуального аспекту в загальному процесі епістемної діяльності можна обґрунтувати такими положеннями.

По-перше, пізнання інкарновано (*cognition is embodied*): пізнання тілесне, або "отілеснене", детерміноване тілесністю людини, мезакосмічними здібностями людського тіла відчувати, "чути", "бачити". Те, що пізнається і як пізнається, залежить від будови тіла і його конкретних функціональних особливостей, здібностей сприйняття і руху в просторі і в часі. "Влаштоване по-різному – отже, бачить і пізнає світ по-різному" [5, с. 32]. Якщо раніше епістемологи стверджували, що пізнання теоретично завантажене (тобто те, що ми бачимо, багато в чому визначається теоретичними уявленнями, якими ми володіємо), то тепер можна сказати, що пізнання "тілесно завантажене". Існують тілесні "нитки", які управляються розумом. Психосоматичні зв'язки будуються за принципом "нелінійної циклічної причинності". Тіло і "душа", мозок і свідомість знаходяться у відносинах "циклічної, взаємної детермінації" [5, с. 36].

Неможливо зрозуміти діяльність людського розуму, когнітивні функції інтелекту, якщо розум абстрагований від тілесності, від певним чином обумовлених здатностей сприйняття шляхом органів відчуття, від організму, включеного в особливу ситуацію, екологічне оточення, яке має певну конфігурацію. Розум існує в тілі, а тіло існує в світі, тілесна істота діє, відтворює себе, мріє, уявляє. Тіло живе в світі, як серце в організмі, ...тіло – це наш спосіб володіння світом (М. Мерло-Понті). Зір, бачення відіграють у процесах пізнавального освоєння світу важливе значення, оскільки разом із тілом і розумом утворюють єдину систему. Око людини пристосоване до певного "оптичного вікна", яке відрізняється від "вікна" представників фауни. Саме тому зір людини пов'язаний з її когнітивними процесами [6, с. 304].

По-друге, пізнання ситуативне. Когнітивна система вбудована, укорінена (*cognition is embedded*) як внутрішньо – у матеріальному субстраті, який забезпечує її діяльність, так і зовнішньо – включена у зовнішнє ситуативне фізичне і соціокультурне оточення. Когнітивний акт розширюється в ту чи іншу ситуацію, яка володіє певними топологічними властивостями. Кожний живий організм "розкриває" світ по-своєму. Він вибирає, черпає з величезного резервуару можливостей світу те, що відповідає його здатностям (можливостям) пізнання (здатностям мислення і/або сприйняття). У процесі формування

власної ідентичності живий організм як істота когнітивна виокремлює з оточуючої реальності контури свого середовища [5, с. 36].

За М. Мерло-Понті, світ, який сприймається – це сукупність шляхів, по яких рухається моє тіло. Це – "невидиме видимого", належність кожного разу лише до певного фрагменту світу. Плоть світу – це банк можливостей, а тіло/розум, яке пізнає, пробуджує із забуття, виводить на поверхню з безодні величезної кількості можливостей в даному, конкретному акті пізнання лише одну з них, лише щось з того, що властиве світу і, одночасно, відповідає його пізнавальним прагненням, його дослідницьким намірам, його життєвим потребам [6, с. 304].

По-третє, пізнання інактивоване (*cognition is enacted*): воно здійснюється в діяльності і через діяльність. Через дії, рушійну активність формуються і когнітивні здібності особистості. Пізнавальна активність у світі створює і саме оточуюче відносно когнітивного агента середовище – в смислі відбору, "виокремлення" когнітивним агентом з оточуючої реальності тільки те і того, що відповідає його когнітивним здібностям і установкам. Світ живого організму виникає разом з його діяльністю. Це – "інактивований світ". Не тільки розум пізнає світ, але й процес пізнання, зокрема візуальними засобами, формує розум, надає конфігурації його пізнавальній активності. За Ф. Варелою, світ, який мене оточує, і те, що я роблю, щоб виявити себе в цьому світі, нероздільні. Пізнання є активна участь, глибинна ко-детермінація того, що здається внутрішнім [7, с. 8–9]. Суть інактивованого пізнання (пізнання через діяльність) виявляється на прикладі: той, хто діє і рухається самостійно, бачить і орієнтується у просторі пізнання більше, ніж той, хто пасивний.

Суб'єкт пізнання, тобто людина, яка дивиться і бачить світ, не тільки відображає, але і творить його. Вона відкриває для себе світ, проникає в його події, явища, містерії, але одночасно частково винаходить, конструює його, вносить своє розуміння в нього. Через відчуття, візуальне сприйняття відбувається складна нелінійна взаємодія суб'єкта пізнання і об'єкта.

По-четверте, когнітивні структури є емерджентними (*cognition is emergent*), вони виникають спонтанно, відносно недетерміновано в ході взаємодії з об'єктом пізнання. Відчуття людини, впливаючи на свідомість, стають причиною вищих проявів ментальності, тобто діяльності розуму. Ф. Варела розглядає поняття емерджентності як фундаментальне для осягнення когнітивних процесів, зазначаючи, що розум – це те, що продукується, народжується на самому останньому етапі перманентних емерджентних трансформацій свідомості [7, с. 8–9].

Процес пізнання індивіда протікає у взаємозв'язку, ко-детермінації "Я–Інший", в їх синхронному становленні. Уявлення про інтерсуб'єктивність є ключовим у концепції візуального мислення. Межі між "Я" та "Іншим", навіть у процесах візуального сприйняття (бачення), не окреслені точно, з наявною визначеністю: бути Собою,

виявляти своє Я і створювати Іншого – це події сумірні [7, с. 15]. "Я" не локалізоване, воно перебуває в процесі становлення, ко-детермінації, ко-еволюції з "Іншим/Іншими". Як правило, відношення до "Іншого" виникає на перших порах з результату візуального сприйняття. Воно може бути оманливим, хоча софіст Горгій стверджував: "Як вам здається, так воно і є".

Пізнання динамічне і будується в процесі самоорганізації. Іншими словами, когнітивні системи – це системи динамічні, здатні до самоорганізації. У цьому контексті функціонування пізнавальних систем принципово схоже з функціонуванням пізнавальних природних систем, тобто об'єктів оточуючого світу. Саме тому в рамках візуального підходу як одного з найважливіших у чуттєвому сприйнятті світу знаходять плідне використання новітні досягнення у сфері нелінійної динаміки, теорії складних адаптивних систем у педагогіці, теорії критичного сприйняття і мислення в освоєнні навчального матеріалу.

У процесі пізнання має місце циклічна детермінація суб'єкта й об'єкта пізнання. Складність і нелінійність зворотних зв'язків, що супроводжують кожний акт пізнання, означає, що суб'єкт і об'єкт пізнання в процесі чуттєвої (емоційної) і раціональної взаємодії обумовлюють один одного. Тобто, перебуваючи у відношенні ко-детермінацій, вони використовують "взаємно надані можливості, пробуджують один одного, породжують і творять, змінюються в когнітивній діяльності" [5, с. 39].

Візуальний образ такого роду циклічного, взаємопокладаючого, взаємообумовлюючого зв'язку подає відома картина М. Ешера "Малюючі руки" (1948). Права рука малює манжету із запонкою. Її робота ще не закінчена, а справа вже детально проглядається ліва рука, яка малює манжету із запонкою, з якої виступає права рука, що малює. Ці дві руки взаємно малюють одна одну, вони у спільній взаємодії покладають умови свого виникнення. Їх взаємне визначення виділяється на загальному фоні малюнка і складає певну єдність, певну автономну дію, яку можна назвати "креативним колом" [5, с. 39]. Подібним чином взаємно накладають і визначають один одного суб'єкт і об'єкт пізнання, когнітивний агент і середовище його активності.

Інактивація, включення людини в оточуючу реальність означає, по суті, пробудження світу в результаті діяльності суб'єкта пізнання. Змінюючи світ, він змінюється сам. Не тільки той, хто йде, прокладає дорогу, але й дорога робить його. Пройшовши цей шлях, він перетворюється в іншу людину. У контексті цих нових уявлень мислення людини постає як динамічна, постійно відтворювана система-процес. Мислення інкарновано в конкретну свідомість, а вона – в певну тілесно-чуттєву структуру, яка безпосередньо взаємодіє з оточуючим світом через слух, відчуття і візуальний контакт. У результаті цієї взаємодії формується, поряд з вербальним, візуальний спосіб взаємодії з оточуючим світом, результатом якого постає знання. На його основі

формується продуктивне мислення. Те, до чого завжди прагнула освіта.

Сучасні методи освіти включають цілий ряд нових підходів. До них потрібно віднести насамперед нелінійний діалог. Завдяки йому навчання стає інтерактивним. Не тільки викладач учить учня, але й учень учить викладача. Причому в цьому діалозі важливу роль відіграє візуальний контакт, який активізує процес мисленнєвої взаємодії. Вчитель повинен навчитися бачити, що приховується в свідомості учня, і навчитися розуміти побачене [5, с. 139].

Друге – це навчання, яке пробуджує – пробуджуюче навчання. Проблема полягає в тому, як управляти, не управляючи, як малою резонансною дією підштовхнути систему на один із сприятливих для людини шляхів розвитку. Проблема також і в тому, як подолати спонтанні прагнення учня, не долаючи їх, а роблячи доступними, перетворюючи в поле для інноваційного мислення.

До цих методів потрібно додати навчання як інактивізацію, навчання як адаптивну модифікацію, навчання як разовий перехід. У цьому ряду потрібно виокремити гештальт-освіту. "Гештальт" (*die Gestalt*) – з німецької "форма", "фігура", або "конфігурація". Гештальт-психологи вважають, що сприйняття побаченого й осмислення образу не може бути розвиненим з примітивних відчуттів, які виникають від побачених частин цього образу. Візуальне сприйняття виникає в цілому, і воно неподільне. Як і неподільним є процес мислення. Якщо йти за цією традицією, гештальт-освіту можна розуміти як передання цілісних блоків інформації, патернів мислення, а також як перебудову самої конфігурації ситуації навчання. Це означає мислити нелінійно, в альтернативах, передбачаючи можливості зміни темпів розгортання подій і якісного переходу до нового [5, с. 141].

Усі зазначені методи змушують пізнавати, думати, знати, міркувати, творити, вступати в діалог, обговорювати і пропонувати своє. Вони постають як фундаментальні дії, що практикуються в найбільш передових закладах освіти, які ставлять завдання одержати сучасну, творчо мислячу людину. Вона повинна "добре, тобто творчо, мислити", що означає такий спосіб мислення, який дає змогу "схопити" текст і контекст, індивіда і його оточення, локальне і глобальне, багатомірне, коротко кажучи, складне ціле, тобто умови людської поведінки [8, с. 45]. Таке всебічне осмислення дає можливість зрозуміти як об'єктивне, так і суб'єктивне, хибне та істинне, трансцендентне та трансцендентальне, раціональне та ірраціональне, моральне та аморальне в науковому пізнанні й соціальній життєдіяльності.

Нові системи наукового знання й нові підходи до освіти вимагають відповідних до сучасних вимог способів формування й поширення знань. Насамперед ідеться про всебічну розробку засобів візуалізації знань через систему сучасних інформаційно-комп'ютерних техно-

логії. Необхідно враховувати, що у людини саме зоровий канал (здатність дивитися і бачити) є найбільш сильним, активним у сприйнятті й переробленні інформації, яка поступає до свідомості. Більше половини нейронів головного мозку пов'язані з обробкою візуальної інформації. Найбільш ефективні такі способи передавання знань, як "текст+образ", "формула+візуалізація процесу, який описується" [5, с. 141–142].

Архаїчне мислення завдяки тому, що людина аналізувала передусім те, що бачила, переважно образне. Це означає необхідність залучення до сучасного навчально-освітнього процесу досягнень і переваг візуального мислення, тобто образного, яке в архаїчний, донауковий період засновувалося на уявленнях і символічних образах. Подальший багатовіковий процес еволюції науки й культури, аналітичних, вербальних засобів оброблення інформації та презентації знань засновується на логіко-понятійному мисленні. При цьому наочність і образність візуального мислення багато в чому була втрачена. Існувала навіть схильність спеціально позбуватися візуальної наочності, яка начебто заважала розумінню абстрактно-теоретичних результатів фундаментальних наукових досліджень. Такого роду тенденція спостерігалася, наприклад, при переході від геометричних до алгебраїчних доказів, а також під час розробки квантово-механічної теорії. У результаті бурхливого розвитку математичного інформаційного моделювання, обчислювального експериментування, комп'ютерної графіки тощо відкриваються можливості для нового синтезу – відео, аудіо, текстових і формалізовано-логіко-математичних засобів передавання наукової інформації. Отже, для одночасного використання переваг логіко-понятійного й наочно-образного (візуального) мислення. У результаті такого синтезу здатності, можливості та здібності продуктивного уявлення та творчої інтуїції одержують нові імпульси для розвитку завдяки "зануренню" людини у віртуальні реальності, що моделюються комп'ютером та іншими засобами інформаційних технологій [5, с. 143].

Сутність цієї обставини можна розкрити на прикладі аналізу проблеми віртуалізації видовища у сучасній культурі. Йдеться про зміну функцій культури, яка стала "масовою". Видовище "он-лайн" сьогодні стає найбільш запитуваним. Тут суттєво змінюється темпоральний аспект реальності, який створюється засобами масової комунікації, де локальне місце залишається у форматі екранної реальності глобальним часом. Це єдина, глобальна темпоральність починає домінувати над простором. "Хронологічний" час з традиційною послідовністю минулого, теперішнього і майбутнього змінюється "хроноскопичним", визначається двома координатами ("до" – "після") на векторі експонування. Як зазначає П. Вірільо, координатами цієї "телетоніки комутацій" вже є не просто середовище, в якому видовище втрачає будь-яку співвідносність з реальністю, а воно постає заміни-

ком реальності, її субстратом (*substitute*) [9, с. 120]. Це означає повсюдне поширення візуальної культури, на основі якої формується і стверджується власне феномен візуального мислення.

Сьогодні відбувається динамічне оновлення навчально-освітніх методик у всьому світі. Це обумовлено передусім фактором інтенсивного розвитку і впровадження в практику навчального процесу інформаційних технологій. На їх основі відбувається зміна педагогічних підходів до аналізу освітнього процесу. Актуальність проблеми пошуку нових шляхів активізації освітнього процесу обумовлена тим, що сучасна цивілізація в основному вичерпала потенції попереднього – модерного, просвітницького, – етапу розвитку і шукає нову систему інтелектуально-когнітивних координат. Саме ця позиція робить методологічно продуктивним застосування інноваційних ідей і принципів для аналізу динаміки сучасних цивілізаційних трансформацій освітньої парадигми. Суть проблеми в тому, що наш час характеризується зростанням обсягу інформації в режимі загострення, і, як наслідок, породжує фрагментарність сприйняття світу, кризу самовизначення як особистості, так і соціальних груп, напруженість у міжнаціональних і міжконфесійних відносинах людини і природи, культури природознавчої і культури гуманітарної. Ця ситуація засвідчує, що як рівень наукового дисциплінарного знання, так і старі підходи до освіти з позицій традиційно-класичного мислення лише проблематизують ситуацію. У силу цих обставин актуальності набуває візуальне мислення і візуальна грамотність в освітньому процесі.

В епоху цифрових технологій і створення візуальної (відеологічної) культури виникає необхідність формування "візуальної грамотності", яка передбачає вміння розуміти, інтерпретувати та давати кваліфіковану оцінку візуальній інформації. Саме тому роль візуальної грамотності у сучасній школі та вищій освіті зростає, оскільки сучасні учні та студенти живуть у візуально наповненому світі, в якому вони постійно зустрічаються з творенням нових смислів і знань засобом зображень і візуальних медійних комунікацій. Потреба у формуванні навичок і вмінь для пошуку, інтерпретації, оцінки, створення візуальних матеріалів у науковому середовищі стає необхідною складовою освіти XXI ст.

В її контексті починає формуватися "візуальний словник" освіти. Зокрема, розробляються та розкриваються такі поняття, як "візуальна компетенція", "візуальні практики", "візуальні мови", "візуальні навички", зрештою – "візуальний інтелект" та "візуальне мислення". Ці поняття пов'язані з розумінням того, що зображення є культурними технологіями – вони "промовляють" без слів, проте несуть смисли, які можуть мати значну кількість значень та інтерпретацій.

Трансформація та постійне оновлення інформаційних технологій, становлення відеологічної культури впливають на сучасну освіту. Вона не тільки використовує продукти візуально-екранної культури, а починає ставити і вирішувати питання про те, як підготувати учнів та студентів до участі в інтелектуальних практиках сучасності, які є візуально орієнтованими. В силу чого постає питання про "візуальну грамотність", яка набуває особливої популярності у візуальному дискурсі в останні десятиліття.

Характеризуючи цю ситуацію, Д. Дондіс зазначає, що мова є природним способом спілкування людини. За її допомогою в свій час зроблено важливий крок від усного передання інформації до письмової форми. Ця інформаційна революція поклала початок фундаментальним змінам у культурі та соціальній історії людства. Водночас мова вплинула на зміну інших людських здібностей – превізуалізації, планування, дизайну, створення візуальних об'єктів, від найпростіших до символічних, і, зрештою, творення зображень... Грамотність означає, що група поширює визначений смисл певної сукупності інформації. Візуальна грамотність означає те ж саме [10, с. 21].

Набутий досвід поклав початок розробки спеціальних стандартів візуальної грамотності, призначених для використання в академічних проектах та дослідженнях. Так, у своєму дослідженні Д. Хеттвіг, К. Бессер, Е. Медай та Х. Барджес [11] пропонують сім основних стандартів, які повинні формуватися у студентів. За ними візуально грамотний студент:

- визначає природу й обсяг візуально необхідних матеріалів (визначає й артикулює необхідність зображення; визначає різноманітність джерел, матеріалів та типів зображень);
- знаходить і звертається до необхідних зображень і візуальних медіа оперативно й ефективно (обирає найбільш відповідні джерела і пошукові системи для знаходження і доступу до необхідних зображень і візуальних медій, ефективно проводить пошук зображень; здобуває й організовує зображення і джерела інформації);
- інтерпретує та аналізує значення зображень і візуальних медіа – ідентифікує інформацію відповідно до смислу зображення; розташовує зображення в його культурному, соціальному та історичному контексті; ідентифікує фізичні, технічні та дизайнерські компоненти зображення; затверджує інтерпретацію та аналіз зображень через дискурс з іншими;
- оцінює зображення та їх джерела – ефективність та відповідність зображень як візуальних комунікацій; естетичну та технічну характеристики зображень; текстову інформацію, яка супроводжує зображення; висловлює судження щодо відповідності та точності джерел зображень;

- ефективно використовує зображення та візуальні медіа для різних цілей; продуктивно застосовує технології для роботи із зображеннями; використовує вирішення проблем, креативність та експериментальність для інкорпорування зображень у навчальний проект; продуктивно спілкується за допомогою зображень;

- проектує і створює значимі зображення і візуальні медіа – продукує візуальні матеріали для діапазону проектів і наукового дослідження; використовує проектні стратегії та креативність у створенні зображень й візуальних медіа; застосовує різноманітні інструменти і технології для створення зображень та візуальних медіа; особисто оцінює створений візуальний продукт;

- розуміє множину етичних, правових, соціальних та економічних проблем, які виникають довкола створення і використання візуальних медіа, отримує доступ до етичного використання візуальних матеріалів – розуміє множину етичних, правових, соціальних та економічних проблем, які виникають довкола створення і використання візуальних медіа; слідує найкращим етичним та правовим практикам, коли отримує доступ, використовує і створює зображення; цитує зображення і візуальні медіа в статтях, презентаціях і проектах [11, с. 75–82].

Запропоновані стандарти свідчать, що сучасне інформаційне середовище встановлює цілий ряд різнопланових вимог щодо академічних навичок студента, які все більше знаходять вираз у його візуальній компетенції.

Досліджуючи проблему освіти в умовах інформаційного світу ("цифрової ери"), Р. Браден та Дж. Хортін стверджують, що візуальна грамотність є здатністю розуміти і використовувати зображення, включаючи здатність людини думати, вчитися і виражати думки у зображеннях [12, с. 169]. На думку А. Баррі, ця обставина містить дві ключові навички: сприйняття логіки та емоцій, закладені у візуальних повідомленнях; здатність продукувати важливі образи в комунікації [13, с. 6]. Тому візуальна грамотність (*visual literacy*) нині вже не охоплює усієї повноти того, про що можна говорити в межах значимих для навчання культурних образів.

З огляду на це, здобувши навички візуальної грамотності, людині потрібна "візуальна розумність" (*visual intelligence*), яка є якістю розуму, розвинутою до точки критичного перцептуального усвідомлення у візуальній комунікації. Вона не тільки включає навички використання візуальної комунікації, але також містить цілісне поєднання навичок вербального і візуального аргументування: від розуміння елементів, які утворюють смисл, до зображення, що можуть змінюватися і ведуть до спотворення реальності, до використання візуального в абстрактному мисленні.

Йдеться про явища, які дають можливість орієнтуватися в тих аспектах життєдіяльності людини, які впливають на її соціальне, політичне, економічне, етичне, екологічне мислення. Адже саме через екрани телевізорів, комп'ютерів та смартфонів сучасна людина пізнає і формує свої основні світоглядні орієнтири та поведінкові засади. І надзвичайно важливою навичкою людини епохи цифрових технологій є навичка критичного ставлення до тих візуальних образів, з якими вона взаємодіє. А це означає вміння критично мислити.

Висновки. Розвиток філософських, епістемологічних та соціокультурних принципів пізнання обумовлює формування візуальної культури, яка урізноманітнює процес сучасного мислення і навчання. Наукова і освітня діяльність з виявлення істинної сутності речей здійснюється не тільки через систему понять і категорій, але й залучає візуальні образи й уяву. Через них абстрактні поняття набувають життєво-практичної значущості. Сучасне суспільство – це суспільство масового виробництва і споживання візуальних образів. Освіта і навчання в ситуації когнітології динаміки інформаційно-комп'ютерних технологій формують візуальну грамотність. У взаємодії з візуальним мисленням візуальна грамотність утворює нову систему когнітивних можливостей індивіда, які активно використовуються в процесах сучасної освіти, навчання і творчої діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Mirzoeff N.* How to See the World. An Introduction to Images, from Self-Portraits to Selfies, Maps to Movies, and More. L. : Routledge, 2015. 352 p.
2. *Theorizing Visual Studies* / ed. by J. Elkins. N.Y., L. : Routledge, 2013. 302 p.
3. *Silva J. F.* , Yrjonsuuri M. Active Perception in the History of Philosophy. From Plato to Modern Philosophy. N.Y., L. : Springer, 2014. 293 p.
4. *Purgar K.* Visual studies and the pictorial turn: Twenty years later. IMAGES. Journal for visual studies. 2014. URL : <https://hrcak.srce.hr/file/19122>.
5. *Князева Е. Н., Курдюмов С. П.* Основания синергетики: Человек, конструирующий себя и свое будущее. М. : КомКнига, 2010. 232 с.
6. *Merleau-Ponty M.* Le Visible et l'invisible suivi de Notes de travail. Paris : Gallimard, 1964. 361 p.
7. *Varela F.* Quatre phares pour l'avenir des sciences cognitives. Theorie-Literature-Enseignement, 1999. № 17. P. 8–9.
8. *Морен Э.* Образование в будущем: семь неотложных задач. Синергетическая парадигма: Синергетика образования. М. : Прогресс-Традиция, 2007. С. 24–96.
9. *Галкин Д. В.* Вирильо. Постмодернизм. Энциклопедия. Мн. : Интерпрессервис, Книжный дом, 2001. 1040 с.
10. *Dondis D. A.* A Primer in Visual Literacy. Cambridge, MA : MIT Press, 1973. 205 p.

11. *Hattwig D., Bassert K., Medaille A., Burgess J.* Visual Literacy Standards in Higher Education: an Opportunities for Libraries and Student Learning. Libraries and the Academy. Vol. 13. № 1 (2013). P. 61–89.
12. *Braden R. A., Hortin J. A.* Identifying the Theoretical Foundation of Visual Literacy. Television and Visual Literacy, eds. R. A. Braden and A. D. Walker. Bloomington, IL: International Visual Literacy Association, 1982. P. 169–179.
13. *Barry A. M.* Visual Intelligence: Perception, Image and Manipulation in Visual Communication. N.Y. : State University of New York Press, 1997. 426 p.

Стаття надійшла до редакції 28.12.2017.

Iliina H. Visual Literacy in the Context of Cognitive and Educational processes.

Background. *The conceptual foundations and the substantive basis of the visual culture of cognition in modern epistemology, which, in the conditions of the development of the information society, generates new cognitive practices and forms new ways of understanding and thinking, are identified.*

Analysis of recent research and publications shows that the visual paradigm of development of the surrounding world reveals the priority of research in modern philosophy, education, culture science and science. The content of the visual paradigm sets the task of finding out its influence on the formation of a modern educational process.

Thus, the **aim** of the paper is to substantiate the epistemological foundations of the culture of visual cognition and thinking and, based on them, to determine the basic principles of visual literacy.

Materials and methods. Methodological reflections of phenomenology, philosophy of science, synergetics, education, and visual studies were involved in achieving this goal.

The **results** of the study showed that intellectual activity is inseparable from physicality, which causes the possibility of perceptual perception of the world, primarily through sight and vision. In the modern education, standards of visual literacy are dynamically developed, that requires forming visual competences, which implies the ability to understand, interpret and assess visual information. In the modern education and philosophy science standards of visual literacy have been developed, they are visual competences, visual wisdom, and visual communication. In combination with verbal reasoning, visual literacy opens up the possibilities for the formation and development of new landmarks of life and valuable meanings.

Conclusion. It is established that in the modern society of mass production and consumption of visual images, education and training in the situation of cognition of the dynamics of information and computer technologies form the visual literacy. In interaction with visual thinking, visual literacy forms a new system of cognitive capabilities of the individual, which are actively used in the processes of modern education, learning and creative activity.

Keywords: visual, thinking, cognition, cognitive, visual literacy, studying, information.

REFERENCES

1. *Mirzoeff N.* How to See the World. An Introduction to Images, from Self-Portraits to Selfies, Maps to Movies, and More. L. : Routledge, 2015. 352 p.
2. *Theorizing Visual Studies* / ed. by J. Elkins. N.Y., L. : Routledge, 2013. 302 p.
3. *Silva J. F., Yrjonsuuri M.* Active Perception in the History of Philosophy. From Plato to Modern Philosophy. N.Y., L. : Springer, 2014. 293 p.

4. *Purgar K.* Visual studies and the pictorial turn: Twenty years later. *IMAGES. Journal for visual studies.* 2014. URL : <https://hrcak.srce.hr/file/19122>.
5. *Knjazeva E. N., Kurdjumov S. P.* Osnovanija sinergetiki: Chelovek, konstruirujushhij sebja i svoe budushhee. M. : KomKniga, 2010. 232 s.
6. *Merleau-Ponty M.* Le Visible et l'invisible suivi de Notes de travail. Paris : Gallimard, 1964. 361 p.
7. *Varela F.* Quatre phares pour l'avenir des sciences cognitives. *Teorie-Literature-Enseignement*, 1999. № 17. P. 8–9.
8. *Moren Je.* Obrazovanie v budushhem: sem' neotlozhnyh zadach. *Sinerge-ticheskaja paradigma: Sinergetika obrazovanija.* M. : Progress-Tradicija, 2007. C. 24–96.
9. *Galkin D. V.* Viril'o. Postmodernizm. *Jenciklopedija.* Mn. : Interpresservis, Knizhnyj dom, 2001. 1040 s.
10. *Dondis D. A.* A Primer in Visual Literacy. Cambridge, MA : MIT Press, 1973. 205 p.
11. *Hattwig D., Bassert K., Medaille A., Burgess J.* Visual Literacy Standards in Higher Education: an Opportunities for Libraries and Student Learning. *Libraries and the Academy.* Vol. 13. № 1 (2013). P. 61–89.
12. *Braden R. A., Hortin J. A.* Identifying the Theoretical Foundation of Visual Literacy. *Television and Visual Literacy*, eds. R. A. Braden and A. D. Walker. Bloomington, IL: International Visual Literacy Association, 1982. P. 169–179.
13. *Barry A. M.* Visual Intelligence: Perception, Image and Manipulation in Visual Communication. N.Y. : State University of New York Press, 1997. 426 p.

22. *Dr. Robert Mendenhall*. What Is Competency-Based Education? URL : https://www.huffingtonpost.com/dr-robert-mendenhall/competency-based-learning-_b_1855374.html.
23. *Competency based education*. URL : <https://www.waldenu.edu/experience/tempo-learning/resource/what-is-competency-based-education#wICfPK34hwOFBeOv.99>.
24. *Engineering Competency Model*. URL : <https://www.careeronestop.org/competencymodel/competency-models/Engineering.aspx>.
25. *Forschungsorientierte Lehre an der freien Universitaet*. URL : <http://www.fu-berlin.de/sites/fole/evaluation-instrumente/kompetenzmodell/index.html>.
26. *David Wakefield*. Lehren und Lernen. URL : Lehren-und-lernen.ch.
27. *Jinchao Lin*. Research on Chinese University Teacher's Competency Available from. URL : https://www.researchgate.net/publication/26642783_Research_on_Chinese_University_Teacher.
28. *Competence Iceberg*. URL : <http://www.managementstudyguide.com/competency-iceberg-model.htm>.
29. *SHRM Body of Competency and Knowledge (SHRM BoCK™)*. URL : <https://www.shrm.org/certification/about/BodyofCompetencyKnowledge/Pages/default>.
30. *Competency architecture*. URL : https://en.wikipedia.org/wiki/Competency_architecture.

УДК 378.147

КРАСІЛЬНИКОВА Олена, к. і. н., доцент кафедри філософських та соціальних наук Київського національного торговельно-економічного університету

КОМПЕТЕНТНІСНИЙ ПІДХІД ЯК ОСНОВА ФІЛОСОФІЇ ОСВІТИ

Досліджено проблему впровадження компетентнісного підходу в освітній процес. На основі наукової літератури здійснено аналіз понять "компетенція" та "компетентність".

Ключові слова: компетентнісний підхід, компетентність, компетенція, ключові компетенції, освіта.

Красильникова Е. Компетентностный подход как основа философии образования. Исследована проблема внедрения компетентностного подхода в образовательный процесс. На основе научной литературы проанализированы понятия "компетенция" и "компетентность".

Ключевые слова: компетентностный подход, компетентность, компетенция, ключевые компетенции, образование.

Постановка проблеми. Освіта відіграє важливу роль у розвитку особистості та суспільства. Вона є одним із засобів розвитку людства.

© Красільнікова О., 2018

ISSN 1727-9313. ВІСНИК КНТЕУ. 2018. № 1 _____ 147

В умовах сучасного глобалізованого світу, для якого характерні суперечності між глобальним та локальним, всезагальним та індивідуальним, традиціями та сучасністю, духовним та матеріальним, освіта покликана стати одним із засобів вирішення проблем ХХІ ст. Сучасна філософія освіти повинна виробити нові освітні методи та підходи, а також нову технологію процесу отримання знань. Тому все більшого значення набуває звернення до компетентнісного підходу, розгляду його як з'єднуючої ланки між освітнім процесом та реальними вимогами суспільства.

В умовах реформування української освіти, наближення її до європейських стандартів, особливої актуальності набуває запровадження компетентнісного підходу в систему вітчизняної освіти, з'ясування його сутності та особливостей, а це в свою чергу, веде до зацікавлення цією проблематикою та всебічного її вивчення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемі компетентнісного підходу в освіті, сутності понять "компетентність" та "компетенція" присвячено чимало наукових праць. Оскільки компетентність виступає як міждисциплінарна категорія, її дослідженням займаються представники різних галузей знань: філософи, педагоги, психологи, соціологи, економісти, філологи та інші науковці. До розгляду питання компетентнісного підходу в освіті одними з перших звернулися західноєвропейські дослідники, однак їхні праці присвячені переважно опису структури компетенцій та компетентності.

Серед сучасних українських публікацій слід відмітити колективну монографію Л. Антонюк, Н. Василькової, Д. Ільницького, І. Кулаги та В. Турчанінової, присвячену світовому досвіду впровадження компетентнісного підходу у вищу освіту, визначено та проаналізовано проблеми та недоліки його застосування. [1]. Науковцями виділено етапи становлення компетентнісно орієнтованої освіти, розглянуто реалізацію компетентнісного підходу в рамках Болонського процесу, а також досліджено практику його застосування в США.

Теоретичному аналізу понять "компетенція" та "компетентність", їх порівнянню, визначенню спільних та відмінних рис присвячено публікації Б. Грудиніна, С. Лейко, М. Голованя, Д. Астаф'єва, Е. Зеєра та Е. Симанюк [2–6]. Запровадження компетентнісного підходу в систему вищої освіти України, аналіз вітчизняного законодавства в контексті його реалізації, а також авторська методика практичного впровадження управлінського механізму надання компетентнісної освіти висвітлено у дослідженні І. Федорової та М. Житник [7]. Однак, незважаючи на наявність певної кількості публікацій з цієї проблеми, компетентнісний підхід в освіті потребує подальшого всебічного та ґрунтовного дослідження.

Метою статті є визначення сутності компетентнісного підходу для сучасної системи освіти та аналіз понять "компетентність" та "компетенція".

Матеріали та методи. Для дослідження сутності компетентного підходу застосовано ряд загальнонаукових та спеціальних методів наукового пізнання, зокрема, аналізу та синтезу, проблемно-хронологічний, системно-структурний та порівняльний.

Результати дослідження. Компетентно орієнтована освіта почала формуватися у 70-х роках минулого століття у США. Однак витоки цього процесу можна віднайти ще в епоху Просвітництва, коли європейське суспільство стало на шлях капіталістичних перетворень. Система освіти країн Західної Європи була орієнтована на задоволення потреби промислового виробництва у кваліфікованих спеціалістах. З розвитком науки і техніки постіндустріальне суспільство стикнулося з проблемою нестачі фахівців, які здатні швидко адаптуватися до змін та вдосконалювати свої знання. Це стало причиною звернення європейської освіти до компетентного підходу.

Дослідниця І. Зимня наводить такі причини запровадження компетентного підходу в освіту: тенденція інтеграції та глобалізації світової економіки; необхідність гармонізації структури європейської вищої освіти у зв'язку з Болонським процесом; зміна освітньої парадигми; різноманітність понятійного змісту терміна "компетентністний підхід"; вказівки органів управління освітою.

На думку деяких науковців, причини підвищеного інтересу до понять "компетенції", "компетентність", "компетентністний підхід" обумовлені: необхідністю розробки нової концепції освіти, яка відображала б зміни, спрямовані на відтворення таких властивостей особистості, як мобільність, динамізм, конструктивність, професіоналізм; пошуком нових підходів до визначення цілей, розробки змісту та організації освіти; потребою модернізації загальної та професійної освіти з метою її відповідності запитам суспільства та потребам особистості [8, с. 44].

За визначенням А. Бермуса, компетентністний підхід пов'язаний з ідеєю цілеспрямованості та цілезаданості процесу навчання, за яким компетенції задають вищий, загальний рівень умінь та навичок, а зміст освіти визначається чотириккомпонентною моделлю (знання, уміння, досвід творчої діяльності та досвід ціннісного ставлення).

Д. Астаф'єв вважає, що компетентністний підхід – це метод моделювання результатів навчання і встановлення їх як норм якості вищої освіти [5, с. 145]. Інші дослідники розглядають компетентністний підхід як пріоритетну орієнтацію на цілі – вектори освіти: здатність до навчання, самовизначення, самоактуалізація, соціалізація і розвиток індивідуальності [6, с. 25].

Загалом компетентністний підхід в освіті можна розглядати як спрямованість освітнього процесу на здобуття, розвиток та вдосконалення компетенцій та компетентності.

Дослідники виділяють три етапи становлення компетентного підходу в освіті. *Перший етап* припадає на 60–70-ті роки ХХ ст.

і пов'язаний з введенням у науковий апарат категорії "компетенція", а також зі створенням передумов для виокремлення понять "компетенція" та "компетентність".

У 1970–1990-х роках, на *другому етапі*, категорії "компетенція" та "компетентність" починають використовувати у теорії та практиці вивчення мови, зокрема іноземної. Значна увага приділяється розробці змісту понять "соціальні компетенції" та "соціальна компетентність". Для цього етапу характерним є не лише дослідження самих компетенцій (дослідники виділяють від 3 до 37 її різновидів), а й намагання організувати навчання таким чином, щоб формування компетенцій стало кінцевим результатом процесу навчання.

Третій етап становлення компетентнісного підходу в освіті характеризується процесом його інституціоналізації, інтеграції в національні освітні системи, а також впровадженням цього підходу у рамках Болонського процесу. У цей час провідні міжнародні організації, зокрема ЮНЕСКО, ЮНІСЕФ, ПРООН, Рада Європи, ОЕСР виявили значний інтерес до запровадження компетентнісного підходу в освіту. Деякі з них проводили дослідження цієї проблематики і намагалися спрямовувати свою діяльність на запровадження компетентностей у зміст освіти. Йдеться, зокрема, про діяльність Організації економічного співробітництва та розвитку, Ради Європи та ін.

Звернемося до ключових понять: "*компетентність*" та "*компетенція*", на яких базується реалізація компетентнісного підходу в освіті. На сьогодні в науковій літературі немає єдиного підходу до трактування означених понять, дослідники пропонують багато визначень. Чимало з них є тотожними або навіть суперечать одне одному.

Термін "компетентність" увійшов у науковий обіг у 60-х роках ХХ ст. У той же час у США, Великобританії та Німеччині використовувалося поняття "компетентнісна освіта", яке трактувалося як досягнення певного освітнього результату. У словнику іншомовних слів, компетентність визначена як обізнаність, поінформованість, авторитетність.

Спробу дати визначення терміну "компетентність" робили чимало міжнародних організацій, зокрема Міжнародний департамент стандартів для навчання, досягнення та освіти (*IBSTPI*), Міжнародна комісія Ради Європи, Організація економічного співробітництва та розвитку тощо. Більшість з них трактують компетентності як фундаментальні знання або вміння, а компетентність як здатність кваліфіковано виконувати свої професійні обов'язки [2, с. 144].

І. Федорова та М. Житник надають такі визначення компетентності: ступінь вираженості професійного досвіду, яким володіє людина в межах компетенції певної посади; ґрунтовне знання та володіння своєю справою, розуміння сутності роботи, що виконується; сукупність знань, що дають змогу професійно судити про щось; наявність знань і досвіду, необхідних для ефективної діяльності в заданій предметній сфері [7, с. 42].

Компетентність можна розглядати також як категорію, що дозволяє визначити ступінь підготованості фахівця за обсягом вивченого матеріалу та сукупністю професійних вмінь.

Термін "компетенція" також має багато значень. Сучасний словник іншомовних слів містить два трактування терміна "компетенція": по-перше, як кола повноважень певної установи або посадової особи; по-друге, як сферу питань, в яких особа достатньо обізнана.

Дослідники Е. Зеєр і Е. Симанюк, розглядаючи компетентнісний підхід до модернізації професійної освіти, зазначають, що важливою складовою компетенції є досвід-інтеграція в єдине ціле, засвоєних людиною окремих дій, способів та методів вирішення завдань [6, с. 27].

А. Хуторський вважає, що компетенція – це деяка попередньо запланована вимога до освітньої підготовки людини, певний орієнтир для засвоєння, образ її майбутнього [9].

Цікавим є визначення, згідно з яким термін "компетенція" можна розглядати як здатність творчо та ефективно застосовувати здобуті знання та вміння не лише у професійній діяльності, а й у сфері міжособистісних відносин, ситуаціях взаємодії між людьми (Міжнародна конференція 2004 р.) [1, с. 5].

У Рекомендаціях Європейського Парламенту та Ради Європи (2008 р.) міститься таке визначення: компетенція – це доведена можливість застосовувати знання та уміння, а також здібності (методологічні, соціальні, особисті) під час навчання та практики, а також для фахового й особистісного розвитку.

В. Хутмакер зазначає, що термін "компетенція", будучи близьким до таких понять, як компетентність, здатність, вміння, майстерність, нині за своїм змістом точно не сформульовано. Отже, проаналізувавши різні погляди на сутність цієї категорії, можна дійти висновку, що більшість з них розглядають термін "компетенція" як здатність або вміння застосовувати в реальних ситуаціях здобуті знання, набуті вміння та навички.

Розглянемо основні компетенції, якими повинні керуватися сучасні фахівці. У березні 1996 р. у м. Берні проходив симпозіум, на якому обговорювалося питання необхідності формулювання ключових компетентностей, потрібних для успішного працевлаштування та здобуття вищої освіти. Радою Європи визначено п'ять ключових компетенцій, якими повинні оволодіти "молоді європейці", до яких віднесено:

- політичні та соціальні компетенції (здатність знаходити спільні рішення та нести за них відповідальність, уміння долати конфлікти ситуації, розвивати демократичні інституції);
- компетенції, необхідні для життя в мультикультурній спільноті (толерантність, терпимість, взаємоповага);
- комунікативні компетенції, що передбачають здатність застосовувати у професійному та особистому спілкуванні знання мови;

- компетенції, пов'язані з розширенням глобального інформаційного простору (здатність до критичного аналізу інформації, уміння застосовувати інноваційні технології);
- здатність до безперервного навчання протягом життя [10].

У доповіді "Освіта: прихований скарб" Міжнародної комісії з освіти для XXI ст. Ж. Делор називає чотири базові принципи сучасної освіти: вчитися жити; вчитися пізнавати, тобто оволодіти інструментарієм, необхідним для розуміння світу; вчитися працювати, працювати так, щоб проводити потрібні зміни в середовищі свого існування; вчитися співіснувати, тобто співпрацювати з іншими, залучатися до всіх різновидів людської діяльності. Ці принципи можна охарактеризувати як основні глобальні компетентності. Особливо наголошується на необхідності набувати компетентності, які надають можливість вирішувати різні проблемні ситуації, більшість з яких неможливо передбачити. Компетентність та кваліфікація стануть більш доступними, якщо школярі та студенти зможуть перевіряти свої здібності та набувати досвід, беручи участь, паралельно з навчанням, у різних видах професійної та соціальної діяльності. Для цього необхідно приділяти більшу увагу різним формам чергування навчання і роботи [11].

Принцип безперервного навчання знайшов відображення в ухвалених у грудні 2006 р. Європейським Парламентом та Радою Європейського Союзу Рекомендаціях "Про основні компетенції для навчання протягом усього життя". Рекомендації створювалися з метою сприяння розвитку якісної, модернізованої освіти, яка надасть необхідну фахову підготовку молоді відповідно до вимог та запитів сучасного світу.

Як зазначено у документі, головними цілями формування основних компетенцій є: встановлення та визначення основних компетенцій, необхідних для реалізації власних здібностей, активної громадянської позиції, суспільної єдності, а також здатності застосувати здобуті знання шляхом працевлаштування; підтримка зусиль держав Європейського Союзу щодо забезпечення початковою освітою молодого покоління, яка стане підґрунтям для здобуття подальшої освіти та вдосконалення набутих компетенцій; розробка європейського еталонного рівня для працевлаштованих, державних діячів, надавачів освітніх послуг та осіб, що навчаються.

У Рекомендаціях надано визначення компетенції як набору знань, навичок та відношень, що стосуються певної ситуації. Компетенції, якими повинні володіти всі громадяни для реалізації власних здібностей, активної громадянської позиції, суспільної єдності та можливості працевлаштування, визначені як основні. До них належать: володіння мовами, загальні знання у галузі точних наук, уміння пра-

цювати з електронними носіями, освіченість, практичність, ініціативність та ін. [12]. Таким чином, цей документ окреслив основні завдання системи освіти і професійної підготовки для європейських країн.

Відомий британський психолог Дж. Равен у своїй праці "Компетентність у сучасному суспільстві" (1984 р.) розглядає компетентність як багатокомпонентне явище. Більшість компонентів є відносно незалежними один від одного, частина з них належить більшою мірою до пізнавальної сфери, інша – до емоційної. Компоненти компетентності можуть заміщувати одне одного як складові ефективної поведінки [13, с. 253]. На думку вченого, чим більше таких компонентів людина залучає в процес досягнення важливих для себе цілей, тим більша вірогідність, що вона їх досягне.

Дж. Равен визначив 39 різновидів компетентностей, які розглядає як "мотивовані здібності" або "ініціативи". На особливу увагу заслуговують компетентності, пов'язані з психоемоційними та вольовими якостями людини, зокрема це впевненість у собі, наполегливість, довіра, готовність вирішувати складні питання, приймати рішення та нести персональну відповідальність за них, самоконтроль, уміння пристосовуватися до змінних умов, відсутність передвизначеності. Не менш важливими є компетентності, необхідні для співіснування та ефективної взаємодії у колективі: уміння знаходити порозуміння заради досягнення мети, працювати злагоджено та ефективно, дозволити іншим людям приймати самостійні рішення, прислуховуватися до альтернативних точок зору, уміння долати конфлікти та суперечності, здатність орієнтуватися на розширення перспектив та здобутків, уміти працювати не лише як керівник, а й підлеглий, виявляти терпимість до різних стилів життя [13, с. 281–296].

Тобто поняття "компетенція" і "компетентність" охоплюють такі властивості особистості, як мотивація, спрямованість, ціннісні орієнтації, а також інтелектуальні якості, риси характеру та здатність здійснювати розумові операції.

Важливим є також те, що чимало із зазначених компетентностей, на думку Дж. Равена, не є самостійними. Вони взаємопов'язані одне з одним і потребують подальшого дослідження для виявлення зв'язків між ними.

Висновки. Запровадження компетентнісного підходу в освітній процес є важливим завданням сучасної освіти. Він передбачає спрямованість освітнього процесу на формування і розвиток ключових компетенцій особистості, сприяє формуванню здатності самостійно вирішувати професійні проблеми різної складності на основі отриманих знань та власного досвіду, розглядати перешкоди як стимул до подальшого розвитку.

Звернення до компетентнісного підходу обумовлено рядом причин, найважливіша з яких – необхідність трансформування освітньої парадигми через перехід на вищий рівень розвитку науки та виробництва, зміну місії освіти та потребу її модернізації.

Проаналізувавши наукову літературу, дійдемо висновку, що незважаючи на те, що поняття "компетентність" та "компетенція" є близькими за змістом і часто ототожнюються, їх необхідно чітко розмежовувати. Так, компетенцію слід розглядати як сукупність якостей, якими повинен володіти фахівець для ефективної діяльності у певній галузі. А компетентність – як особистісну якість або сукупність якостей, що вже здійснились, тобто володіння певною компетенцією.

Компетентнісний підхід нині став загальносуспільним явищем і претендує на роль нової концептуальної основи, на якій повинна проводитися підготовка фахівців. Адже сутність компетентнісного підходу полягає не стільки в інформуванні людини, що навчається, скільки в здатності навчити її вирішувати проблеми, які можуть виникнути як у професійному, так і повсякденному житті. Тому важливим завданням сучасної освіти є формування у майбутніх фахівців здатності самостійно вирішувати проблеми різної складності на основі отриманих знань та власного досвіду, а також критично мислити, уміти адаптуватися до умов мінливого світу. А цьому сприяє поєднання навчального процесу з професійною практикою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антонюк Л. Л., Василькова Н. В., Ільницький Д. О. та ін. Компетентнісний підхід у вищій освіті: світовий досвід. Київ : КНЕУ, 2016. 61 с.
2. Грудинін Б. О. Компетентнісний підхід: сутність висхідних понять та положень. Наук. записки. 2015. Т.2. № 7. С.140–146. Серія: Проблеми методики фізико-математичної і технологічної освіти.
3. Лейко С. В. Поняття "компетенція" та "компетентність": теоретичний аналіз. Педагогічний процес: теорія і практика. Вип. 4. 2013. С. 128–135.
4. Головань М. С. Компетенція та компетентність: порівняльний аналіз понять. Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. 2011. № 8. С. 224–233.
5. Астафьев Д. А. Компетентностный подход в современной философии образования. Молодой ученый. 2010. Т. 2. № 8 (19). С. 145–147.
6. Зеер Э., Сыманюк Э. Компетентностный подход к модернизации профессионального образования. Высшее образование в России. 2005. № 4. С. 22–28.
7. Федорова І. І., Житник М. М. Компетентнісний підхід як управлінський механізм реорганізації системи вищої освіти України. Вісн. НТУУ "КПІ". Філософія. Психологія. Педагогіка. 2003. Вип. 2. С.38–46.
8. Тубеева Ф. К. Становление компетентностного подхода в сфере образования. Современные проблемы науки и образования. 2015. № 5. С. 41–47.
9. Хуторской А. В. Ключевые компетенции как компонент личностно-ориентированной парадигмы. Народное образование. 2003. № 2. С. 58–64.

10. Зимняя И. А. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании. М. : ИЦ ПКПС, 2004. 41 с.
11. *Доповідь* Міжнародної комісії з освіти для XXI ст. "Освіта: прихований скарб". URL : <https://www.ifap.ru/library/book201.pdf>.
12. Рекомендація 2006/962/ЄС Європейського Парламенту та Ради (ЄС) "Про основні компетенції для навчання протягом усього життя" від 18 груд. 2006 р. URL : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_975.
13. Равен Дж. Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация ; пер. с англ. М. : Когито-Центр, 2002. 396 с.

Стаття надійшла до редакції 26.01.2018.

Krasilnikova O. Competency-based approach as a basis of educational philosophy.

Background. *In the context of reforming Ukrainian education, bringing it closer to European standards, the introduction of a competency-based approach to the system of domestic education, as well as clarification of its essence and peculiarities, becomes of particular importance.*

The aim of the article is to reveal the essence of the competency-based approach in the modern educational system and to analyze the content of the concepts of competency and competence.

Materials and methods. *To study the essence of the competency-based approach, a number of general scientific and special methods of scientific knowledge were used: analysis and synthesis, problem-chronological, system-structural and comparative.*

Results. *The introduction of a competency-based approach in the educational process is an important task of modern education. Competency-based approach involves the orientation of the educational process to the formation and development of key competences of the individual, necessary in professional and social life. The reasons for introducing a competency-based approach to education are the tendency of integration and globalization of the world economy, the need to harmonize the structure of higher education with the provisions of the Bologna process, the need to change the educational paradigm. The concepts of competency and competence, being close in content, contain essential differences. Competence should be considered as a set of qualities that a specialist should have for effective activity in a particular field, and competency as a personal quality, that has already been realized, that is, the possession of a certain competence.*

Conclusion. *Competency-based approach is a new conceptual basis on which training of specialists in any sphere should be carried out. The essence of the competence approach is the ability to teach a person to think critically, be able to adapt to changing world conditions, and to independently solve problems that may arise both in professional and in everyday life, based on the knowledge gained and their own experience.*

Keywords: competency-based approach, competency, competence, key competences, education.

REFERENCES

1. Antonjuk L. L., Vasyl'kova N. V., Il'nyc'kyj D. O. та in. Компетентнісний підхід у вишній освіті: світовий досвід. Київ : КНЕУ, 2016. 61 с.
2. Grudynin B. O. Компетентнісний підхід: сутність вишідних понят' та положен'. *Nauk. zapysky*. 2015. T.2. № 7. S.140–146. Serija: Problemy metodyky fizyko-matematychnoi' i tehnologichnoi' osvity.
3. Lejko S. V. Pонjattja "kompetencija" та "kompetentnist'": teoretichnyj analiz. *Pedagogichnyj proces: teorija i praktyka*. Vyp. 4. 2013. S. 128–135.

4. Golovan' M. S. Kompetencija ta kompetentnist': porivnjal'nyj analiz ponjat'. Pedagogichni nauky: teorija, istorija, innovacijni tehnologii'. 2011. № 8. S. 224–233.
5. Astaf'ev D. A. Kompetentnostnyj podhod v sovremennoj filosofii obrazovanija. Molodoj uchenyj. 2010. T. 2. № 8 (19). S. 145–147.
6. Zeer Je., Symanjuk Je. Kompetentnostnyj podhod k modernizacii professional'nogo obrazovanija. Vysshee obrazovanie v Rossii. 2005. № 4. S. 22–28.
7. Fedorova I. I., Zhytnyk M. M. Kompetentnisnyj pidhid jak upravlins'kyj mehanizm reorganizacii' systemy vyshhoi' osvity Ukrainy. Visn. NTUU "KPI". Filosofija. Psyhologija. Pedagogika. 2003. Vyp. 2. S.38–46.
8. Tubeeva F. K. Stanovlenie kompetentnostnogo pohoda v sfere obrazovanija. Sovremennye problemy nauki i obrazovanija. 2015. № 5. S. 41–47.
9. Hutorskoj A. V. Kljuचेvye kompetencii kak komponent lichnostno-orientirovannoj paradigmy. Narodnoe obrazovanie. 2003. № 2. S. 58–64.
10. Zimnjaja I. A. Kljuचेvye kompetentnosti kak rezul'tativno-celevaja osnova kompetentnostnogo pohoda v obrazovanii. M. : IC PKPS, 2004. 41 s.
11. Dopovid' Mizhnarodnoi' komisii' z osvity dlja HHI st. "Osvita: pryhovanyj skarb". URL : <https://www.ifap.ru/library/book201.pdf>.
12. Rekomendacija 2006/962/JeS Jevropejs'kogo Parlamentu ta Rady (JeS) "Pro osnovni kompetencii' dlja navchannja protjagom us'ogo zhyttja" vid 18 grud. 2006 r. URL : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_975.
13. Raven Dzh. Kompetentnost' v sovremennom obshhestve: vyjavlenie, razvitie i realizacija ; per. s angl. M. : Kogito-Centr, 2002. 396 s.

УДК 378:165.18

ІЛЬІНА Галина, к. філос. н., доцент Київського національного університету імені Тараса Шевченка

"ВІЗУАЛЬНА ГРАМОТНІСТЬ" У КОНТЕКСТІ КОГНІТИВНИХ ТА ОСВІТНІХ ПРОЦЕСІВ

Досліджено проблему "візуальної грамотності", яка набула актуальності в умовах "суспільства знань", обумовленого інформаційною революцією. За результатами аналізу сучасних методів навчання виокремлено переваги візуальної методики, заснованої на можливостях візуально-образного мислення. На її основі розроблено спеціальні стандарти візуальної грамотності, призначені для використання в академічних проектах і педагогічній практиці.

Ключові слова: візуальний, мислення, пізнання, когнітивний, візуальна грамотність, навчання, інформація.

© Ільїна Г., 2018

Ильина Г. "Визуальная грамотность" в контексте когнитивных и образовательных процессов. Исследована проблема "визуальной грамотности", которая приобрела актуальность в условиях "общества знаний", обусловленного информационной революцией. По результатам анализа современных методов обучения выделены преимущества визуальной методики, основанной на возможностях визуально-образного мышления. На ее основе разработаны специальные стандарты визуальной грамотности, предназначенные для использования в академических проектах и педагогической практике.

Ключевые слова: визуальный, мышление, познание, когнитивный, визуальная грамотность, обучение, информация.

Постановка проблеми. У ході історичного розвитку в науці спостерігається не тільки збільшення різноманітності концепцій, теорій і традицій, але і згортання цієї різноманітності, поява тенденцій до уніфікації, стирання відмінностей. Картина еволюційного розвитку науки як чітко окресленого процесу, що містить всі побічні та похідні течії, доповнюється "іневолюцією". Когнітивне сходження колективного розуму невіддільне від входження в еволюційні глухі кути, вихід на дороги, які ведуть у нікуди. Цей метафоричний опис еволюції наукового знання засвідчує різноманітність пізнавальних способів і практик. Серед них окреме місце посідає "візуальна епістемологія", яка має тривалу історію становлення, а сьогодні, в епоху динаміки розвитку інформаційно-комп'ютерних технологій, набуває актуальності. Це формує візуальну культуру мислення і пізнання, які впливають на формування візуальних практик навчання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема візуальної епістемології формується впродовж усього процесу історії філософії. Її вирішували класики філософської думки – Платон, Аристотель, Р. Декарт, Т. Гоббс, Н. Мальбранш, Д. Юм, Й. Фіхте та ін. У сучасних філософських дискурсах проблему візуальності в різних контекстах вирішують М. Мерло-Понті, Б. Сандівел, В. Мітчел, У. Еко, К. Батаєва, А. Баррі. Серед спеціальних досліджень з проблематики візуальної культури мислення і пізнання в контексті розширення сучасної соціокультурної реальності варто виокремити праці Н. Мірзоефа, Дж. Елкінза, Дж. Сілви, К. Пургара [1–4] та ін.

Однак зміст і смислове навантаження візуальної проблематики, яка входить у структуру сучасної когнітології, вимагає з'ясування взаємозв'язку навчального процесу і досягнень інформаційно-комп'ютерних технологій. Виникає необхідність аналізу філософсько-епістемологічних підходів до визначення перспектив інтелектуально-розумової діяльності порівняно з візуальними практиками, які знаходять все більш широке впровадження в сучасному освітньому процесі.

Мета статті – обґрунтувати епістемологічні засади культури візуального пізнання в контексті взаємозв'язку раціонального (розумового) та візуального (чуттєво-тілесного), що дає підстави визначити основні засади візуальної грамотності, на основі якої формується нове розуміння світу та людини.

Матеріали та методи. У ході дослідження використано епістемологічні, філософські, візуальні дискурси сучасних мислителів. Для досягнення поставленої мети застосовано емпіричний і порівняльний методи, а також методологічні рефлексії феноменології, синергетики, філософії науки, філософії освіти і візуальних студій.

Результати дослідження. Пізнавальні практики, які містять візуальні методи, відкривають продуктивний за своєю сутністю шлях до відкриття нового в пізнанні. Атрибутивність візуального аспекту в загальному процесі епістемної діяльності можна обґрунтувати такими положеннями.

По-перше, пізнання інкарновано (*cognition is embodied*): пізнання тілесне, або "отілеснене", детерміноване тілесністю людини, мезакосмічними здібностями людського тіла відчувати, "чути", "бачити". Те, що пізнається і як пізнається, залежить від будови тіла і його конкретних функціональних особливостей, здібностей сприйняття і руху в просторі і в часі. "Влаштоване по-різному – отже, бачить і пізнає світ по-різному" [5, с. 32]. Якщо раніше епістемологи стверджували, що пізнання теоретично завантажене (тобто те, що ми бачимо, багато в чому визначається теоретичними уявленнями, якими ми володіємо), то тепер можна сказати, що пізнання "тілесно завантажене". Існують тілесні "нитки", які управляються розумом. Психосоматичні зв'язки будуються за принципом "нелінійної циклічної причинності". Тіло і "душа", мозок і свідомість знаходяться у відносинах "циклічної, взаємної детермінації" [5, с. 36].

Неможливо зрозуміти діяльність людського розуму, когнітивні функції інтелекту, якщо розум абстрагований від тілесності, від певним чином обумовлених здатностей сприйняття шляхом органів відчуття, від організму, включеного в особливу ситуацію, екологічне оточення, яке має певну конфігурацію. Розум існує в тілі, а тіло існує в світі, тілесна істота діє, відтворює себе, мріє, уявляє. Тіло живе в світі, як серце в організмі, ...тіло – це наш спосіб володіння світом (М. Мерло-Понті). Зір, бачення відіграють у процесах пізнавального освоєння світу важливе значення, оскільки разом із тілом і розумом утворюють єдину систему. Око людини пристосоване до певного "оптичного вікна", яке відрізняється від "вікна" представників фауни. Саме тому зір людини пов'язаний з її когнітивними процесами [6, с. 304].

По-друге, пізнання ситуативне. Когнітивна система вбудована, укорінена (*cognition is embedded*) як внутрішньо – у матеріальному субстраті, який забезпечує її діяльність, так і зовнішньо – включена у зовнішнє ситуативне фізичне і соціокультурне оточення. Когнітивний акт розширюється в ту чи іншу ситуацію, яка володіє певними топологічними властивостями. Кожний живий організм "розкриває" світ по-своєму. Він вибирає, черпає з величезного резервуару можливостей світу те, що відповідає його здатностям (можливостям) пізнання (здатностям мислення і/або сприйняття). У процесі формування

власної ідентичності живий організм як істота когнітивна виокремлює з оточуючої реальності контури свого середовища [5, с. 36].

За М. Мерло-Понті, світ, який сприймається – це сукупність шляхів, по яких рухається моє тіло. Це – "невидиме видимого", належність кожного разу лише до певного фрагменту світу. Плоть світу – це банк можливостей, а тіло/розум, яке пізнає, пробуджує із забуття, виводить на поверхню з безодні величезної кількості можливостей в даному, конкретному акті пізнання лише одну з них, лише щось з того, що властиве світу і, одночасно, відповідає його пізнавальним прагненням, його дослідницьким намірам, його життєвим потребам [6, с. 304].

По-третє, пізнання інактивоване (*cognition is enacted*): воно здійснюється в діяльності і через діяльність. Через дії, рушійну активність формуються і когнітивні здібності особистості. Пізнавальна активність у світі створює і саме оточуюче відносно когнітивного агента середовище – в смислі відбору, "виокремлення" когнітивним агентом з оточуючої реальності тільки те і того, що відповідає його когнітивним здібностям і установкам. Світ живого організму виникає разом з його діяльністю. Це – "інактивований світ". Не тільки розум пізнає світ, але й процес пізнання, зокрема візуальними засобами, формує розум, надає конфігурації його пізнавальній активності. За Ф. Варелою, світ, який мене оточує, і те, що я роблю, щоб виявити себе в цьому світі, нероздільні. Пізнання є активна участь, глибинна ко-детермінація того, що здається внутрішнім [7, с. 8–9]. Суть інактивованого пізнання (пізнання через діяльність) виявляється на прикладі: той, хто діє і рухається самостійно, бачить і орієнтується у просторі пізнання більше, ніж той, хто пасивний.

Суб'єкт пізнання, тобто людина, яка дивиться і бачить світ, не тільки відображає, але і творить його. Вона відкриває для себе світ, проникає в його події, явища, містерії, але одночасно частково винаходить, конструює його, вносить своє розуміння в нього. Через відчуття, візуальне сприйняття відбувається складна нелінійна взаємодія суб'єкта пізнання і об'єкта.

По-четверте, когнітивні структури є емерджентними (*cognition is emergent*), вони виникають спонтанно, відносно недетерміновано в ході взаємодії з об'єктом пізнання. Відчуття людини, впливаючи на свідомість, стають причиною вищих проявів ментальності, тобто діяльності розуму. Ф. Варела розглядає поняття емерджентності як фундаментальне для осягнення когнітивних процесів, зазначаючи, що розум – це те, що продукується, народжується на самому останньому етапі перманентних емерджентних трансформацій свідомості [7, с. 8–9].

Процес пізнання індивіда протікає у взаємозв'язку, ко-детермінації "Я–Інший", в їх синхронному становленні. Уявлення про інтерсуб'єктивність є ключовим у концепції візуального мислення. Межі між "Я" та "Іншим", навіть у процесах візуального сприйняття (бачення), не окреслені точно, з наявною визначеністю: бути Собою,

виявляти своє Я і створювати Іншого – це події сумірні [7, с. 15]. "Я" не локалізоване, воно перебуває в процесі становлення, ко-детермінації, ко-еволюції з "Іншим/Іншими". Як правило, відношення до "Іншого" виникає на перших порах з результату візуального сприйняття. Воно може бути оманливим, хоча софіст Горгій стверджував: "Як вам здається, так воно і є".

Пізнання динамічне і будується в процесі самоорганізації. Іншими словами, когнітивні системи – це системи динамічні, здатні до самоорганізації. У цьому контексті функціонування пізнавальних систем принципово схоже з функціонуванням пізнавальних природних систем, тобто об'єктів оточуючого світу. Саме тому в рамках візуального підходу як одного з найважливіших у чуттєвому сприйнятті світу знаходять плідне використання новітні досягнення у сфері нелінійної динаміки, теорії складних адаптивних систем у педагогіці, теорії критичного сприйняття і мислення в освоєнні навчального матеріалу.

У процесі пізнання має місце циклічна детермінація суб'єкта й об'єкта пізнання. Складність і нелінійність зворотних зв'язків, що супроводжують кожний акт пізнання, означає, що суб'єкт і об'єкт пізнання в процесі чуттєвої (емоційної) і раціональної взаємодії обумовлюють один одного. Тобто, перебуваючи у відношенні ко-детермінацій, вони використовують "взаємно надані можливості, пробуджують один одного, породжують і творять, змінюються в когнітивній діяльності" [5, с. 39].

Візуальний образ такого роду циклічного, взаємопокладаючого, взаємообумовлюючого зв'язку подає відома картина М. Ешера "Малюючі руки" (1948). Права рука малює манжету із запонкою. Її робота ще не закінчена, а справа вже детально проглядається ліва рука, яка малює манжету із запонкою, з якої виступає права рука, що малює. Ці дві руки взаємно малюють одна одну, вони у спільній взаємодії покладають умови свого виникнення. Їх взаємне визначення виділяється на загальному фоні малюнка і складає певну єдність, певну автономну дію, яку можна назвати "креативним колом" [5, с. 39]. Подібним чином взаємно накладають і визначають один одного суб'єкт і об'єкт пізнання, когнітивний агент і середовище його активності.

Інактивація, включення людини в оточуючу реальність означає, по суті, пробудження світу в результаті діяльності суб'єкта пізнання. Змінюючи світ, він змінюється сам. Не тільки той, хто йде, прокладає дорогу, але й дорога робить його. Пройшовши цей шлях, він перетворюється в іншу людину. У контексті цих нових уявлень мислення людини постає як динамічна, постійно відтворювана система-процес. Мислення інкарновано в конкретну свідомість, а вона – в певну тілесно-чуттєву структуру, яка безпосередньо взаємодіє з оточуючим світом через слух, відчуття і візуальний контакт. У результаті цієї взаємодії формується, поряд з вербальним, візуальний спосіб взаємодії з оточуючим світом, результатом якого постає знання. На його основі

формується продуктивне мислення. Те, до чого завжди прагнула освіта.

Сучасні методи освіти включають цілий ряд нових підходів. До них потрібно віднести насамперед нелінійний діалог. Завдяки йому навчання стає інтерактивним. Не тільки викладач учить учня, але й учень учить викладача. Причому в цьому діалозі важливу роль відіграє візуальний контакт, який активізує процес мисленнєвої взаємодії. Вчитель повинен навчитися бачити, що приховується в свідомості учня, і навчитися розуміти побачене [5, с. 139].

Друге – це навчання, яке пробуджує – пробуджуюче навчання. Проблема полягає в тому, як управляти, не управляючи, як малою резонансною дією підштовхнути систему на один із сприятливих для людини шляхів розвитку. Проблема також і в тому, як подолати спонтанні прагнення учня, не долаючи їх, а роблячи доступними, перетворюючи в поле для інноваційного мислення.

До цих методів потрібно додати навчання як інактивізацію, навчання як адаптивну модифікацію, навчання як разовий перехід. У цьому ряду потрібно виокремити гештальт-освіту. "Гештальт" (*die Gestalt*) – з німецької "форма", "фігура", або "конфігурація". Гештальт-психологи вважають, що сприйняття побаченого й осмислення образу не може бути розвиненим з примітивних відчуттів, які виникають від побачених частин цього образу. Візуальне сприйняття виникає в цілому, і воно неподільне. Як і неподільним є процес мислення. Якщо йти за цією традицією, гештальт-освіту можна розуміти як передання цілісних блоків інформації, патернів мислення, а також як перебудову самої конфігурації ситуації навчання. Це означає мислити нелінійно, в альтернативах, передбачаючи можливості зміни темпів розгортання подій і якісного переходу до нового [5, с. 141].

Усі зазначені методи змушують пізнавати, думати, знати, міркувати, творити, вступати в діалог, обговорювати і пропонувати своє. Вони постають як фундаментальні дії, що практикуються в найбільш передових закладах освіти, які ставлять завдання одержати сучасну, творчо мислячу людину. Вона повинна "добре, тобто творчо, мислити", що означає такий спосіб мислення, який дає змогу "схопити" текст і контекст, індивіда і його оточення, локальне і глобальне, багатомірне, коротко кажучи, складне ціле, тобто умови людської поведінки [8, с. 45]. Таке всебічне осмислення дає можливість зрозуміти як об'єктивне, так і суб'єктивне, хибне та істинне, трансцендентне та трансцендентальне, раціональне та ірраціональне, моральне та аморальне в науковому пізнанні й соціальній життєдіяльності.

Нові системи наукового знання й нові підходи до освіти вимагають відповідних до сучасних вимог способів формування й поширення знань. Насамперед ідеться про всебічну розробку засобів візуалізації знань через систему сучасних інформаційно-комп'ютерних техно-

логії. Необхідно враховувати, що у людини саме зоровий канал (здатність дивитися і бачити) є найбільш сильним, активним у сприйнятті й переробленні інформації, яка поступає до свідомості. Більше половини нейронів головного мозку пов'язані з обробкою візуальної інформації. Найбільш ефективні такі способи передавання знань, як "текст+образ", "формула+візуалізація процесу, який описується" [5, с. 141–142].

Архаїчне мислення завдяки тому, що людина аналізувала передусім те, що бачила, переважно образне. Це означає необхідність залучення до сучасного навчально-освітнього процесу досягнень і переваг візуального мислення, тобто образного, яке в архаїчний, донауковий період засновувалося на уявленнях і символічних образах. Подальший багатовіковий процес еволюції науки й культури, аналітичних, вербальних засобів оброблення інформації та презентації знань засновується на логіко-понятійному мисленні. При цьому наочність і образність візуального мислення багато в чому була втрачена. Існувала навіть схильність спеціально позбуватися візуальної наочності, яка начебто заважала розумінню абстрактно-теоретичних результатів фундаментальних наукових досліджень. Такого роду тенденція спостерігалася, наприклад, при переході від геометричних до алгебраїчних доказів, а також під час розробки квантово-механічної теорії. У результаті бурхливого розвитку математичного інформаційного моделювання, обчислювального експериментування, комп'ютерної графіки тощо відкриваються можливості для нового синтезу – відео, аудіо, текстових і формалізовано-логіко-математичних засобів передавання наукової інформації. Отже, для одночасного використання переваг логіко-понятійного й наочно-образного (візуального) мислення. У результаті такого синтезу здатності, можливості та здібності продуктивного уявлення та творчої інтуїції одержують нові імпульси для розвитку завдяки "зануренню" людини у віртуальні реальності, що моделюються комп'ютером та іншими засобами інформаційних технологій [5, с. 143].

Сутність цієї обставини можна розкрити на прикладі аналізу проблеми віртуалізації видовища у сучасній культурі. Йдеться про зміну функцій культури, яка стала "масовою". Видовище "он-лайн" сьогодні стає найбільш запитуваним. Тут суттєво змінюється темпоральний аспект реальності, який створюється засобами масової комунікації, де локальне місце залишається у форматі екранної реальності глобальним часом. Це єдина, глобальна темпоральність починає домінувати над простором. "Хронологічний" час з традиційною послідовністю минулого, теперішнього і майбутнього змінюється "хроноскопичним", визначається двома координатами ("до" – "після") на векторі експонування. Як зазначає П. Вірільо, координатами цієї "телетоніки комутацій" вже є не просто середовище, в якому видовище втрачає будь-яку співвідносність з реальністю, а воно постає заміни-

ком реальності, її субстратом (*substitute*) [9, с. 120]. Це означає повсюдне поширення візуальної культури, на основі якої формується і стверджується власне феномен візуального мислення.

Сьогодні відбувається динамічне оновлення навчально-освітніх методик у всьому світі. Це обумовлено передусім фактором інтенсивного розвитку і впровадження в практику навчального процесу інформаційних технологій. На їх основі відбувається зміна педагогічних підходів до аналізу освітнього процесу. Актуальність проблеми пошуку нових шляхів активізації освітнього процесу обумовлена тим, що сучасна цивілізація в основному вичерпала потенції попереднього – модерного, просвітницького, – етапу розвитку і шукає нову систему інтелектуально-когнітивних координат. Саме ця позиція робить методологічно продуктивним застосування інноваційних ідей і принципів для аналізу динаміки сучасних цивілізаційних трансформацій освітньої парадигми. Суть проблеми в тому, що наш час характеризується зростанням обсягу інформації в режимі загострення, і, як наслідок, породжує фрагментарність сприйняття світу, кризу самовизначення як особистості, так і соціальних груп, напруженість у міжнаціональних і міжконфесійних відносинах людини і природи, культури природознавчої і культури гуманітарної. Ця ситуація засвідчує, що як рівень наукового дисциплінарного знання, так і старі підходи до освіти з позицій традиційно-класичного мислення лише проблематизують ситуацію. У силу цих обставин актуальності набуває візуальне мислення і візуальна грамотність в освітньому процесі.

В епоху цифрових технологій і створення візуальної (відеологічної) культури виникає необхідність формування "візуальної грамотності", яка передбачає вміння розуміти, інтерпретувати та давати кваліфіковану оцінку візуальній інформації. Саме тому роль візуальної грамотності у сучасній школі та вищій освіті зростає, оскільки сучасні учні та студенти живуть у візуально наповненому світі, в якому вони постійно зустрічаються з творенням нових смислів і знань засобом зображень і візуальних медійних комунікацій. Потреба у формуванні навичок і вмінь для пошуку, інтерпретації, оцінки, створення візуальних матеріалів у науковому середовищі стає необхідною складовою освіти XXI ст.

В її контексті починає формуватися "візуальний словник" освіти. Зокрема, розробляються та розкриваються такі поняття, як "візуальна компетенція", "візуальні практики", "візуальні мови", "візуальні навички", зрештою – "візуальний інтелект" та "візуальне мислення". Ці поняття пов'язані з розумінням того, що зображення є культурними технологіями – вони "промовляють" без слів, проте несуть смисли, які можуть мати значну кількість значень та інтерпретацій.

Трансформація та постійне оновлення інформаційних технологій, становлення відеологічної культури впливають на сучасну освіту. Вона не тільки використовує продукти візуально-екранної культури, а починає ставити і вирішувати питання про те, як підготувати учнів та студентів до участі в інтелектуальних практиках сучасності, які є візуально орієнтованими. В силу чого постає питання про "візуальну грамотність", яка набуває особливої популярності у візуальному дискурсі в останні десятиліття.

Характеризуючи цю ситуацію, Д. Дондіс зазначає, що мова є природним способом спілкування людини. За її допомогою в свій час зроблено важливий крок від усного передання інформації до письмової форми. Ця інформаційна революція поклала початок фундаментальним змінам у культурі та соціальній історії людства. Водночас мова вплинула на зміну інших людських здібностей – превізуалізації, планування, дизайну, створення візуальних об'єктів, від найпростіших до символічних, і, зрештою, творення зображень... Грамотність означає, що група поширює визначений смисл певної сукупності інформації. Візуальна грамотність означає те ж саме [10, с. 21].

Набутий досвід поклав початок розробки спеціальних стандартів візуальної грамотності, призначених для використання в академічних проектах та дослідженнях. Так, у своєму дослідженні Д. Хеттвіг, К. Бессер, Е. Медай та Х. Барджес [11] пропонують сім основних стандартів, які повинні формуватися у студентів. За ними візуально грамотний студент:

- визначає природу й обсяг візуально необхідних матеріалів (визначає й артикулює необхідність зображення; визначає різноманітність джерел, матеріалів та типів зображень);
- знаходить і звертається до необхідних зображень і візуальних медіа оперативної й ефективно (обирає найбільш відповідні джерела і пошукові системи для знаходження і доступу до необхідних зображень і візуальних медіа, ефективно проводить пошук зображень; здобуває й організовує зображення і джерела інформації);
- інтерпретує та аналізує значення зображень і візуальних медіа – ідентифікує інформацію відповідно до смислу зображення; розташовує зображення в його культурному, соціальному та історичному контексті; ідентифікує фізичні, технічні та дизайнерські компоненти зображення; затверджує інтерпретацію та аналіз зображень через дискурс з іншими;
- оцінює зображення та їх джерела – ефективність та відповідність зображень як візуальних комунікацій; естетичну та технічну характеристики зображень; текстову інформацію, яка супроводжує зображення; висловлює судження щодо відповідності та точності джерел зображень;

- ефективно використовує зображення та візуальні медіа для різних цілей; продуктивно застосовує технології для роботи із зображеннями; використовує вирішення проблем, креативність та експериментальність для інкорпорування зображень у навчальний проект; продуктивно спілкується за допомогою зображень;

- проектує і створює значимі зображення і візуальні медіа – продукує візуальні матеріали для діапазону проектів і наукового дослідження; використовує проектні стратегії та креативність у створенні зображень й візуальних медіа; застосовує різноманітні інструменти і технології для створення зображень та візуальних медіа; особисто оцінює створений візуальний продукт;

- розуміє множину етичних, правових, соціальних та економічних проблем, які виникають довкола створення і використання візуальних медіа, отримує доступ до етичного використання візуальних матеріалів – розуміє множину етичних, правових, соціальних та економічних проблем, які виникають довкола створення і використання візуальних медіа; слідує найкращим етичним та правовим практикам, коли отримує доступ, використовує і створює зображення; цитує зображення і візуальні медіа в статтях, презентаціях і проектах [11, с. 75–82].

Запропоновані стандарти свідчать, що сучасне інформаційне середовище встановлює цілий ряд різнопланових вимог щодо академічних навичок студента, які все більше знаходять вираз у його візуальній компетенції.

Досліджуючи проблему освіти в умовах інформаційного світу ("цифрової ери"), Р. Браден та Дж. Хортін стверджують, що візуальна грамотність є здатністю розуміти і використовувати зображення, включаючи здатність людини думати, вчитися і виражати думки у зображеннях [12, с. 169]. На думку А. Баррі, ця обставина містить дві ключові навички: сприйняття логіки та емоцій, закладені у візуальних повідомленнях; здатність продукувати важливі образи в комунікації [13, с. 6]. Тому візуальна грамотність (*visual literacy*) нині вже не охоплює усієї повноти того, про що можна говорити в межах значимих для навчання культурних образів.

З огляду на це, здобувши навички візуальної грамотності, людині потрібна "візуальна розумність" (*visual intelligence*), яка є якістю розуму, розвинутою до точки критичного перцептуального усвідомлення у візуальній комунікації. Вона не тільки включає навички використання візуальної комунікації, але також містить цілісне поєднання навичок вербального і візуального аргументування: від розуміння елементів, які утворюють смисл, до зображення, що можуть змінюватися і ведуть до спотворення реальності, до використання візуального в абстрактному мисленні.

Йдеться про явища, які дають можливість орієнтуватися в тих аспектах життєдіяльності людини, які впливають на її соціальне, політичне, економічне, етичне, екологічне мислення. Адже саме через екрани телевізорів, комп'ютерів та смартфонів сучасна людина пізнає і формує свої основні світоглядні орієнтири та поведінкові засади. І надзвичайно важливою навичкою людини епохи цифрових технологій є навичка критичного ставлення до тих візуальних образів, з якими вона взаємодіє. А це означає вміння критично мислити.

Висновки. Розвиток філософських, епістемологічних та соціокультурних принципів пізнання обумовлює формування візуальної культури, яка урізноманітнює процес сучасного мислення і навчання. Наукова і освітня діяльність з виявлення істинної сутності речей здійснюється не тільки через систему понять і категорій, але й залучає візуальні образи й уяву. Через них абстрактні поняття набувають життєво-практичної значущості. Сучасне суспільство – це суспільство масового виробництва і споживання візуальних образів. Освіта і навчання в ситуації когнітології динаміки інформаційно-комп'ютерних технологій формують візуальну грамотність. У взаємодії з візуальним мисленням візуальна грамотність утворює нову систему когнітивних можливостей індивіда, які активно використовуються в процесах сучасної освіти, навчання і творчої діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Mirzoeff N.* How to See the World. An Introduction to Images, from Self-Portraits to Selfies, Maps to Movies, and More. L. : Routledge, 2015. 352 p.
2. *Theorizing Visual Studies* / ed. by J. Elkins. N.Y., L. : Routledge, 2013. 302 p.
3. *Silva J. F.* , Yrjonsuuri M. Active Perception in the History of Philosophy. From Plato to Modern Philosophy. N.Y., L. : Springer, 2014. 293 p.
4. *Purgar K.* Visual studies and the pictorial turn: Twenty years later. IMAGES. Journal for visual studies. 2014. URL : <https://hrcak.srce.hr/file/19122>.
5. *Князева Е. Н., Курдюмов С. П.* Основания синергетики: Человек, конструирующий себя и свое будущее. М. : КомКнига, 2010. 232 с.
6. *Merleau-Ponty M.* Le Visible et l'invisible suivi de Notes de travail. Paris : Gallimard, 1964. 361 p.
7. *Varela F.* Quatre phares pour l'avenir des sciences cognitives. Theorie-Literature-Enseignement, 1999. № 17. P. 8–9.
8. *Морен Э.* Образование в будущем: семь неотложных задач. Синергетическая парадигма: Синергетика образования. М. : Прогресс-Традиция, 2007. С. 24–96.
9. *Галкин Д. В.* Вирильо. Постмодернизм. Энциклопедия. Мн. : Интерпрессервис, Книжный дом, 2001. 1040 с.
10. *Dondis D. A.* A Primer in Visual Literacy. Cambridge, MA : MIT Press, 1973. 205 p.

11. *Hattwig D., Bassert K., Medaille A., Burgess J.* Visual Literacy Standards in Higher Education: an Opportunities for Libraries and Student Learning. Libraries and the Academy. Vol. 13. № 1 (2013). P. 61–89.
12. *Braden R. A., Hortin J. A.* Identifying the Theoretical Foundation of Visual Literacy. Television and Visual Literacy, eds. R. A. Braden and A. D. Walker. Bloomington, IL: International Visual Literacy Association, 1982. P. 169–179.
13. *Barry A. M.* Visual Intelligence: Perception, Image and Manipulation in Visual Communication. N.Y. : State University of New York Press, 1997. 426 p.

Стаття надійшла до редакції 28.12.2017.

Iliina H. Visual Literacy in the Context of Cognitive and Educational processes.

Background. *The conceptual foundations and the substantive basis of the visual culture of cognition in modern epistemology, which, in the conditions of the development of the information society, generates new cognitive practices and forms new ways of understanding and thinking, are identified.*

Analysis of recent research and publications shows that the visual paradigm of development of the surrounding world reveals the priority of research in modern philosophy, education, culture science and science. The content of the visual paradigm sets the task of finding out its influence on the formation of a modern educational process.

Thus, the **aim** of the paper is to substantiate the epistemological foundations of the culture of visual cognition and thinking and, based on them, to determine the basic principles of visual literacy.

Materials and methods. Methodological reflections of phenomenology, philosophy of science, synergetics, education, and visual studies were involved in achieving this goal.

The **results** of the study showed that intellectual activity is inseparable from physicality, which causes the possibility of perceptual perception of the world, primarily through sight and vision. In the modern education, standards of visual literacy are dynamically developed, that requires forming visual competences, which implies the ability to understand, interpret and assess visual information. In the modern education and philosophy science standards of visual literacy have been developed, they are visual competences, visual wisdom, and visual communication. In combination with verbal reasoning, visual literacy opens up the possibilities for the formation and development of new landmarks of life and valuable meanings.

Conclusion. It is established that in the modern society of mass production and consumption of visual images, education and training in the situation of cognition of the dynamics of information and computer technologies form the visual literacy. In interaction with visual thinking, visual literacy forms a new system of cognitive capabilities of the individual, which are actively used in the processes of modern education, learning and creative activity.

Keywords: visual, thinking, cognition, cognitive, visual literacy, studying, information.

REFERENCES

1. *Mirzoeff N.* How to See the World. An Introduction to Images, from Self-Portraits to Selfies, Maps to Movies, and More. L. : Routledge, 2015. 352 p.
2. *Theorizing Visual Studies* / ed. by J. Elkins. N.Y., L. : Routledge, 2013. 302 p.
3. *Silva J. F., Yrjonsuuri M.* Active Perception in the History of Philosophy. From Plato to Modern Philosophy. N.Y., L. : Springer, 2014. 293 p.

4. *Purgar K.* Visual studies and the pictorial turn: Twenty years later. *IMAGES. Journal for visual studies.* 2014. URL : <https://hrcak.srce.hr/file/19122>.
5. *Knjazeva E. N., Kurdjumov S. P.* Osnovanija sinergetiki: Chelovek, konstruirujushhij sebja i svoe budushhee. M. : KomKniga, 2010. 232 s.
6. *Merleau-Ponty M.* Le Visible et l'invisible suivi de Notes de travail. Paris : Gallimard, 1964. 361 p.
7. *Varela F.* Quatre phares pour l'avenir des sciences cognitives. *Teorie-Literature-Enseignement*, 1999. № 17. P. 8–9.
8. *Moren Je.* Obrazovanie v budushhem: sem' neotlozhnyh zadach. *Sinerge-ticheskaja paradigma: Sinergetika obrazovanija.* M. : Progress-Tradicija, 2007. C. 24–96.
9. *Galkin D. V.* Viril'o. Postmodernizm. *Jenciklopedija.* Mn. : Interpresservis, Knizhnyj dom, 2001. 1040 s.
10. *Dondis D. A.* A Primer in Visual Literacy. Cambridge, MA : MIT Press, 1973. 205 p.
11. *Hattwig D., Bassert K., Medaille A., Burgess J.* Visual Literacy Standards in Higher Education: an Opportunities for Libraries and Student Learning. *Libraries and the Academy.* Vol. 13. № 1 (2013). P. 61–89.
12. *Braden R. A., Hortin J. A.* Identifying the Theoretical Foundation of Visual Literacy. *Television and Visual Literacy*, eds. R. A. Braden and A. D. Walker. Bloomington, IL: International Visual Literacy Association, 1982. P. 169–179.
13. *Barry A. M.* Visual Intelligence: Perception, Image and Manipulation in Visual Communication. N.Y. : State University of New York Press, 1997. 426 p.

4. Golovan' M. S. Kompetencija ta kompetentnist': porivnjal'nyj analiz ponjat'. Pedagogichni nauky: teorija, istorija, innovacijni tehnologii'. 2011. № 8. S. 224–233.
5. Astaf'ev D. A. Kompetentnostnyj podhod v sovremennoj filosofii obrazovanija. Molodoj uchenyj. 2010. T. 2. № 8 (19). S. 145–147.
6. Zeer Je., Symanjuk Je. Kompetentnostnyj podhod k modernizacii professional'nogo obrazovanija. Vysshee obrazovanie v Rossii. 2005. № 4. S. 22–28.
7. Fedorova I. I., Zhytnyk M. M. Kompetentnisnyj pidhid jak upravlins'kyj mehanizm reorganizacii' systemy vyshhoi' osvity Ukrainy. Visn. NTUU "KPI". Filosofija. Psyhologija. Pedagogika. 2003. Vyp. 2. S.38–46.
8. Tubeeva F. K. Stanovlenie kompetentnostnogo pohoda v sfere obrazovanija. Sovremennye problemy nauki i obrazovanija. 2015. № 5. S. 41–47.
9. Hutorskoj A. V. Ključevye kompetencii kak komponent lichnostno-orientirovannoj paradigmy. Narodnoe obrazovanie. 2003. № 2. S. 58–64.
10. Zimnjaja I. A. Ključevye kompetentnosti kak rezul'tativno-celevaja osnova kompetentnostnogo pohoda v obrazovanii. M. : IC PKPS, 2004. 41 s.
11. Dopovid' Mizhnarodnoi' komisii' z osvity dlja HHI st. "Osvita: pryhovanyj skarb". URL : <https://www.ifap.ru/library/book201.pdf>.
12. Rekomendacija 2006/962/JeS Jevropejs'kogo Parlamentu ta Rady (JeS) "Pro osnovni kompetencii' dlja navchannja protjagom us'ogo zhyttja" vid 18 grud. 2006 r. URL : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_975.
13. Raven Dzh. Kompetentnost' v sovremennom obshhestve: vyjavlenie, razvitie i realizacija ; per. s angl. M. : Kogito-Centr, 2002. 396 s.

УДК 378:165.18

ІЛЬІНА Галина, к. філос. н., доцент Київського національного університету імені Тараса Шевченка

"ВІЗУАЛЬНА ГРАМОТНІСТЬ" У КОНТЕКСТІ КОГНІТИВНИХ ТА ОСВІТНІХ ПРОЦЕСІВ

Досліджено проблему "візуальної грамотності", яка набула актуальності в умовах "суспільства знань", обумовленого інформаційною революцією. За результатами аналізу сучасних методів навчання виокремлено переваги візуальної методики, заснованої на можливостях візуально-образного мислення. На її основі розроблено спеціальні стандарти візуальної грамотності, призначені для використання в академічних проектах і педагогічній практиці.

Ключові слова: візуальний, мислення, пізнання, когнітивний, візуальна грамотність, навчання, інформація.

© Ільїна Г., 2018

Ильина Г. "Визуальная грамотность" в контексте когнитивных и образовательных процессов. Исследована проблема "визуальной грамотности", которая приобрела актуальность в условиях "общества знаний", обусловленного информационной революцией. По результатам анализа современных методов обучения выделены преимущества визуальной методики, основанной на возможностях визуально-образного мышления. На ее основе разработаны специальные стандарты визуальной грамотности, предназначенные для использования в академических проектах и педагогической практике.

Ключевые слова: визуальный, мышление, познание, когнитивный, визуальная грамотность, обучение, информация.

Постановка проблеми. У ході історичного розвитку в науці спостерігається не тільки збільшення різноманітності концепцій, теорій і традицій, але і згортання цієї різноманітності, поява тенденцій до уніфікації, стирання відмінностей. Картина еволюційного розвитку науки як чітко окресленого процесу, що містить всі побічні та похідні течії, доповнюється "іневолюцією". Когнітивне сходження колективного розуму невіддільне від входження в еволюційні глухі кути, вихід на дороги, які ведуть у нікуди. Цей метафоричний опис еволюції наукового знання засвідчує різноманітність пізнавальних способів і практик. Серед них окреме місце посідає "визуальна епістемологія", яка має тривалу історію становлення, а сьогодні, в епоху динаміки розвитку інформаційно-комп'ютерних технологій, набуває актуальності. Це формує визуальну культуру мислення і пізнання, які впливають на формування визуальних практик навчання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема визуальної епістемології формується впродовж усього процесу історії філософії. Її вирішували класики філософської думки – Платон, Аристотель, Р. Декарт, Т. Гоббс, Н. Мальбранш, Д. Юм, Й. Фіхте та ін. У сучасних філософських дискурсах проблему визуальності в різних контекстах вирішують М. Мерло-Понті, Б. Сандівел, В. Мітчел, У. Еко, К. Батаєва, А. Баррі. Серед спеціальних досліджень з проблематики визуальної культури мислення і пізнання в контексті розширення сучасної соціокультурної реальності варто виокремити праці Н. Мірзоефа, Дж. Елкінза, Дж. Сілви, К. Пургара [1–4] та ін.

Однак зміст і смислове навантаження визуальної проблематики, яка входить у структуру сучасної когнітології, вимагає з'ясування взаємозв'язку навчального процесу і досягнень інформаційно-комп'ютерних технологій. Виникає необхідність аналізу філософсько-епістемологічних підходів до визначення перспектив інтелектуально-розумової діяльності порівняно з визуальними практиками, які знаходять все більш широке впровадження в сучасному освітньому процесі.

Мета статті – обґрунтувати епістемологічні засади культури визуального пізнання в контексті взаємозв'язку раціонального (розумового) та визуального (чуттєво-тілесного), що дає підстави визначити основні засади визуальної грамотності, на основі якої формується нове розуміння світу та людини.

Матеріали та методи. У ході дослідження використано епістемологічні, філософські, візуальні дискурси сучасних мислителів. Для досягнення поставленої мети застосовано емпіричний і порівняльний методи, а також методологічні рефлексії феноменології, синергетики, філософії науки, філософії освіти і візуальних студій.

Результати дослідження. Пізнавальні практики, які містять візуальні методи, відкривають продуктивний за своєю сутністю шлях до відкриття нового в пізнанні. Атрибутивність візуального аспекту в загальному процесі епістемної діяльності можна обґрунтувати такими положеннями.

По-перше, пізнання інкарновано (*cognition is embodied*): пізнання тілесне, або "отілеснене", детерміноване тілесністю людини, мезакосмічними здібностями людського тіла відчувати, "чути", "бачити". Те, що пізнається і як пізнається, залежить від будови тіла і його конкретних функціональних особливостей, здібностей сприйняття і руху в просторі і в часі. "Влаштоване по-різному – отже, бачить і пізнає світ по-різному" [5, с. 32]. Якщо раніше епістемологи стверджували, що пізнання теоретично завантажене (тобто те, що ми бачимо, багато в чому визначається теоретичними уявленнями, якими ми володіємо), то тепер можна сказати, що пізнання "тілесно завантажене". Існують тілесні "нитки", які управляються розумом. Психосоматичні зв'язки будуються за принципом "нелінійної циклічної причинності". Тіло і "душа", мозок і свідомість знаходяться у відносинах "циклічної, взаємної детермінації" [5, с. 36].

Неможливо зрозуміти діяльність людського розуму, когнітивні функції інтелекту, якщо розум абстрагований від тілесності, від певним чином обумовлених здатностей сприйняття шляхом органів відчуття, від організму, включеного в особливу ситуацію, екологічне оточення, яке має певну конфігурацію. Розум існує в тілі, а тіло існує в світі, тілесна істота діє, відтворює себе, мріє, уявляє. Тіло живе в світі, як серце в організмі, ...тіло – це наш спосіб володіння світом (М. Мерло-Понті). Зір, бачення відіграють у процесах пізнавального освоєння світу важливе значення, оскільки разом із тілом і розумом утворюють єдину систему. Око людини пристосоване до певного "оптичного вікна", яке відрізняється від "вікна" представників фауни. Саме тому зір людини пов'язаний з її когнітивними процесами [6, с. 304].

По-друге, пізнання ситуативне. Когнітивна система вбудована, укорінена (*cognition is embedded*) як внутрішньо – у матеріальному субстраті, який забезпечує її діяльність, так і зовнішньо – включена у зовнішнє ситуативне фізичне і соціокультурне оточення. Когнітивний акт розширюється в ту чи іншу ситуацію, яка володіє певними топологічними властивостями. Кожний живий організм "розкриває" світ по-своєму. Він вибирає, черпає з величезного резервуару можливостей світу те, що відповідає його здатностям (можливостям) пізнання (здатностям мислення і/або сприйняття). У процесі формування

власної ідентичності живий організм як істота когнітивна виокремлює з оточуючої реальності контури свого середовища [5, с. 36].

За М. Мерло-Понті, світ, який сприймається – це сукупність шляхів, по яких рухається моє тіло. Це – "невидиме видимого", належність кожного разу лише до певного фрагменту світу. Плоть світу – це банк можливостей, а тіло/розум, яке пізнає, пробуджує із забуття, виводить на поверхню з безодні величезної кількості можливостей в даному, конкретному акті пізнання лише одну з них, лише щось з того, що властиве світу і, одночасно, відповідає його пізнавальним прагненням, його дослідницьким намірам, його життєвим потребам [6, с. 304].

По-третє, пізнання інактивоване (*cognition is enacted*): воно здійснюється в діяльності і через діяльність. Через дії, рушійну активність формуються і когнітивні здібності особистості. Пізнавальна активність у світі створює і саме оточуюче відносно когнітивного агента середовище – в смислі відбору, "виокремлення" когнітивним агентом з оточуючої реальності тільки те і того, що відповідає його когнітивним здібностям і установкам. Світ живого організму виникає разом з його діяльністю. Це – "інактивованій світ". Не тільки розум пізнає світ, але й процес пізнання, зокрема візуальними засобами, формує розум, надає конфігурації його пізнавальній активності. За Ф. Варелою, світ, який мене оточує, і те, що я роблю, щоб виявити себе в цьому світі, нероздільні. Пізнання є активна участь, глибинна ко-детермінація того, що здається внутрішнім [7, с. 8–9]. Суть інактивованого пізнання (пізнання через діяльність) виявляється на прикладі: той, хто діє і рухається самостійно, бачить і орієнтується у просторі пізнання більше, ніж той, хто пасивний.

Суб'єкт пізнання, тобто людина, яка дивиться і бачить світ, не тільки відображає, але і творить його. Вона відкриває для себе світ, проникає в його події, явища, містерії, але одночасно частково винаходить, конструює його, вносить своє розуміння в нього. Через відчуття, візуальне сприйняття відбувається складна нелінійна взаємодія суб'єкта пізнання і об'єкта.

По-четверте, когнітивні структури є емерджентними (*cognition is emergent*), вони виникають спонтанно, відносно недетерміновано в ході взаємодії з об'єктом пізнання. Відчуття людини, впливаючи на свідомість, стають причиною вищих проявів ментальності, тобто діяльності розуму. Ф. Варела розглядає поняття емерджентності як фундаментальне для осягнення когнітивних процесів, зазначаючи, що розум – це те, що продукується, народжується на самому останньому етапі перманентних емерджентних трансформацій свідомості [7, с. 8–9].

Процес пізнання індивіда протікає у взаємозв'язку, ко-детермінації "Я–Інший", в їх синхронному становленні. Уявлення про інтерсуб'єктивність є ключовим у концепції візуального мислення. Межі між "Я" та "Іншим", навіть у процесах візуального сприйняття (бачення), не окреслені точно, з наявною визначеністю: бути Собою,

виявляти своє Я і створювати Іншого – це події сумірні [7, с. 15]. "Я" не локалізоване, воно перебуває в процесі становлення, ко-детермінації, ко-еволюції з "Іншим/Іншими". Як правило, відношення до "Іншого" виникає на перших порах з результату візуального сприйняття. Воно може бути оманливим, хоча софіст Горгій стверджував: "Як вам здається, так воно і є".

Пізнання динамічне і будується в процесі самоорганізації. Іншими словами, когнітивні системи – це системи динамічні, здатні до самоорганізації. У цьому контексті функціонування пізнавальних систем принципово схоже з функціонуванням пізнавальних природних систем, тобто об'єктів оточуючого світу. Саме тому в рамках візуального підходу як одного з найважливіших у чуттєвому сприйнятті світу знаходять плідне використання новітні досягнення у сфері нелінійної динаміки, теорії складних адаптивних систем у педагогіці, теорії критичного сприйняття і мислення в освоєнні навчального матеріалу.

У процесі пізнання має місце циклічна детермінація суб'єкта й об'єкта пізнання. Складність і нелінійність зворотних зв'язків, що супроводжують кожний акт пізнання, означає, що суб'єкт і об'єкт пізнання в процесі чуттєвої (емоційної) і раціональної взаємодії обумовлюють один одного. Тобто, перебуваючи у відношенні ко-детермінацій, вони використовують "взаємно надані можливості, пробуджують один одного, породжують і творять, змінюються в когнітивній діяльності" [5, с. 39].

Візуальний образ такого роду циклічного, взаємопокладаючого, взаємообумовлюючого зв'язку подає відома картина М. Ешера "Малюючі руки" (1948). Права рука малює манжету із запонкою. Її робота ще не закінчена, а справа вже детально проглядається ліва рука, яка малює манжету із запонкою, з якої виступає права рука, що малює. Ці дві руки взаємно малюють одна одну, вони у спільній взаємодії покладають умови свого виникнення. Їх взаємне визначення виділяється на загальному фоні малюнка і складає певну єдність, певну автономну дію, яку можна назвати "креативним колом" [5, с. 39]. Подібним чином взаємно накладають і визначають один одного суб'єкт і об'єкт пізнання, когнітивний агент і середовище його активності.

Інактивація, включення людини в оточуючу реальність означає, по суті, пробудження світу в результаті діяльності суб'єкта пізнання. Змінюючи світ, він змінюється сам. Не тільки той, хто йде, прокладає дорогу, але й дорога робить його. Пройшовши цей шлях, він перетворюється в іншу людину. У контексті цих нових уявлень мислення людини постає як динамічна, постійно відтворювана система-процес. Мислення інкарновано в конкретну свідомість, а вона – в певну тілесно-чуттєву структуру, яка безпосередньо взаємодіє з оточуючим світом через слух, відчуття і візуальний контакт. У результаті цієї взаємодії формується, поряд з вербальним, візуальний спосіб взаємодії з оточуючим світом, результатом якого постає знання. На його основі

формується продуктивне мислення. Те, до чого завжди прагнула освіта.

Сучасні методи освіти включають цілий ряд нових підходів. До них потрібно віднести насамперед нелінійний діалог. Завдяки йому навчання стає інтерактивним. Не тільки викладач учить учня, але й учень учить викладача. Причому в цьому діалозі важливу роль відіграє візуальний контакт, який активізує процес мисленнєвої взаємодії. Вчитель повинен навчитися бачити, що приховується в свідомості учня, і навчитися розуміти побачене [5, с. 139].

Друге – це навчання, яке пробуджує – пробуджуюче навчання. Проблема полягає в тому, як управляти, не управляючи, як малою резонансною дією підштовхнути систему на один із сприятливих для людини шляхів розвитку. Проблема також і в тому, як подолати спонтанні прагнення учня, не долаючи їх, а роблячи доступними, перетворюючи в поле для інноваційного мислення.

До цих методів потрібно додати навчання як інактивізацію, навчання як адаптивну модифікацію, навчання як разовий перехід. У цьому ряду потрібно виокремити гештальт-освіту. "Гештальт" (*die Gestalt*) – з німецької "форма", "фігура", або "конфігурація". Гештальт-психологи вважають, що сприйняття побаченого й осмислення образу не може бути розвиненим з примітивних відчуттів, які виникають від побачених частин цього образу. Візуальне сприйняття виникає в цілому, і воно неподільне. Як і неподільним є процес мислення. Якщо йти за цією традицією, гештальт-освіту можна розуміти як передання цілісних блоків інформації, патернів мислення, а також як перебудову самої конфігурації ситуації навчання. Це означає мислити нелінійно, в альтернативах, передбачаючи можливості зміни темпів розгортання подій і якісного переходу до нового [5, с. 141].

Усі зазначені методи змушують пізнавати, думати, знати, міркувати, творити, вступати в діалог, обговорювати і пропонувати своє. Вони постають як фундаментальні дії, що практикуються в найбільш передових закладах освіти, які ставлять завдання одержати сучасну, творчо мислячу людину. Вона повинна "добре, тобто творчо, мислити", що означає такий спосіб мислення, який дає змогу "схопити" текст і контекст, індивіда і його оточення, локальне і глобальне, багатомірне, коротко кажучи, складне ціле, тобто умови людської поведінки [8, с. 45]. Таке всебічне осмислення дає можливість зрозуміти як об'єктивне, так і суб'єктивне, хибне та істинне, трансцендентне та трансцендентальне, раціональне та ірраціональне, моральне та аморальне в науковому пізнанні й соціальній життєдіяльності.

Нові системи наукового знання й нові підходи до освіти вимагають відповідних до сучасних вимог способів формування й поширення знань. Насамперед ідеться про всебічну розробку засобів візуалізації знань через систему сучасних інформаційно-комп'ютерних техно-

логії. Необхідно враховувати, що у людини саме зоровий канал (здатність дивитися і бачити) є найбільш сильним, активним у сприйнятті й переробленні інформації, яка поступає до свідомості. Більше половини нейронів головного мозку пов'язані з обробкою візуальної інформації. Найбільш ефективні такі способи передавання знань, як "текст+образ", "формула+візуалізація процесу, який описується" [5, с. 141–142].

Архаїчне мислення завдяки тому, що людина аналізувала передусім те, що бачила, переважно образне. Це означає необхідність залучення до сучасного навчально-освітнього процесу досягнень і переваг візуального мислення, тобто образного, яке в архаїчний, донауковий період засновувалося на уявленнях і символічних образах. Подальший багатовіковий процес еволюції науки й культури, аналітичних, вербальних засобів оброблення інформації та презентації знань засновується на логіко-понятійному мисленні. При цьому наочність і образність візуального мислення багато в чому була втрачена. Існувала навіть схильність спеціально позбуватися візуальної наочності, яка начебто заважала розумінню абстрактно-теоретичних результатів фундаментальних наукових досліджень. Такого роду тенденція спостерігалася, наприклад, при переході від геометричних до алгебраїчних доказів, а також під час розробки квантово-механічної теорії. У результаті бурхливого розвитку математичного інформаційного моделювання, обчислювального експериментування, комп'ютерної графіки тощо відкриваються можливості для нового синтезу – відео, аудіо, текстових і формалізовано-логіко-математичних засобів передавання наукової інформації. Отже, для одночасного використання переваг логіко-понятійного й наочно-образного (візуального) мислення. У результаті такого синтезу здатності, можливості та здібності продуктивного уявлення та творчої інтуїції одержують нові імпульси для розвитку завдяки "зануренню" людини у віртуальні реальності, що моделюються комп'ютером та іншими засобами інформаційних технологій [5, с. 143].

Сутність цієї обставини можна розкрити на прикладі аналізу проблеми віртуалізації видовища у сучасній культурі. Йдеться про зміну функцій культури, яка стала "масовою". Видовище "он-лайн" сьогодні стає найбільш запитуваним. Тут суттєво змінюється темпоральний аспект реальності, який створюється засобами масової комунікації, де локальне місце залишається у форматі екранної реальності глобальним часом. Це єдина, глобальна темпоральність починає домінувати над простором. "Хронологічний" час з традиційною послідовністю минулого, теперішнього і майбутнього змінюється "хроноскопичним", визначається двома координатами ("до" – "після") на векторі експонування. Як зазначає П. Вірільо, координатами цієї "телетоніки комутацій" вже є не просто середовище, в якому видовище втрачає будь-яку співвідносність з реальністю, а воно постає заміни-

ком реальності, її субстратом (*substitute*) [9, с. 120]. Це означає повсюдне поширення візуальної культури, на основі якої формується і стверджується власне феномен візуального мислення.

Сьогодні відбувається динамічне оновлення навчально-освітніх методик у всьому світі. Це обумовлено передусім фактором інтенсивного розвитку і впровадження в практику навчального процесу інформаційних технологій. На їх основі відбувається зміна педагогічних підходів до аналізу освітнього процесу. Актуальність проблеми пошуку нових шляхів активізації освітнього процесу обумовлена тим, що сучасна цивілізація в основному вичерпала потенції попереднього – модерного, просвітницького, – етапу розвитку і шукає нову систему інтелектуально-когнітивних координат. Саме ця позиція робить методологічно продуктивним застосування інноваційних ідей і принципів для аналізу динаміки сучасних цивілізаційних трансформацій освітньої парадигми. Суть проблеми в тому, що наш час характеризується зростанням обсягу інформації в режимі загострення, і, як наслідок, породжує фрагментарність сприйняття світу, кризу самовизначення як особистості, так і соціальних груп, напруженість у міжнаціональних і міжконфесійних відносинах людини і природи, культури природознавчої і культури гуманітарної. Ця ситуація засвідчує, що як рівень наукового дисциплінарного знання, так і старі підходи до освіти з позицій традиційно-класичного мислення лише проблематизують ситуацію. У силу цих обставин актуальності набуває візуальне мислення і візуальна грамотність в освітньому процесі.

В епоху цифрових технологій і створення візуальної (відеологічної) культури виникає необхідність формування "візуальної грамотності", яка передбачає вміння розуміти, інтерпретувати та давати кваліфіковану оцінку візуальній інформації. Саме тому роль візуальної грамотності у сучасній школі та вищій освіті зростає, оскільки сучасні учні та студенти живуть у візуально наповненому світі, в якому вони постійно зустрічаються з творенням нових смислів і знань засобом зображень і візуальних медійних комунікацій. Потреба у формуванні навичок і вмінь для пошуку, інтерпретації, оцінки, створення візуальних матеріалів у науковому середовищі стає необхідною складовою освіти XXI ст.

В її контексті починає формуватися "візуальний словник" освіти. Зокрема, розробляються та розкриваються такі поняття, як "візуальна компетенція", "візуальні практики", "візуальні мови", "візуальні навички", зрештою – "візуальний інтелект" та "візуальне мислення". Ці поняття пов'язані з розумінням того, що зображення є культурними технологіями – вони "промовляють" без слів, проте несуть смисли, які можуть мати значну кількість значень та інтерпретацій.

Трансформація та постійне оновлення інформаційних технологій, становлення відеологічної культури впливають на сучасну освіту. Вона не тільки використовує продукти візуально-екранної культури, а починає ставити і вирішувати питання про те, як підготувати учнів та студентів до участі в інтелектуальних практиках сучасності, які є візуально орієнтованими. В силу чого постає питання про "візуальну грамотність", яка набуває особливої популярності у візуальному дискурсі в останні десятиліття.

Характеризуючи цю ситуацію, Д. Дондіс зазначає, що мова є природним способом спілкування людини. За її допомогою в свій час зроблено важливий крок від усного передання інформації до письмової форми. Ця інформаційна революція поклала початок фундаментальним змінам у культурі та соціальній історії людства. Водночас мова вплинула на зміну інших людських здібностей – превізуалізації, планування, дизайну, створення візуальних об'єктів, від найпростіших до символічних, і, зрештою, творення зображень... Грамотність означає, що група поширює визначений смисл певної сукупності інформації. Візуальна грамотність означає те ж саме [10, с. 21].

Набутий досвід поклав початок розробки спеціальних стандартів візуальної грамотності, призначених для використання в академічних проектах та дослідженнях. Так, у своєму дослідженні Д. Хеттвіг, К. Бессер, Е. Медай та Х. Барджес [11] пропонують сім основних стандартів, які повинні формуватися у студентів. За ними візуально грамотний студент:

- визначає природу й обсяг візуально необхідних матеріалів (визначає й артикулює необхідність зображення; визначає різноманітність джерел, матеріалів та типів зображень);
- знаходить і звертається до необхідних зображень і візуальних медіа оперативно й ефективно (обирає найбільш відповідні джерела і пошукові системи для знаходження і доступу до необхідних зображень і візуальних медій, ефективно проводить пошук зображень; здобуває й організовує зображення і джерела інформації);
- інтерпретує та аналізує значення зображень і візуальних медіа – ідентифікує інформацію відповідно до смислу зображення; розташовує зображення в його культурному, соціальному та історичному контексті; ідентифікує фізичні, технічні та дизайнерські компоненти зображення; затверджує інтерпретацію та аналіз зображень через дискурс з іншими;
- оцінює зображення та їх джерела – ефективність та відповідність зображень як візуальних комунікацій; естетичну та технічну характеристики зображень; текстову інформацію, яка супроводжує зображення; висловлює судження щодо відповідності та точності джерел зображень;

- ефективно використовує зображення та візуальні медіа для різних цілей; продуктивно застосовує технології для роботи із зображеннями; використовує вирішення проблем, креативність та експериментальність для інкорпорування зображень у навчальний проект; продуктивно спілкується за допомогою зображень;

- проектує і створює значимі зображення і візуальні медіа – продукує візуальні матеріали для діапазону проектів і наукового дослідження; використовує проектні стратегії та креативність у створенні зображень й візуальних медіа; застосовує різноманітні інструменти і технології для створення зображень та візуальних медіа; особисто оцінює створений візуальний продукт;

- розуміє множину етичних, правових, соціальних та економічних проблем, які виникають довкола створення і використання візуальних медіа, отримує доступ до етичного використання візуальних матеріалів – розуміє множину етичних, правових, соціальних та економічних проблем, які виникають довкола створення і використання візуальних медіа; слідує найкращим етичним та правовим практикам, коли отримує доступ, використовує і створює зображення; цитує зображення і візуальні медіа в статтях, презентаціях і проектах [11, с. 75–82].

Запропоновані стандарти свідчать, що сучасне інформаційне середовище встановлює цілий ряд різнопланових вимог щодо академічних навичок студента, які все більше знаходять вираз у його візуальній компетенції.

Досліджуючи проблему освіти в умовах інформаційного світу ("цифрової ери"), Р. Браден та Дж. Хортін стверджують, що візуальна грамотність є здатністю розуміти і використовувати зображення, включаючи здатність людини думати, вчитися і виражати думки у зображеннях [12, с. 169]. На думку А. Баррі, ця обставина містить дві ключові навички: сприйняття логіки та емоцій, закладені у візуальних повідомленнях; здатність продукувати важливі образи в комунікації [13, с. 6]. Тому візуальна грамотність (*visual literacy*) нині вже не охоплює усієї повноти того, про що можна говорити в межах значимих для навчання культурних образів.

З огляду на це, здобувши навички візуальної грамотності, людині потрібна "візуальна розумність" (*visual intelligence*), яка є якістю розуму, розвинутою до точки критичного перцептуального усвідомлення у візуальній комунікації. Вона не тільки включає навички використання візуальної комунікації, але також містить цілісне поєднання навичок вербального і візуального аргументування: від розуміння елементів, які утворюють смисл, до зображення, що можуть змінюватися і ведуть до спотворення реальності, до використання візуального в абстрактному мисленні.

Йдеться про явища, які дають можливість орієнтуватися в тих аспектах життєдіяльності людини, які впливають на її соціальне, політичне, економічне, етичне, екологічне мислення. Адже саме через екрани телевізорів, комп'ютерів та смартфонів сучасна людина пізнає і формує свої основні світоглядні орієнтири та поведінкові засади. І надзвичайно важливою навичкою людини епохи цифрових технологій є навичка критичного ставлення до тих візуальних образів, з якими вона взаємодіє. А це означає вміння критично мислити.

Висновки. Розвиток філософських, епістемологічних та соціокультурних принципів пізнання обумовлює формування візуальної культури, яка урізноманітнює процес сучасного мислення і навчання. Наукова і освітня діяльність з виявлення істинної сутності речей здійснюється не тільки через систему понять і категорій, але й залучає візуальні образи й уяву. Через них абстрактні поняття набувають життєво-практичної значущості. Сучасне суспільство – це суспільство масового виробництва і споживання візуальних образів. Освіта і навчання в ситуації когнітології динаміки інформаційно-комп'ютерних технологій формують візуальну грамотність. У взаємодії з візуальним мисленням візуальна грамотність утворює нову систему когнітивних можливостей індивіда, які активно використовуються в процесах сучасної освіти, навчання і творчої діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Mirzoeff N.* How to See the World. An Introduction to Images, from Self-Portraits to Selfies, Maps to Movies, and More. L. : Routledge, 2015. 352 p.
2. *Theorizing Visual Studies* / ed. by J. Elkins. N.Y., L. : Routledge, 2013. 302 p.
3. *Silva J. F.* , Yrjonsuuri M. Active Perception in the History of Philosophy. From Plato to Modern Philosophy. N.Y., L. : Springer, 2014. 293 p.
4. *Purgar K.* Visual studies and the pictorial turn: Twenty years later. IMAGES. Journal for visual studies. 2014. URL : <https://hrcak.srce.hr/file/19122>.
5. *Князева Е. Н., Курдюмов С. П.* Основания синергетики: Человек, конструирующий себя и свое будущее. М. : КомКнига, 2010. 232 с.
6. *Merleau-Ponty M.* Le Visible et l'invisible suivi de Notes de travail. Paris : Gallimard, 1964. 361 p.
7. *Varela F.* Quatre phares pour l'avenir des sciences cognitives. Theorie-Literature-Enseignement, 1999. № 17. P. 8–9.
8. *Морен Э.* Образование в будущем: семь неотложных задач. Синергетическая парадигма: Синергетика образования. М. : Прогресс-Традиция, 2007. С. 24–96.
9. *Галкин Д. В.* Вирильо. Постмодернизм. Энциклопедия. Мн. : Интерпрессервис, Книжный дом, 2001. 1040 с.
10. *Dondis D. A.* A Primer in Visual Literacy. Cambridge, MA : MIT Press, 1973. 205 p.

11. *Hattwig D., Bassert K., Medaille A., Burgess J.* Visual Literacy Standards in Higher Education: an Opportunities for Libraries and Student Learning. Libraries and the Academy. Vol. 13. № 1 (2013). P. 61–89.
12. *Braden R. A., Hortin J. A.* Identifying the Theoretical Foundation of Visual Literacy. Television and Visual Literacy, eds. R. A. Braden and A. D. Walker. Bloomington, IL: International Visual Literacy Association, 1982. P. 169–179.
13. *Barry A. M.* Visual Intelligence: Perception, Image and Manipulation in Visual Communication. N.Y. : State University of New York Press, 1997. 426 p.

Стаття надійшла до редакції 28.12.2017.

Iliina H. Visual Literacy in the Context of Cognitive and Educational processes.

Background. *The conceptual foundations and the substantive basis of the visual culture of cognition in modern epistemology, which, in the conditions of the development of the information society, generates new cognitive practices and forms new ways of understanding and thinking, are identified.*

Analysis of recent research and publications shows that the visual paradigm of development of the surrounding world reveals the priority of research in modern philosophy, education, culture science and science. The content of the visual paradigm sets the task of finding out its influence on the formation of a modern educational process.

Thus, the **aim** of the paper is to substantiate the epistemological foundations of the culture of visual cognition and thinking and, based on them, to determine the basic principles of visual literacy.

Materials and methods. Methodological reflections of phenomenology, philosophy of science, synergetics, education, and visual studies were involved in achieving this goal.

The **results** of the study showed that intellectual activity is inseparable from physicality, which causes the possibility of perceptual perception of the world, primarily through sight and vision. In the modern education, standards of visual literacy are dynamically developed, that requires forming visual competences, which implies the ability to understand, interpret and assess visual information. In the modern education and philosophy science standards of visual literacy have been developed, they are visual competences, visual wisdom, and visual communication. In combination with verbal reasoning, visual literacy opens up the possibilities for the formation and development of new landmarks of life and valuable meanings.

Conclusion. It is established that in the modern society of mass production and consumption of visual images, education and training in the situation of cognition of the dynamics of information and computer technologies form the visual literacy. In interaction with visual thinking, visual literacy forms a new system of cognitive capabilities of the individual, which are actively used in the processes of modern education, learning and creative activity.

Keywords: visual, thinking, cognition, cognitive, visual literacy, studying, information.

REFERENCES

1. *Mirzoeff N.* How to See the World. An Introduction to Images, from Self-Portraits to Selfies, Maps to Movies, and More. L. : Routledge, 2015. 352 p.
2. *Theorizing Visual Studies* / ed. by J. Elkins. N.Y., L. : Routledge, 2013. 302 p.
3. *Silva J. F., Yrjonsuuri M.* Active Perception in the History of Philosophy. From Plato to Modern Philosophy. N.Y., L. : Springer, 2014. 293 p.

4. *Purgar K.* Visual studies and the pictorial turn: Twenty years later. *IMAGES. Journal for visual studies.* 2014. URL : <https://hrcak.srce.hr/file/19122>.
5. *Knjazeva E. N., Kurdjumov S. P.* Osnovanija sinergetiki: Chelovek, konstruirujushhij sebja i svoe budushhee. M. : KomKniga, 2010. 232 s.
6. *Merleau-Ponty M.* Le Visible et l'invisible suivi de Notes de travail. Paris : Gallimard, 1964. 361 p.
7. *Varela F.* Quatre phares pour l'avenir des sciences cognitives. *Teorie-Literature-Enseignement*, 1999. № 17. P. 8–9.
8. *Moren Je.* Obrazovanie v budushhem: sem' neotlozhnyh zadach. *Sinerge-ticheskaja paradigma: Sinergetika obrazovanija.* M. : Progress-Tradicija, 2007. C. 24–96.
9. *Galkin D. V.* Viril'o. Postmodernizm. *Jenciklopedija.* Mn. : Interpresservis, Knizhnyj dom, 2001. 1040 s.
10. *Dondis D. A.* A Primer in Visual Literacy. Cambridge, MA : MIT Press, 1973. 205 p.
11. *Hattwig D., Bassert K., Medaille A., Burgess J.* Visual Literacy Standards in Higher Education: an Opportunities for Libraries and Student Learning. *Libraries and the Academy.* Vol. 13. № 1 (2013). P. 61–89.
12. *Braden R. A., Hortin J. A.* Identifying the Theoretical Foundation of Visual Literacy. *Television and Visual Literacy*, eds. R. A. Braden and A. D. Walker. Bloomington, IL: International Visual Literacy Association, 1982. P. 169–179.
13. *Barry A. M.* Visual Intelligence: Perception, Image and Manipulation in Visual Communication. N.Y. : State University of New York Press, 1997. 426 p.